

Գ Լ Ա Դ Ս Տ Օ Ն

ፋ ሊ ሀ ጥ ሀ ሰ ፬ ን

Дозволено Цензурою, 6 Октября, 1898 г. Тифлисъ

Բ Ո Վ Ա Ն Ի Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ա.

Գլաղստօն:—Նրա ծնունդը:—Անգլիայի գրութիւնը:—Գլաղստօնի ծնողները:—Ընտանեկան կրթութիւնը:—Իտօնի զըպրոցում:—Գրական փորձեր:—Օքսֆորդ:—Կղերամիտ պահպանողականը: 5—25.

Բ.

Նոր դարագլուխ Անգլիայում:—Հին Անգլիան:—Կենտրոնական կառավարութիւն. թագաւոր, լորդերի պալատ, համայնքների ժողով:—Պատասխանատու մինիստրութիւն:—Ինչ է պարլամենտական կառավարութիւնը:—Գէորգ Գ:—Տօրի և Վիգ:—Ընտրութիւնների ձևը:—Հոգևորականութիւն:—Կաթոլիկութիւն:—Ժողովրդի գրութիւնը:—Իրլանդիա:—Շարժում յօգուտ բարենորոգութիւնների. մամուլ, հասարակական կարծիք:—Արմատականներ:—Գետերլօօի կստորածը:—Ջիջումներ:—Կաթոլիկների չաղթութիւնը:—1832 թուի ըէֆօրմը: 26—78.

Գ.

Նիւ-Արկի պատգամաւորը:—Բանտորական շարժում և «Չարտիստներ»:—Օ'Կօննէլ և Իրլանդիա:—Գլաղստօն—կրօնական բռնակալութեան ջատագով:—Մաքսային բարեփոխումներ:—Առաջին արշաւանք արտօնուած դասակարգի դէմ:—Սով Իրլանդիայում:—Հացահատիկների մաքսը:—Իր-

յանդական չեղափոխութիւն:—Հերձուած պահպանողական կուսակցութեան մէջ:—Պայմերտուն և արտաքին քաղաքականութիւն:—Դոն-Պաշիֆիքօի գործը:—Բողոք անարդարութեան դէմ:—Վլադստուն և Վոսմա-թագաւորի» բարբարոսութիւնները:—Հոշակաւոր նամակներ:—Դահիճներու պարտութիւնը 79—117.

Դ.

Պահպանողականներից երես դարձնելը:—Անհաշտ մրցակիցներ և առաջին ջարդը:—Ֆինանսական բարեկարգութիւններ:—Ոսկեդարի սկիզբը:—Արեւելեան հարցը մինչև 1853 թուականը:—Դաշնակցութիւն Ռուսաստանի դէմ:—Վլադստունի բռնած դիրքը:—Պարիզի դաշնադրութիւնը:—Ի՞նչ էր նա:—Առաջին չարձակում Քլարֆիայի դէմ:—Գործերից չետ քաշուելը:—Դիզրաէլիի ջանքերը:—Յոնիական կղզիներում:—Հոմերոս: 118—139.

Ե.

Աղատամիտ շարժում Անգլիայի մէջ:—Դիզրաէլիի դիջողութիւնները:—Ֆինանսական նոր չաղթանակ:—Պիրք և թէյ:—Ոմերիկական պատերազմը և Վլադստուն:—Բանուորների պաշտպանը:—Սքսֆօրդ և իր պատգամաւորը:—Դիզրաէլիի ճարպիկութիւնը իբրև չաղթանակ Վլադստունի համար:—Հերոսական կոխ կղերականութեան դէմ:—Վլադստուն—առաջին միներսուր:—Անգլիկան եկեղեցին Իրլանդիայում:—Աղատամիտ կուսակցութեան ոսկեդարը:—Ժողովրդական կրթութիւն:—Մի նոր հարուած ազնուականութեան դէմ:—Յրանս-պրուսական պատերազմը և Ռուսաստան:—«Ալարամա» նախ գործը:—Հասարակական կարծիքը Վլադստունի դէմ:—Վլադստուն իր ընտրողների առաջ:—«Հանգած հրաբուխ»: 140—172.

Զ.

Քաղկանհան հյոդհհհր—Յւրոպայի բոնած դիրքը—Իսլամի բոնկումը—Յոլցեր Կ. Պոլսում և արին ու աւերանք Բոլգարիայում—Դիզրաէլին—բաշիբոզուկների պաշտպան—Մամուլի մերկացումները—Սարսափ և զայրոյթ—Գլադստօն միտինգներում—ՀԲօլգարական Սարսափներ և Արեւելեան Հարց—Համակրանքը հակակրանքի փոխուած—Անգլիան պատերազմի է պատրաստուած—Երպրոս և Բերլինի վեհաժողով—Դիզին—օրուայ հերոս—Գլադստօնի երկրորդ մինիստրութիւնը—Իրլանդիան և Պարնէլլ—Ընտրողական նոր բէթօրմ—Կարճատե անաջողութիւն—Իրլանդական ինքնաւարութիւն և նոր պարտութիւն—Պարնէլլի մահը 173—226.

Է.

Ղերջին մինիստրութիւն—Իրլանդական Հօմ-Րուլ և Նրակայական պայքար—Լօրդերի հակառակութիւնը և հրաժարական—Դարձեալ Արեւելեան հարցը. Սասուն—Հօվարդէնի ճառը—Միտինգ Ձեռտէրում—Լօրդ Սօլսբրիի իր հիւսած ցանցերի մէջ—Յպառնալիք և նահանջում—Լիվրրպուլի ճառը—Պառակտում ազատամիտների մէջ—Հիւանդութիւն և մահ—Համաշխարհային ցաւակցութիւն—Քաղում 227—271.

Ը.

Գլադստօնի անձնաւորութիւնը—Փողովրդական Ուիլիամ—Անեկղօտներ—Կրօնասիրութիւնը—Ի՞նչ է ասում ինքը Գլադստօն 272—279.

Ա.

Չլազատուն—Նրա ծնունդը—Անգլիայի գրութիւնը—Չլազատունի ծնողները—Ընտանեկան կրթութիւնը—Իտոնի զըպրոցում—Գրական փորձեր—Օքսֆորդ—Պերամիտ պանդականը:

Տասնիններորդ դարում համաշխարհային հրաշակ ստացան շատ պետական գործիչներ. բայց զրանց մէջ միայն Վլադստունն է, որ իր գործունէութեամբ ու դաւանած սկզբունքներով վաստակեց մարդկութեան բարեկամի մեծ անունը: Նա ցոյց տուեց ամբողջ աշխարհին, որ կարելի է լինել իր երկրի մարդ, իր կառավարութեան պաշտօնեայ, նուիրուել իր հայրենիքի բարօրութեան, և միևնույն ժամանակ մնալ մարդասէր, տանջուածների պաշտպան, հանրամարդկային առաջադիմութեան, ազգերի եղբայրակցութեան հզօր ախոյեան: Չլազատուն հասաւ փառքի զագաթնակէտին, բայց միշտ մնաց ժողովրդական մարդ. քրիստոնէակաւ գաղափարը ժամանակակից քաղաքական գործիչների շրջանում նրա պէս մի անձնուէր զինուոր

չէ գտել: Չորս անգամ դառնալով Անգլիայի նման մի հզօր պետութեան առաջին մինիստր՝ նա երբէք չօգտուեց ուժեղի իրաւունքից, այլ, ընդհակառակն, ցոյց տուեց, թէ ինչպէս ուժեղն էլ պիտի հպատակուի արդարութեան օրէնքին: Նա իր անձով մի գեղեցիկ օրինակ դարձաւ՝ որ իսկական գործիչը նախանձով չը պիտի նալէ օտարին, միջոցներ չը պիտի որոնէ օտարի բարիքը խլելու համար, այլ պիտի ուրախ լինի, տեսնելով օտարի առաջադիմութիւնը և ինքն էլ իր երկրի համար պիտի աշխատէ իր բոլոր ուժերով: Գլադստօնին չը զարդարեցին իշխանական տիտղոսները. վաթսուն երկու տարի անխոնջ ծառայելով իր հայրենիքին՝ նա մեծ հարստութիւնների, լաւատարած կալուածների տէր չը դարձաւ: Այդ բոլորի փոխարէն ամբողջ աշխարհը պատուեց նրան «մեծ ծերունի» անունով: Այդպիսի մեծ անուններին արժանացած մարդիկ մի ազգի, մի տեղի չեն պատկանում: Նրանք ընդհանուր մարդկութեան պարծանքն են...

Ուիլիամ-էվարտ Գլադստօն ծնուել է Անգլիայի Լիվրպուլ քաղաքում 1809 թուի դեկտեմբերի 17-ին: Նա իր հօր երրորդ արու զաւակն էր: Ի՞նչ էր այդ ժամանակ Անգլիայի դրութիւնը: Ամբողջ Ներոպան հեծում էր ֆրանսիական լծի տակ: Նապօլէօն Ա լամառութեամբ ձգտում էր տիրապետել ամբողջ աշխարհի վրայ և այդ պատճառով ամբողջ միջին Ներոպան դարձրել էր

մի հսկալական սպանդանոց. պատերազմները անդադար էին, արիւնն ու կոտորածը—համատարած. Եւրոպական ամեն մի պետութեան առաջ դրուած էր լինելու կամ չը լինելու հարցը: Բայց Նապօլէօնի ամենաոխերիմ, անհաշտ թշնամին Անգլիան էր. նրա հանճարեղ ծրագիրներից մէկն էր ոչնչացնել ծովերի ալդ թագուհուն: Բայց ծրագիրը չաջողուեց: Անգլիան երկար տարիներ մաքառում էր Նապօլէօնի դէմ, ցամաքալին պետութիւններից դաշնակցութիւններ էր կազմում, աշխատում էր խորտակել Ֆրանսիական զէնքի բռնապետութիւնը: Երկարատե պատերազմների մէջ նրան աջողուեց պահպանել իր ամբողջութիւնը, և երբ Նապօլէօն ընկաւ՝ Անգլիան ոչ միայն մի նուաճուած երկիր չէր, այլ և ձեռք էր բերել ուրիշ երկիրներ, իսկ նրա նաւատորմը տիրապետում էր բոլոր ծովերի վրայ:

Բայց այս աջողութիւնը էժան չէր նստել Անգլիալին: Մաքառումը սպառել էր պետութեան ամբողջ կարողութիւնը. Անգլիան թաղուած էր ահազին պարտքերի տակ. նրա ներքին գործերը գտնւում էին ողբալի դրութեան մէջ. ժողովուրդը տառապում էր աղքատութիւնից, առևտուրը, արդիւնաբերութիւնը ընկած էին, մոռայուել էին ներքին բարեկարգութիւնները: Նապօլէօնի հասցրած հարուածները առաջ էին բերել Եւրոպայում մի սաստիկ լետադիմական շարժում: Ռուսաց, աւստրիական և պրուսական թագաւորնե-

րը կազմեցին մի դաշնադրութիւն, որ կոչուեց «սրբազան դաշինք»: Նա ուղղուած էր լեղափոխութիւնների դէմ և նպատակ ունէր պահպանել եղած դրութիւնը, բոլոր այն կարգերը, որոնց վրայ հիմնուած էր միապետութիւնը: Անգլիան չը միացաւ այդ դաշնադրութեան, բայց արտաքին գործերի մինիստր Կէսլրի, մի գոռոզ, փառամու մարդ, աշխատում էր Անգլիայում մտցնել սրբազան դաշինքի ոգին և կառավարութեան այն ձևը, որին հետևում էր աւստրիական մինիստր Մետտերնիխ, Եւրոպայի այդ լետադէմ, խաւարամիտ պահապանը: Կէսլրիին աջակցում էր անգլիական թագաւորի որդին: Ինքը թագաւորը, Գէորգ Գ, խելագարուած էր, և նրա անունից կառավարում էր նրա որդին, վերին աստիճանի փշացած, անբարոյական մի մարդ: Հետևելով իր հօր օրինակին՝ խնամակալը ձրգտում էր հաստատել բռնապետական կարգեր: Սեղիմադրոզ չը կար: Նապօլէօնի արշաւանքները, ներքին լեղափոխութիւնների երկիւղը ստիպում էին նոյն-իսկ ազատամիտ գաղափարների տէր մարդկանց՝ հետևել պահպանողական ուղղութեան: Պահպանել հինը, թող չը տալ որ եղած կարգերը վտանգուեն և դրա համար գործադրել ամենախիստ զրուպողական միջոցներ—ահա ինչն էր մարդկանց իրգէալը ամբողջ Եւրոպայում:

Այդ տեսակ մարդկանցից մէկն էր և Գլադատօնի հայրը, Ջօն Գլադստօն, որ ծագումով շօտ-

լանդացի էր և Լիվրպուլում ունէր առևտրական խոշոր գործ: Ամերիկայում նրան պատկանում էին շտաբարեղէնի մեծ տնկարաններ, ուր գործում էին սուրուկ նեգրերը. նա մեծ առևտուր ունէր Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հետ: Բայց Ջօն Գլադստօն միայն իբրև վաճառական չէր լայտնի: Լինելով խելօք, կրթուած մարդ՝ նա մասնակցում էր և քաղաքական գործերին. 9 տարի շարունակ նա պատգամաւորների ժողովի անդամ էր և պատկանում էր պահպանողական կուսակցութեան. նա ընդունում էր, որ ներքին գործերի մէջ շատ չափաւոր բարեկարգութիւններ մտցնուեն, իսկ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ պահանջում էր, որ Անգլիան իր պաշտպանութեան տակ առնէ հարստահարուած ազգութիւնները: Այն ժամանակուաջ պետական գործիչներից Ջօն Գլադստօնի առանձին լարզանքն ու սերտ բարեկամութիւնը վայելում էր Գէորգ Կաննինգ: Այս տաղանդաւոր մարդը ամեն անգամ, երբ գնում էր Լիվրպուլ, Գլադստօնի մօտ էր իջնում և միշտ նրա տան պատուաւոր հիւրն էր. նա ազդում էր ոչ միայն Ջօնի, ալ և նրա որդու, մանկահասակ Ուիլիամի վրայ, որ մի շատ ընդունակ երեխայ էր: Մի քանի կենսագիրներ հաւատացնում են, որ Կաննինգի ազդեցութիւնը նկատելի էր դեռ այն ժամանակ՝ երբ Ուիլիամ երեք տարեկան էր: Եւ դա անհաւանական չէ: Գլադստօնի երեխաները սովորել էին

արտասանել Կաննինգի անունը մի առանձին լար-
գանքով և տեսնել նրա մէջ բարձրագոյն լմաս-
տութեան մի օրինակ, որին պէտք էր հետևել: Կան-
նինգ նրանց համար մի փալլուն աստղ էր, որ եր-
բեմն լուսաւորում էր իրանց տունը: Այդ էր պատ-
ճառը, որ Ուիլիամ Գլադստօն իր քաղաքական
գործունէութեան սկզբից հետևեց Կաննինգի հալ-
եացքներին, և մինչև վերջը նրա մէջ մնացին այդ
մարդու բնաւորութեան մի քանի գծերը:

Ինքը, Ջօն Գլադստօն, նոյնպէս մեծ ազդե-
ցութիւն էր անում որդու կրթութեան վրայ: Ըն-
տանեկան շրջանում նա մի վերին աստիճանի դիւ-
րամատչելի, սրտաբաց հայր էր: Նա սիրում էր
ամեն ինչ ենթարկել բազմակողմանի քննութեան
և նոյնը սովորեցնում էր իր երեխաներին: Նոյն-
իսկ ամենաչնչին բաների վերաբերմամբ էլ նա եր-
կար վիճաբանութիւններ էր սկսում: Այդ վիճաբա-
նութիւնների մէջ ամենափոքր հասակից նշանա-
ւոր հանդիսացաւ Ուիլլին—այսպէս էին տնեցինու-
րը անուանում Ուիլիամին: Հայրը միշտ ասում
էր. «Այդպէս, Ուիլլի, այդպէս. դու լաւ ասացիր,
դու ճարտարութեամբ արտալատեցիր քո միտքը»:
Ահա այդտեղ, ընտանիքի ծոցում, հաստատ հիմք
ստացաւ ապագայ հռետորի ատենաբանական խո-
շոր տաղանդը: Իսկ հայրը այդքանով չէր բաւա-
կանանում: Նա սովորեցնում էր որդուն աշխատել,
սովորեցնում օրնեանալ նպատակին հասնելու հա-

մար: Յաճախ նա կրկնում էր իր հրեխառներին.
«Մի գործ, երբ մի անգամ սկսուած է՝ պէտք է
տաննել մինչև վերջը. լաւ թէ վատ՝ բայց պէտք է
վերջացնել: Եթէ լաւ ևս տարել գործը՝ մեծ բա-
ւականութիւն կը զգաս, երբ նա կը վերջանալ, իսկ
վատ տանելը խրատ կը լինի, որ միւս անգամ չը կըր-
կնես նորից»:

Եւ ահա ալդպիսի կրթութեան հետեանքը:
Երբ Ուիլիամ դպրոցում գիշերօթիկ էր՝ իր հա-
մար սովորութիւն էր դարձրել ամեն օր ոտով 8
մղոն տարածութիւն անցնել, և երբէք չէր վերա-
դառնում մինչև որ չէր անցնում ալդ տարածու-
թեան գոնէ կէսը, յաճախ անձրևի, ձիւնի և քա-
մու ժամանակ: Մի ալլ օրինակ: Պատանեկութիւ-
նից մինչև խոր ծերութիւնը նա առաւօտեան ժա-
մի 11-ից մինչև 2-ը զբաղւում էր իր գրքերով.
Ե ոչ ոք չէ տեսել, որ ալդ ժամերին նա պարապ
լինի, եթէ, իհարկէ, տանն էր գտնւում և հիւանդ
չէր: Եւ զարմանալին այն է, որ ալդ աշխատասի-
րութիւնը միմրայն կրթութեան հետեանք էր և
ոչ թէ անհրաժեշտ կտրիքի պահանջ: Որովհետև
Գլադստօն իր ամբողջ կեանքում ապահովուած
էր և չը գիտէր թէ ինչ է չքաւորութիւնը: Հարկա-
ւոր էր ալդ լամառ, տոկուն աշխատութիւնը, որ
նրա մէջ հաստատուէր երկաթի կամք, մի ան-
խախտելի հաւատ դէպի իր ոլթերը, իր մտքի
անկախութիւնը, որը չէր թուլ տալիս նրան եւ-

Թարկուել ընդհանուր հոսանքին կամ վհատել իւր արած լանդուզն, նոյն-իսկ լեղափոխական քաղցրից լետու, երբ նրա բոլոր համախոհները զգում էին թուլութիւն և լոգնածութիւն: Այսպիսի դէպքերում նա լաւ էր համարում բոլորովին հեռանալ գործերից, բայց երբէք ձեռք չը վերցնել իր ծրագիրներից, մինչև որ լարմար առիթը թուլ տար նորից ասպարէզ գալ:

Գլաղստօնի արիստօկրատ հակառակորդները սիրում էին կծու ակնարկութիւններ անել նրա հասարակ ծագման մասին (վաճառականի որդի): Բայց նա ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ ակնարկութիւնների վրայ և միշտ հպարտութեամբ էր խօսում այն մարդկանց մասին, որոնք կեանքի մէջ առաջաւոր տեղ են գրաւում իրանց սեփական աշխատանքով, և ոչ թէ ծագման, կապերի շնորհիւ, կամ խղճի հետ սակարկութիւններ անելու միջոցով: Նրա մայրը, Աննա Րօբէրտսօն, շօտլանդացի էր, լեռնականների մի նշանաւոր ընտանիքից: Դամի խելօք, լաւ կրթութիւն ստացած կին էր, որ կրում էր իր մէջ շօտլանդական տաք, տպաւորուող բնաւորութիւնը: Երկու ամուսիններն իրանց որդու ընտանեկան կրթութեան մէջ պակաս տեղ չէին թողնում: Մինչդեռ հալըը իր զրուցներով տասներկու տարեկան երեխայի մէջ վառ էր պահում հետաքրքրութիւն դէպի քաղաքական և հասարակական հարցերը՝ մայրը կրօնական զգաց-

մունք էր ներշնչում նրան և զարգացնում էր նրա մէջ սէր դէպի բանաստեղծութիւնը: Գլադատօն մօրից ստացաւ արն կրակը, արն անսովոր երևակալութիւնը և դիւրազգած, տպաւորուող բնաւորութիւնը, որոնք նրա երկար կեանքում արնքան նպաստում էին նրա քաղաքական գործունէութեան:

Սկզբնական ուսում Գլադատօն ստացաւ տանը, մի քահանայից: Իսկ 1821 թուին նրան ուղարկեցին Իտօն, որ Լօնդօնից 30 մղոն հեռու էր գտնւում, Վինձօրի ամրոցի մօտ: Այդտեղ էր արն դպրոցը, ուր ուսում էին ստանում բարձր դասակարգի զաւակները: Ուիլիամ իսկոյն ընդունուեց առաջին բարձր դասարանում:

Դպրոցի կարգերը հին էին: Աշակերտների մեծամասնութիւնը լաճախում էր արնտեղ ոչ թէ ուսում ստանալու համար, այլ ցոյց տալու թէ եղել է դպրոցում: Դասերի ժամանակ աշակերտները ենթարկուած էին հին մեթօդի բոլոր խստութիւններին, իսկ ազատ ժամերին նուիրում էին ամեն տեսակ խաղերի և առհասարակ սանձարձակ վարք ու բարքի տէր էին: Անգլիական հին սովորութիւնները, որոնք դեռ թագաւորում էին արնտեղ՝ նոյն-իսկ բարբարոսական կարգեր էին նուիրագործել: Այսպէս, դպրոցը բացարձակ կերպով թու էր տալիս, որ հինգերորդ և վեցերորդ դասարանների իւրաքանչիւր աշակերտ վերցնէ ստորին դասարան-

ներից մի աշակերտ և պահէ նրան իբրև ծառայ: Ծառայող աշակերտը կոչուում էր «Փագ»: Նա պարտաւոր էր կատարել իր մեծաւորի բոլոր լանձնարարութիւնները, բացի միայն խոհարարութիւնից: Դա մի անտանելի կարգ էր: Փոքր աշակերտները, դառնալով Փագ՝ ենթարկուում էին մեծերի բռնակալական քմահաճութիւններին, իսկ երբ իրանք էլ հասնում էին բարձր դասարանները՝ աւելի խիստ և անխիղճ մեծեր էին դառնում և սաստիկ տանջում էին իրանց փոքրաւորներին:

Ուելլիամ Իտօնի դպրոցի մէջ այն սակաւաթիւ աշակերտներից էր, որոնք սովորել, կրթուել են ուզում: Նրա բախտից նրա երկու եղբայրները բարձր դասարաններում էին. նրանց Փագը դարձաւ Ուելլիամ. եղբայրները սիրում էին նրան, ուստի և չէին շարչարում: Ի՞նչ կարելի էր սովորել մի ալդպիսի դպրոցում, ուր ուսումը մոռացուած, երեսի վրայ ընկած բան էր, մինչդեռ ամենից շատ ուշադրութիւն դարձնում էր խաղերի և զուարճութիւնների վրայ: Բարեբախտաբար, դասերից դուրս աշակերտներին թողատրուած էին մի քանի զբաղմունքներ, որոնք կրթական մեծ նշանակութիւն ունէին: Օրինակ, կային աշակերտական թատրօն, մի ժողովարան վիճաբանութիւնների համար, այլ և ամսագիր: Ուսուցիչները բոլորովին չէին խառնում ալդ բաների մէջ, լիազօր տէրերը և կարգադրիչները բացառապէս աշակերտներն էին:

Անա ալդտեղ էր Ուիլիամ Գլադստոն կատարելագործում: Նա իր ընկերների քէֆերին ու զուարճութիւններին չէր մասնակցում և միշտ պառտարակում էր նրանց: Ինքը վարում էր համեստ կեանք, աշխատասէր էր: Մի քանի ընկերներից կազմեց մի շրջան, որ դասերից ազատ ժամերին ուսումնասիրում էր հին կլասիկներին, անգլիական գրականութիւնը, պատմութիւնը և այլն: Սկզբում աշակերտները ծուռ էին նալում ալդ փոքրիկ, ջանասէր խմբին. բալց երբ սա ցւլց տուեց, թէ ինչնր կարող է անել սովորելու տենչանքը՝ այն ժամանակ դարձաւ ընդհանուր լարգանքի առարկայ:

1825 թուին Գլադստոն, դառնալով աշակերտական ժողովարանի անդամ, այնքան կենդանութիւն մտցրեց այնտեղ, այնպիսի կշիռ ու համարում ստացաւ, որ քիչ անցած՝ ընտրուեց նախագահ: Իր առաջին ճառը նա արտասանեց ալդտեղ: Ճառը սկսում էր այսպիսի խօսքերով. «Տարածուած և տարածուող քաղաքակրթութեան մեր դարը...»: Ալդ քաղաքակրթութեան անունից էլ նա խօսում էր տասնեակ տարիների ընթացքում իբրև պետական գործիչ: Աշակերտական ճառերը, վիճաբանութիւնները շուտով լալտնի դարձրին Իտոնի դպրոցական ժողովարանը նուրն-իսկ հեռաւոր տեղերում: Իպրոցի վարչութիւնը երբէք չէր խառնում ժողովարանի գործերի մէջ և միայն արգելում էր զբաղուել օրուալ քաղաքական հարցերով:

Բայց և այնպէս, զօկտօր կիտ, դպրոցի տեսուչը, յայննում էր որ ինքը շատ կը կամենար գոնէ մի անգամ լսել Գլադստօնին, որովհետեւ գիտէր որ անպատճառ մի հետաքրքրական բան պիտի լսէր:

1827 թուին Գլադստօնի խումբը վճռեց հրատարակել սեփական ամսագիր: Այդպիսի փորձ նոյն այդ դպրոցում մի ժամանակ արել էր Վէորդ Կաննինգ, որ այժմ մինիստր էր: Ինչպէս և նրա ժամանակ՝ այժմ էլ վճռուեց որ ամսագրի աշխատակիցներ պիտի լինին դպրոցի ամենալաւ աշակերտները: Գլադստօն խմբագիր ընտրուեց Բարթօլօմէջ Բուվէրի կեղծ անունով: Ամսագրի անունն էր «Թառնուրդ»: Կանոնաւոր կերպով նա հրատարակուեց եօթն ամիս. եօթը բաւական ստուար հատորների մէջ զետեղուեցին այնպիսի լօղուածներ, որոնց այժմ էլ կարելի է կարդալ հետաքրքրութեամբ: Գլխաւոր աշխատակիցը, ի հարկէ, Գլադստօնն էր: Նա գրում էր առաջնորդող լօղուածներ, պատմական տեսութիւններ, երգիծաբանական պատմուածքներ, նոյն-իսկ ծաղրական ոտանաւորներ, թարգմանութիւններ էր անում: «Erio» վերնագրով ոտանաւորի մէջ նա երիտասարդական աւիւնով պախարակում էր Իրլանդիայի դարաւոր ստրկութիւնը: «Պերճախօսութիւն» լօղուածի մէջ նա գրում էր. «Առաջին ճառի աջողութիւն՝ և մինիստրի պաշտօն է առաջարկում, այնուհետեւ գուցէ և առաջին մինիստրի պաշտօնը... Ահա այն

ցնորքները, որոնց շուրջը սիրում է պատել երի-
տասարդի երևակալութիւնը: Դեռ 17 տարեկան
էր Գլադստօն, երբ դրեց այս տողերը...

Բայց այն ժամանակուայ նրա բոլոր գրուածք-
ների մէջ ամենալաւը մի յօդուած է — «Համեմատու-
թիւն հին և նոր հանճարների» վերնագրով: Իսկ մի
գովասանական ճառ է, նուիրուած Կաննինգհին, որ
նոր էր մեռել, անկեղծ ցաւ պատճառելով ամբողջ
աշխարհին: Յիշենք թէ ինչպէս էր Գլադստօն սի-
րում այդ տաղանդաւոր գործիչին, և հասկանալի
կը լինի, թէ որպիսի վառ զգացմունքով գրուած պի-
տի լինի այդ յօդուածը: Մահից երեք տարի առաջ
Կաննինգհ զնաց իրօսն՝ իր բարեկամին տեսնելու
համար: Մանաւանդ այս անգամ նա խոր տպաւո-
րութիւն գործեց Գլադստօնի վրայ: Իր մտերմա-
կան խօսակցութիւնը, կարծես, այժմ այն մտքով էր
վարում, որ պատանի դպրոցականի մէջ զարթեցնէ
սէր դէպի քաղաքական գործունէութիւնը. կար-
ծես նա ուզում էր հաղորդել նրան իր ձգտումնե-
րի այն մասը, որ անկատար պիտի մնար իր
մահուան պատճառով: Գլադստօնը պարապմունք-
ների մասին մի քանի բարեկամական խորհուրդ-
ներ տալուց լետո՛ւ՝ Կաննինգհի ցաց. «Երբեք չար-
լամենտների ընդհանուր թագաւորութիւնը կը հար-
կադրէ բոլոր ազգերի սրտերը, համերաշխութեամբ
բաբախել. նա բաց կանէ մեզն ինչ լեզուի՝ Արևա-
կալիւր պարզամտութեամբ մի մեկուէ մէկ մտքով

արէտպագոս Աթէնքում. յոնները՝ Փրակ հագած, մորթու գտակներ ծածկած. մի Սպամինոնդ՝ պատգամաւոր Թերէից, կամ մի Ալկիբիադ՝ ներկայացուցիչ Աթէնքի, և այլն *): Այս բոլորը տարօրինակ է թւում, բայց կը լինի. և որ ամենից տարօրինակն է՝ անդլիական մինիստրը աշուհնտե լարաբերութիւն կունենայ ոչ թէ դիւրագրգիւ թագաւորների պալատականներու հետ, այլ բուն ազգերի հետ»:

Եւ այսպէս, «Խառնուրդը, շնորհիւ իր պատանի խմբագրի Չանքերին՝ դպրոցական կեանքի մէջ մի զարմանալի երևութ էր կազմում, պարունակելով աշնպիսի նիւթեր, որոնք աւելորդ չէին լինի նոյն իսկ մի հասարակական ամսագրի հա-

*) 1822 թուին լորդ Կէսլրի, որ, ինչպէս ասացինք, արտաքին գործերի մինիստր էր և աշխատում էր Մետտերնիխի վարչական խաւար սիստեմը մտցնել Անգլիայում, խելագարուեց և ինքն իրան սպանեց: Նրա տեղը բռնեց Գաննինգ, որի առաջին գործը եղաւ ալատել Անգլիան Մետտերնիխի ամօթալի խնամակալութիւնից: Հարտահարուած ազգերի պաշտպան կանգնելով, նա օգնեց պորտուգալացիներին և ճանաչեց Հարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւնների անկախութիւնը: Բայց աւելի մեծ եռանդով նա աշխատեց Յունաստանի համար: Յոյները 1821 թուականին ապստամբեցան Փիլիքիայի դէմ. ահաւոր պատերազմը երկու կողմերի մէջ շարունակոււմ էր տարիներով, իսկ Սերպան շէր միջամտում, որովհետեւ Մետտերնիխ կատաղի թշնամի էր ամեն մի ազգութեան, որ չեղավորական միջոցներով ուզում էր ազատութիւն ձեռք բերել: Գաննինգ անտես արաւ Մետտերնիխին և 1826 թուին

մար: Գլադստօն դեռ. այն ժամանակ ցոյց էր տալիս իր սէրը դէպի նարստահարուած մարդիկ. իր մի գրուածքի նամար, որ պարունակում էր անկեղծ նամակրանք դէպի ժողովրդական մի ապստամբութեան պարագլուխը՝ նա ծաղրի և հեզնութիւնների առարկայ դարձաւ: Առաջին անգամն էր նա զգում հակառակորդների ոյժը. բայց և այնպէս, պարտք համարելով առանձին ուշադրութեամբ վերաբերուել հակառակ կարծիքին՝ նա շարունակեց իր գործը զարմանալի տոկունութեամբ: 17 տարեկան սլատանին ձեռագիրների ահագին կապոցներ էր կարդում, խմբագրում էր, կարդագրութիւններ անում և միևնույն ժամանակ, իհարկէ, աչքա-

համաձայնութիւն կայացրեց Ռուսաստանի հետ այն մըտքով, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը սկզբունքով ընդունում են Յունաստանի անկախութիւնը և միասին պիտի պահանջեն սուլթանից՝ վերջ տալ իր բարբարոսութիւններին Յունաստանում: Մետտերնիխ, չը նայած իր գործ դրած մեքենայութիւններին՝ չը կարողացաւ խանգարել Վաննինգի գործը և վերջիվերջոյ ինքը միայն մնաց Թիրքիայի բարեկամ: Անգլո-ուսական համաձայնութեան 1827 թուին միացաւ և Ֆրանսիան. երեք պետութիւնների նաւատորմը նաւարինում ոչնչացրեց թիրքաց նաւերը և հարկադրեց թիրքերին հեռացնել իրանց յօրքը արիւնալուայ և աւերակ Յունաստանից: Այդ ժամանակից Յունաստանի ազատութիւնը ապահովուած էր: Բայց Վաննինգ չը տեսաւ իր գործի աջողութիւնը. նա մեռաւ 1827 թուին, նաւարինի պատերազմից երկու ամիս ու կէս առաջ:

Թող չէր անում դպրոցական պարապմունքները: Այդտեղ նա ցոյց տուեց, թէ աշխատելու, գործելու ինչ հսկայական կարողութիւն ունի:

Վերջացնելով Խտօնի դպրոցը՝ Գլադստօն երկու տարի աշակերտեց դօկտօր Տեօրնէրին, ուսումնասիրելով գլխաւորապէս մաթեմատիական գիտութիւնները, և ապա մտաւ Օքսֆօրդի համալսարանը: Այդտեղ էլ նա ամբողջապէս նուիրուեց գիտութեան. Խտօնի ջանասէր դպրոցականը Օքսֆօրդում դարձաւ ջանասէր ուսանող: շեռու մնալով գիշերալին արկածների և զուարճութիւնների սիրահար ընկերներից՝ նա մօտեցաւ ալն ուսանողներին, որոնք ընթերցասիրական շրջաններ էին կազմում արձակուրդներին և հէնց այդ պատճառով էլ գիւղ էին գնում: Բացի դրանից նա կազմեց մի գրական ընկերութիւն, որ իր անուան ու ազգանուան սկզբնատառերով կոչւում էր «Ուէգ»): Գլադստօն եւրէք չէր մոռանում, որ ամեն մի մարդ պարտաւոր է խստապահանջ լինել իր վերաբերմամբ, և բարեխղճութեամբ էր կատարում իր բոլոր պարտաւորութիւնները: Մի կիրակի օր նա եկեղեցի չը գնաց և այդ պատճառով ենթարկուեց սովորական պատժին. եկեղեցում նա պիտի գրէր հարիւր տող լատինական ոտանաւոր: Սովորութիւն էր, որ այդպիսի դէպքերում պատժուած ուսանողին օգնութիւն էր հասցնում վերակացուն, բերելով պատրաստ ոտանաւորը, որը ծախում էր էժան գը-

նով: Բայց Վլադստօն հրածարուեց գնել ոստանա-
ւորը և ինքը՝ դրեյ՝ մի կարճ միջոցում: Բացի դրա-
նից՝ նրա բնակորութեան մէջ կար և մի այլ ան-
գին լատկութիւն: Նա մաքառում էր հակառակ
կարծիքի դէմ ամենաչն սաստկութեամբ. բայց հէնց
որ հակառակորդը տրամաբանօրէն ջախջախում էր
նրա կարծիքը՝ նա բարեխղճութեամբ ընդունում էր
էր հակառակորդի ասածները: Նոյն բարեխղճու-
թիւնը մինչև վերջը մնաց նրա մէջ:

Օքսֆօրդի համալսարանում գոյութիւն ունէր
ուսանողական պարլամենտ, որ կոչւում էր «Միու-
թիւն» (Union): Վլադստօն այդ հիմնարկութեան
նուիրեց իր ուշադրութեան մեծ մասը և շուտով
լատնի՝ դիրք գրաւեց նրա մէջ: Պէտք է ասել, որ
օրուայ դէպքերը միշտ արձագանք էին տալիս այդ
ժողովում: Իսկ այն տարիները, երբ Վլադստօն
գտնւում էր Օքսֆօրդում՝ լուզմունքի, ներքին
խռովութիւնների ժամանակներ էին: Ժողովուրդը
աղքատ էր և անբնական, կուսակցութիւնները
կուում էին միմեանց դէմ, պահանջում էր դասա-
կարգալին և կրօնական իրաւունքների հաւասա-
րութիւն:

Համալսարանում կուսակցութիւնների պալ-
քարը նոյնպէս ծայրալեզութեան էր հասել: Տիրա-
պետող ուղղութիւնը պահպանողական էր: Ուսա-
նողները երեխայական պարզամտութեամբ երկըր-

պագում էին տիտղոսներին, ընդունում էին որ արիւնը լինում է և մաքուր ու ազնիւ, իսկ երկրի կառավարութիւնը համարում էին փոքրաթիւ արտօնուածնների բնական իրաւունք. ուստի ամեն մի փորձ, որ ժողովրդի կողմից ուղղւում էր ալդ իրաւունքների դէմ՝ երիտասարդութեան մէջ զգուանքի և ատելութեան փոթորիկներ էր լարուցանում: Այսին և փոքր թուով ազատամիտներ: Ահա այս երկու հակառակ ուղղութիւնների ընդհարման ասպարէզ էր դարձել համալսարանական պարլամենտը: Այնտեղ արտասանւում էին ճառեր, բորբոքւում էին վիճաբանութիւններ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս իսկական պարլամենտում: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն ունէր իր պարագլուխը. հարցերը վճոււում էին ձայների մեծամասնութեամբ, բաց, ինչպէս ալդ լատուկ է անգլիական ազգին՝ անկարգութիւններ երթէք տեղի չէին ունենում:

Ուսանողական երկրորդ տարին Գլադստօն մի նշանաւոր ճառ արտասանեց և ալդ պատճառով պարլամենտի քարտուղար ընտրուեց: Իսկ կէստարուց լետոյ նա արդէն բազմած էր նախագահական բազկաթուի վրայ և հմտութեամբ ղեկավարում էր վիճաբանութիւնները: Նա ինքն էլ պահպանողական կուսակցութեան էր պատկանում և 1831 թուին մի հռչակաւոր ճառ արտասանեց, որ ուղղուած էր ազատամիտների պահանջած բա-

րենորոգութիւնների դէմ *)։ Նրբ նա վերջացրեց
ատենաբանութիւնը, որի մէջ ապացուցանում էր,
թէ բէֆօրմները վերջը կը հասցնեն կառավարութեան
ձևի փոփոխութեան և կը խախտեն հասարակական
կարգի հիմքերը՝ տպաւորութիւնը այնքան սաս-
տիկ էր, որ մի քանիսները իսկոյն հեռացան ա-
զատամիտներից և նստեցին պահպանողականների
շարքում. համարեա ամենքը դգում էին որ իրանց
առաջ կանգնած է Անգլիայի ապագայ առաջին
մինիստրը։ Նրա մօտիկ ընկերակիցներից մէկը,
լօրդ Լինկօլն, Նիւ-Կէստլի դուքսի որդին, նամակ
գրեց իր հօրը և հիացած գովում էր Քլադստօ-
նին։ «Մարդ է ծնուել Իսրայէլի մէջ», ասում էր
նա այդ նամակում։ Սև դուքսը, ինչպէս լետոյ
կը տեսնենք՝ մի տարուց լետոյ լիշեց իր որդու տա-
ղանդաւոր ընկերին։ Հասկանալի է որ այդպիսի
փալլուն ճառերից լետոյ Քլադստօն գիւթում էր
բոլոր ուսանողներին և վախելում էր ընդհանուր
լարգանք։ Մինչև անգամ զուարճասէր ուսանողնե-
րը սկսեցին ուղղուել։

Քլադստօնի ստացած կրթութեան լատկու-
թիւնները պարզելու համար մնում է ասել այն,
որ Օքսֆօրդի համալսարանը այդ ժամանակ աւելի
մի հոգևոր ճեմարանի էր նման։ Սկեղեցական ո-

*) Այդ ճառը Քլադստօն լետոյ անուանեց «երիտա-
սարդութեան սխալ»։

գին բռնացած էր ասնտեղ. եկեղեցին համարուած էր ամենագլխաւոր հիմնարկութիւնը երկրում. ամենքը գլուխ էին խոնարհեցնում եկեղեցական հեղինակաւոր գործիչների գրութիւնների առաջ և սարսափով էին արտասանում պապականութեան անունը: Գլադատօն, մի առանձին հակում ունենալով դէպի կրօնագիտութիւնը՝ այցելում էր աստուածաբանութեան բոլոր պրօֆէսօրների դասախօսութիւնները, լսում էր ուշադրութեամբ, թէև վրդովւում էր օտար դաւանութիւնների թէօրիաներից: Ամենքը վկայում են, որ ամբողջ համալսարանում ոչ ոք նրա պէս չը գիտէր Աստուածաշունչը:

Համալսարանը նա վերջացրեց 1832 թուին, ստանալով առաջնակարգ վկայական: Ոգևորուած կրօնական ուսմունքներով՝ նա ուզեց հոգևորական դառնալ, բայց հայրը սաստիկ ընդդիմացաւ: Եւ կղերամիտ պահպանողականի դադափարով էլ նա մտաւ քաղաքական գործունէութեան, ասպարէզը, ուր ասնքան հռչակ ստացաւ: Շատ տարիներից լետոյ, լինելով Օքսֆօրդը՝ նա ասում էր. «Օքսֆօրդից ես դուրս չբերի ասն, ինչ լետոյ միայն ձեռք բերի, ասն է՝ գիտենալ գնահատել մարդկային ազատութեան լաւիտենական և անգնահատելի ըսկզբունքները: Ակադեմիական շրջանում չափազանց գերակշիռ էր մի տեսակ կասկածոտ վերաբերմունք դէպի ազատութիւնը»:

Համալսարանը, այն, չը սովորեցրեց նրան սիրել ազատութիւնը, բայց տուեց այն ամենը, ինչ պատրաստած ունի չամառ աշխատասիրութեամբ սովորողի համար — լայն և բազմակողմանի գիտութիւն, սէր դէպի գրականութիւնը, մանաւանդ կլասիկ գրականութիւնը:

Նոր դարագլուխ Անգլիայում—Հին Անգլիան—Կենտրոնական կառավարութիւն. թագաւոր, լօրդերի պալատ, համայնքների ժողով.—Պատասխանատու մինիստրութիւն—Խնչ է պարլամենտական կառավարութիւնը Գէորգ Գ.—Յօրի և Վիդ.—Ընտրութիւնների ձևը—Հոգևորականութիւն.—Կաթօլիկութիւն.—Ժողովրդի դրութիւնը.—Իրլանդիա.—Շարժում յօգուտ բարենորոգութիւնների. մամուլ, հասարակական կարծիք.—Արմատականներ.—Պետերլսօի կատորածը.—Ջիջումներ.—Վաթօլիկների յաղթութիւնը.—1832 թուի ընթացքը:

1832 թուականը, երբ սկիզբ առաւ Գլադստօնի գործունէութիւնը՝ մի շատ նշանաւոր դարագլուխ է կազմում Անգլիայի համար: Այդ ժամանակից մահուան դատապարտուեց հին Անգլիան, և ծնունդ առաւ նոր Անգլիան:

Կերպարանափոխութիւնը, ի հարկէ, ինքն իրան չը կատարուեց, կախարդական գաւազանի մի հարուածով: Ոչ մի տեղ, ոչ մի ազգի մէջ վերածնութիւնը գլուխ չէ գալիս հեշտութեամբ, մի անգամից, առանց ծանր մաքառումների, առանց ալն կատաղի կռուի, որ հինը յալտարարում է նորին՝

նախ քան իր խորտակուելը: Այդպէս էր և Անգլիայում: 1832 թուից նորը սկսեց նուաճումներ անել միմեանց ետևից, անընդհատ, գեղեցիկ լաղթութիւններ տարաւ, բայց հիմա էլ դեռ վերջնական նպատակին չէ հասել: Այդ լաղթութիւնները, որոնք ժամանակակից քաղաքակրթութեան փառքն ու պարծանքն են՝ ունեցել են իրանց առաջնակարգ հերոսը և դա — Գլադստօնն, է: Չենք ասում թէ մենակ նա էր, որ արաւ ամեն ինչ. ո՛չ, անգլիական ազգը հանձարի պակասութիւն չէ զգացել և, երևի, այսուհետև էլ չի զգալ: Բայց որ առանց Գլադստօնի շատ և շատ բան չէր գլուխ գալ ալդ կարճ ժամանակամիջոցում՝ դա անուրանալի է: Գլադստօնի կենսագրութիւնը Անգլիայի նորագոյն պատմութիւնն է, մի պատմութիւն, որ կուտտուրական լաղթանակների մի երկար շարք է: Եւ որպէսզի կարողանանք գնահատել ալդ լաղթանակների չափն ու նշանակութիւնը՝ մենք նախ քան նոր Անգլիան տեսնելը պիտի իմանանք, թէ ինչ էր հին Անգլիան: Ճանաչենք այն ասպարէզը, ուր հերոսութիւններ արաւ Գլադստօն, և այն հանգամանքները, որոնց դէմ ուղղուած էր նրա երկարամեայ գործունէութիւնը:

Հնումն էլ Անգլիան առաջաւոր, լուսատու
Կրկիր էր: Առաջին անգամ ալդտեղ հաստատուեց

ալգերի բարօրութեան հիմնաքարը — անհատի պղատութիւնը: Կեռ 1215 թուականին ժողովուրդը կռիւ սկսեց իր անբարոյական, վատ և բռնակալ թագաւոր Յովհաննէս Անհողի դէմ և զէնքի ուժով հարկադրեց նրան՝ սահմանափակել իր իրաւունքները: Հրատարակուեց «Ազատութիւնների մեծ հրովարտակը», որ ասում էր, թէ ոչ ոք չէ կարող ձերբակալուել, բանտարկուել, պատժի և տուգանքի ենթարկուել առանց դատարանի և օրինական վճռի: Ազգայնով անհատի անձնաւորութիւնը պատուում էր տիրողի, բռնաւորի կամաչականութիւններից: Բացի դրանից նուցն հրովարտակը սահմանում էր և այն կարգը, որ թագաւորը իրաւունք չունի ժողովրդից ծախսերի փող պահանջել առանց ժողովրդի ներկայացուցիչների համաձայնութեան: Այստեղից առաջ եկաւ պարլամենտը: Սկզբում, ի հարկէ, իշխաններն ու ազնուականներն էին կազմում այն ժողովը, որից թագաւորը ծախսերի թուղտութիւն էր ստանում: Բայց հետզհետէ ժողովուրդն էլ մասնակցութիւն էր ընդունում այդ սահմանափակող ժողովներում: Սակայն անգլիական թագաւորները հեշտութեամբ չը համաձայնուեցան զրկուել իրանց իրաւունքներից: շնորհուած արատուութիւնները մի քանի անգամ ջնջուեցան, բայց ժողովուրդը չը զիջեց իր իրաւունքները: 1264 թուին Հենրիկոս Գ թագաւորը, որ չէր ուզում տեսնել իր իշխանութիւնը սահմանափակուած՝ կռիւ մղեց իր հպատակներ

րի ղէմ, որոնց առաջնորդում էր Սիմօն Մօնֆօր. բայց լաղթուեց, գերի ընկաւ Մօնֆօրի ձեռքը և հպատակուեց ժողովրդի կամքին: Յաջորդ տարին Մօնֆօր ժողով գումարեց, որին առաջին անգամ մասնակցում էին քաղաքներից ընտրուած պատգամաւորներ: Դա համայնքների առաջին ժողովն էր: Եւ աչնուհետեւ անգլիական պարլամենտը աւելի հաստատուն մի հիմնարկութիւն դարձաւ, թէև դեռ դրանից լետոյ էլ երկար ժամանակ կռիւ էր մղում թագաւորի ղէմ իր իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Եւ այսպիսի մի քալլ անգլիական ժողովուրդը անում էր աչն ժամանակ, երբ ամբողջ Եւրոպայում տիրում էր միջնադարեան խաւարը, երբ կղերական բռնապետութիւնը աշխարհական բռնապետութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ արևելքում քայքայում, ոչնչացնում էր Բիզանդական ահագին կայսրութիւնը, ճանապարհ բաց անելով Միջին Ասիայի վայրենի ցեղերի համար, իսկ արևմուտքում հաւատաքննութեան խարուկներն էր վառում՝ ամեն մի նոր միտք, ամեն մի ազատական շարժում խեղդելու համար: Անգլիական լազգի հանճարը միահեծան բռնակալութեան ղէմ հանեց ժողովրդական իրաւունքը. երկրի կառավարութիւնը լանձնեց ժողովրդին, տալով նրան՝ հաշիւ պահանջելու, օրէնքներ հրատարակելու իշխանութիւն: Պարլամենտը որոշ ձեակերպուած սահմանադրութիւն չունէր: Նա

կազմում էր երեք տարրից. 1) հոգևորականութիւն, 2) աշխարհական ազնուականութիւն, և 3) համայնքներ: Երկար ժամանակի ընթացքում կարգերը բարեփոխուեցան. ազնուականութիւնը աչքան թուլացաւ, որ հասարակ ժողովրդի չափ իշխանութիւն ունէր: Պարլամենտը մի շարք սովորութիւններ նուիրագործեց, որոնք դարձան աւանդական օրէնքներ: Պարլամենտական կառավարութիւնը մտաւ անգլիացու արեան մէջ:

Բայց իւրաքանչիւր հիմնարկութիւն, որքան և գեղեցիկ լինի իր էութեամբ, չէ կարող բաւարար համարուել՝ եթէ անշարժանալ և չկատարելագործուի ժամանակի պահանջների համաձայն: Ներկայ դարի սկզբում անգլիական պարլամենտը ալգլիսի անշարժութեան մատնուած մի հիմնարկութիւն էր, ուր տիրում էին ժԳ դարի կարգերը: Այդ բաւական չէ. Գէորգ Գ, որ թագաւորում էր 1760 թուից՝ միշտ ձգտում էր միահեծան իշխանութեան, որ սահմանափակումներ չէ ճանաչում, և պահանջում էր որ իր անձնական կամքը կատարուի:

Մի քանի խօսքով բացատրենք Անգլիայի այն ժամանակուայ պետական կազմակերպութիւնը:

Կենտրոնական կառավարութիւնը բաղկացած էր երեք իշխանութիւններից. 1) թագաւորը իր մինիստրների հետ, 2) լօրդերի ժողովը (վերին պալատ) և 3) համայնքների (պատգամաւորների)

ժողովը: Թագաւորը պետութեան գլուխն էր. նա էր պատերազմ հրատարակում, հաշտութիւն կընքում, դաշնագրեր ստորագրում: Ամեն ինչ կատարւում էր նրա անունից, և նրան օգնում էին մինիստրները, որոնց նա ինքն էր ընտրում: Լօրդերի պալատը բաղկացած էր ժառանգական լօրդերից և նոր լօրդերից, որոնց նշանակում էր թագաւորը: Աղտեղ հաւաքուած էր երկրի ազնուականութիւնը, մի պահպանողական տարր, որի շահերը միշտ կապուած են եղել թագի շահերի հետ: Իսկ համալնքների ժողովը կազմուած էր պատգամաւորներից, որոնք ընտրւում էին եօթը տարուալ ժամանակով: Աստեղ ժողովրդի ներկայացուցիչներն էին: Երկու ժողովները նիստեր էին կալացնում մի շինութեան մէջ և միասին կազմում էին անգլիական պարլամենտը:

Բաց որքան և անկախ ու բարձր լինէր թագաւորի իշխանութիւնը՝ կալին երեք սովորութիւններ, որոնք սահմանափակում էին ալդ իշխանութիւնը: 1) Իւրաքանչիւր թուղթ, որ ստորագրում էր թագաւորը՝ անպատճառ պիտի վաւերացուէր և մինիստրի ստորագրութեամբ: 2) Մինիստրները գործում էին ոչ թէ առանձին-առանձին, այլ միասին, խորհրդակցութեամբ: Ուրեմն նրանք համերաշխ, համախոհ մարդիկ պիտի լինէին, որպէսզի ընդհանուր համերաշխութեամբ գործէին, ուրիշ խօսքերով — նրանք մի կուսակցութեան մարդիկ

պիտի լինէին: Մինիստրներից մէկը գլուխ էր համարուում և խօսում էր իր ընկերների անունիցնա կոչուում էր առաջին մինիստր: 3) Քաղաւորը անձեռնմխելի անձ էր և ոչ մի բանի համար պատասխանատու չէր: Անգլիացիները ընդունում էին այն պայմանական հասկացողութիւնը, թէ «թաղաւորը չէ կարող որևէ ապօրինութիւն գործել», չէ կարող վարուել օրէնքի դէմ, գործել անարդարութիւն, և եթէ նա վատ բան է անում՝ նշանակում է, որ նորան վատ խորհուրդ են տուել, չետևաբար պատասխանատու են թաղաւորի խորհրդականները: Այստեղից առաջ եկաւ այն համոզմունքը, որ մինիստրները, լինելով թաղաւորի խորհրդականներ՝ պատասխանատու են ազգի առաջ: Այս սրով-չետև ազգի ներկայացուցիչը համայնքների ժողովն է, ուստի մինիստրութիւնը պաշտօնում մնալ կարող է միայն այն ժամանակ, երբ այդ ժողովի մեծամասնութիւնը նրա կողմն էր: Քաղաւորը անտես չը պիտի անէր մեծամասնութիւնը, և մինիստրութիւնը պիտի լանձնէր այն մարդկանց, որոնք այդ մեծամասնութեան համակրութիւնն էին վաշելում:

Այստեղից պարզ երևում է, որ կառավարութեան ղեկը իսկապէս համայնքների ժողովի ձեռքումն էր: Օրէնքը այդ ժողովին իրաւունք էր տալիս միայն հաստատել պետական նախահաշիւը և լօրդերի ժողովի նաև օրէնքներ մշակել: Բայց եթէ համայնքների ժողովը մնար միայն այդ սահմաններ-

րի մէջ՝ նա կլինէր իշխանութեան ստորագրուած մի երկրորդական հիմնարկութիւն: Եւ անա սովորութիւնը, պատասխանատու դարձնելով մինիստրներին՝ այդ միջոցով թագաւորի իշխանութիւնը չանձնեց պատգամաւորների ժողովին: Թագաւորը պետութեան մէջ մի պատուաւոր գլուխ է, ուրիշ ոչինչ: Այս է պարլամենտական կառավարութիւնը: «Թագաւորը թագաւորում է, բայց չէ կառավարում» — անա այս տեսակ կառավարութեան նշանաբանը:

Բայց Գէորգ Գ չը կամեցաւ հետեւել այն սովորութեան, որով մեծամասնութեան ներկայացուցիչն էր կազմում մինիստրութիւն: Նա ինքն էր մինիստրներ հրաւիրում՝ ինչպէս կամենում էր. նա իր սեփական կամքն էր թելադրում ոչ միայն մինիստրներին, այլ և պարլամենտին, որի իրաւունքները շատ սահմանափակել էր: Եւ այդ բանի մէջ նրան օգնում էր ինքը պարլամենտը, կամ ճիշդն ասած՝ այն կուսակցութիւնը, որ կոչւում է «տօրի» կամ պահպանողական: Տօրիները, որոնք մեծ մասամբ բաղկացած էին ազնուականներից և հոգեորականներից՝ միշտ պաշտպանում էին թագաւորի իրաւունքները, մինչդեռ հակառակ կուսակցութիւնը — «վիգ» կամ ազատամիտ — ձգտում էր ոչ թ տալ ժողովրդի իրաւունքներին: Տօրիների և վիգերի կուսակցութիւնները գոյութիւն ունէին անգլիական պարլամենտում ժ: դարի երկրորդ կէսից: Թագաւորը տօրիների հետ էր և այդ պատճառով

ամբողջ 50 տարի մինիստրութիւնը տօրիների ձեռքումն էր: Կար և երրորդ կուսակցութիւն—արմատականների կուսակցութիւնը, որ կազմակերպուել էր ժԸ դարի վերջերում և որ բարենորոգութիւններ էր պահանջում, գլխաւորապէս ընտրողական գործի մէջ:

Աւ իրաւ, եթէ համալնքների ժողովը չէր կարողանում զիմադրել թագի ստնձգութիւններին, եթէ ոչ մի նոր հոսանք չէր կարողանում մտնել սնգլիական հիմնարկութիւնների մէջ՝ դրա պատճառն ալն էր, որ ընտրողական կարգերը սաստիկ հնացած էին: Պատգամաւորները պիտի լինէին ըռն ժողովրդի ներկայացուցիչներ. բալց իրապէս նրանք, աննշան բացառութեամբ, դարձեալ ազնուականների ընտրածներն էին: Ահա թէ ինչպէս: Ազգաբնակութեան մեծ մասը զրկուած էր ընտրողական ձախից. մինչդեռ շատ քաղաքներ և արդիւնագործական խոշոր կենտրոններ պատգամաւոր շունէին՝ կալին բազմաթիւ աննշան տեղեր, մեծ մասամբ ազնուականների կալուածներ, որոնք մի կամ երկու պատգամաւոր էին ընտրում պարլամենտի համար: 34 տեղեր կատարեալ ոչնչութիւն էին ներկայացնում. ալսպէս, Բիրալստօնում մնացել էր միալն մի տուն. Գեօվիլիչ անունով տեղը դարերի ընթացքում ծածկուած էր ջրերի տակ, բալց և ալնպէս, սրանց անունից պատգամաւորներ էին ընտրուում: Ալդալիսի տեղերը անուանում էին

«իստած տեղեր»։ Կալին և այնպիսի տեղեր, ուր ընտրողների թիւը 50-ից աւել չէր. դրանք անուանուում էին «գրպանի տեղեր», որովհետև ամբողջապէս գտնուում էին կալուածատէրերի ձեռքում. ընտրողները ապրում էին կալուածատիրոջ շինած տներում, ուստի և ընտրում էին նրա առաջարկած մարդուն։ Շատ տեղեր էլ գտնուում էին կառավարութեան ազդեցութեան տակ։ Հաշուել են, որ 658 պատգամաւորներից 424-ը վաղօրօք նշանակուում էին մինիստրութեան կամ 252 կալուածատէրերի ձեռքով։ Ամեն մի ընտրութեան ժամանակ հազիւ հազ 50 պատգամաւոր էին ընտրում այնպէս՝ ինչպէս հարկաւոր էր։ Անարդարութիւնը մանաւանդ սարսափելի էր ընտրողական իրաւունքի (ցէնզի) սահմանափակման մէջ։ 14000 բնակիչ ունեցող մի շրջանում ընտրողական իրաւունք ունէին միայն 21 հոգի։ Այդտեղ պատմում էին, որ մի անգամ ընտրութիւն կատարեց մի հատ մարդ. նա ինքը իրան ընտրողական ժողով լալտարարեց, մի քանի թեկնածուների անուններ տուեց, որոնց մէջ, ի հարկէ, և իր անունը. ընտրեց իրան նախագահ, ճառ ասաց լօգուտ իր թեկնածութեան, ինքը ձայն տուեց իրան և լալտեց որ ինքը ընտրուած է միաձայն։ Քուէարկութիւնը բաց էր, իւրաքանչիւր քուէարկողի անունը արձանագրուում էր. ուստի հեշտ էր ընտրողներին կամ կաշառել կամ վախեցնել սպառնալիքներով։ Չայնե-

րը վաճառոււմ էին բացարձակ կերպով. կալին կալուածներ՝ որոնք ուղղակի վաճառում էին իրանց պատգամաւորական տեղը. այդպիսի կալուածները ծախոււմ էին՝ մեծ գնով: Խոշոր կալուածատէրերը բռնութիւն էին գործ դնում. 1829 թուին Նիւ-Կէստլի դուքսը 587 մարդ հեռացրեց իր կալուածներից այն պատճառով, որ նրանք համարձակուել էին ձայն տալ նրա առաջարկած թեկնածուի հակառակորդին:

Սև ալգպէս, համայնքների ժողովը միայն առնուով էր ազգային: Այստեղ չը կար ժողովուրդ. կալին միայն ազնուականներ և միլիտոնատէրեր. իշխանութիւնը պատկանում էր թագաւորին և նորանց: Ահա թէ որտեղից պիտի սկսուէր բարենորոգումը: Մինչև որ ժողովուրդը չը տիրանար իր իրաւունքին, մինչև որ նա օրէնսդրական ժողովում իր տեղը չունենար՝ Անգլիան կը մնար արտօնուած դասակարգերի սարուկ:

Այդ դասակարգերի մէջ զօրեղ էր մանուաւնդ անգլիկան հոգևորականութիւնը, որ ազնուականներից պակաս եռանդ չէր ցոյց տալիս ժողովրդի վրայ բռնանալու գործում: Անգլիայում դոյութիւն ունէին ևրեք գլխաւոր եկեղեցիներ. անգլիկան եկեղեցի՝ բուն Անգլիայում, երիցական եկեղեցի՝ Շոտլանդիայում և կաթոլիկ եկեղեցի՝ Իրլանդիայում: Պետական եկեղեցին անգլիկանն էր, որ մեծամեծ արտօնութիւններ էր ձեռք բերել: Շոտլանդա-

Վան եկեղեցին չունէր այդ իրաւունքները և աղ-
քատ էր, բայց գոնէ պաշտօնապէս ճանաչուած ե-
կեղեցի էր, այն-ինչ կաթողիկոսութիւնը արգելուած
կրօն էր: Ոչ մի կաթողիկ չէր ընդունուում պետա-
կան ծառայութեան մէջ, մինչև որ պաշտօնապէս
չէր հրաժարուում պապականութիւնից և չէր հաղորդ-
ուում անգլիկան եկեղեցու ծէսով: Երկու անգամ
մինիստրները խնդրեցին Գէորգ Գ-ից՝ օֆիցերի
աստիճան տալ մի քանի կաթողիկների, բայց եր-
կու անգամն էլ թագաւորը մերժեց այդ խնդիրքը:
Միևնոյն ժամանակ անգլիկան եկեղեցին ունէր
իր սեփական դատարանները և ահագին եկամուտ-
ներ: Եկեղեցական լաւ պաշտօնները ստանում էին
դարձեալ ազնուականները: Հոգևորականութեան
ձեռքին էր և կրթութեան գործը:

Մի երկրում, ուր հնարաւոր են այսպիսի ան-
արդարութիւններ՝ հասարակ ժողովրդի դրութիւնը
չէր կարող անտանելի չը լինել: Եւ իրաւ, հին Ան-
գլիան, որ ոտով գլխով վաճառուած էր անկուշտ
ազնուականութեան՝ ժողովրդական դժբախտու-
թիւնների մի սարսափելի տեսարան էր ներկայա-
ցնում: Օրէնքի առաջ հաւասար էին բոլոր ան-
գլիացիները. այդպէս գրուած էր, այդպէս նոյնա-
զրում էր: Բայց իրականութեան մէջ ժողովուրդը
բաժանուած էր երկու մասի — ունևոր և չքաւոր:
Ունևորը վաճկում էր քաղաքական բոլոր իրա-
ւունքները, մինչդեռ չքաւորը արտաքսուած էր

հատարակական կեանքից, զուրկ նույն-իսկ անձնա-
կան ազատութիւնից: Նրան զօռով զինուոր էին
տանում, թէև դա արգելուած էր: Պարլամենտում
նստած կալուածատէրերը և հարուստ արդիւնա-
պործները հրատարակել էին օրէնքներ, որոնցով
բանուոր դասակարգը բոլորովին ենթարկուած էր
վարձողների կամալականութեան: Այլուածատէրը
իրաւունք ունէր օրէնքով սահմանուած վարձը
տալ և բանեցնել բանուորին: Եթէ վերջինս ընդ-
դիմանար՝ պիտի բանտարկուէր: Ով չունէր պա-
րապմունք՝ նա պահում էր ծուխի հաշուով և լան-
ձնում էր «աղքատախնամ վերակացուներին»: Այս-
պիսի վերակացուներ կալին ամեն տեղ և իրաւունք
ունէին աշխատեցնել իրանց հսկողութեան տակ
գտնուողներին՝ ինչպէս կը կամենան. դա նշանակում
էր, թէ բանուորը վաճառուած է գործատէրերին:
Չքաւորը իրաւունք չունէր հեռանալ իր բնակու-
թեան տեղից: Անհող մնացած զիւղացիները չքա-
ւորների դասն էին մտնում: Աղքատութիւնը ա-
ճում էր անուլի չափերով: Բանուորներին արգել-
ուած էր ընկերակցութիւններ կազմել, գործադուլ
անել՝ օրավարձը աւելացնել տալու. նպատակով:
Գիւղական հողերը համարեա ամբողջովին անցել
էին ազնուականների ձեռքը: Իսկ ահա անպարձ մնա-
ցած անազին բազմութիւնը անդադար կեղեքում
էր երկու տեսակ արիւստկրատիալի ձեռքով. մէկը
կալուածատէր արիւստկրատիան էր, միացած հո-

գետրականութեան հետ, — նա բռնացած էր գիւղերում, — իսկ միւսը՝ խոշոր գրամասէրերի և արդիւնապարծնների արխատկրատիան, որ թաղաւորում էր քաղաքներում: Մինչդեռ այս վերջինը կոչուածում էր բանուոր գատակարգը իր ձեռքով հրատարակած անարդար օրէնքների միջոցով՝ կալուածատէրերը հարստանում էին առհասարակ ամբողջ աղյարնակութեան հաշտով: Որպէսզի հացի դինը միշտ բարձր լինի, հետևաբար և հողերը լաւ արդիւնք տան՝ այդ մարդիկ միջնորդեցին և կարողացան իրանց բազմաթիւ կողմնակիցների օգնութեամբ հրատարակել սալ օրէնք, որ ծանր մաքս էր դնում օտար երկիրներից բերած հացահատիկների վրայ, այնպէս որ այդ ամենաանհրաժեշտ մթերքի ներմածումը կարելի էր արցելուած համարել: Անդլիայում մշտական էր հացի արհեստական թանկութիւնը. ամենից շատ վնասուողը, ի հարկէ, էլի չքաւոր գատակարգն էր, իսկ հողատէրերը ոսկի էին հնձում:

Դժբախտութեան, կատարեալ անուէրութեան մասնուած ժողովուրդը հասել էր անդունդի ծալքին: Ոճրապարծութիւնների թիւը մեծանում էր. շատ էին մանաւանդ գողութիւնները: Պարլամենտը փոխանակ թշուառներին օգնելու՝ անդութ պատիժներ էր սահմանում, կարծելով թէ կարելի է սարսափահար միջոցներով մի քաղցած ժողովրդի բարօգականութեան գտնել տալ: Այսպէս, եթէ մէկը ուրիշի կալուածում մի նապատտակ սպանէր

կամ խանութից մի բան գողանար՝ դատապարտուում էր մահուան շպատովի:

Անգլիայի այս ներքին խոցերի վրալ դարերից ի վեր աւելացած էր 'և իրլանդական հարցը: Քլադստոնի անուճը անմահացնողներից մէկն էլ այս հարցն է: Որպէսզի մեր ընթերցողները մի ամփոփ հասկացողութիւն կազմեն այն վեհ պալքարի մասին, որ վարում էր Քլադստոն իր կեանքի վերջին տասնամեակի ընթացքում՝ մենք ալստեղ կը դնենք իրլանդական հարցի անցեալի պատմութիւնը՝ որքան ալդ կը ներեն մեր աշխատութեան սահմանները:

Իրլանդիան, կամ ինչպէս անուանում են իրլանդացիները, «կանաչ էրինը», մի մեծ կղզի է Անգլիայի արեւմտեան կողմում: Հին ժամանակներից նա ունէր իր անկախութիւնը, բաժանուած լինելով մանր թագաւորութիւնների: Իրլանդացիները պատկանում են կելտական ցեղին: Գա մի ընդունակ, հայրենասէր, կրակոտ ազգութիւն էր, որի պակասութիւնը սկզբից եղել է անմիաբանութիւնը: Ընդունելով քրիստոնէութիւնը՝ Իրլանդիան, թէև դաւանութեամբ կաթոլիկ՝ երկար ժամանակ անկախ մնաց Հռոմի աթոռից: Քրիստոնէութեան առաջին դարերը քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան ոսկեդար էին Իրլանդիայում: Տիմուեցյան բազմաթիւ վանքեր, որոնց դպրոցները ահապիսի հռչակ էին վաչելում արեւմուտքում, որ նոյն-իսկ

օտար երկրներից մարդիկ գնում էին այնտեղ ուսում և գիտութիւն ստանալու:

Հռոմի Ադրիանոս Գ պապը, որ անգլիացի էր, ամեն կերպ աշխատում էր հպատակեցնել Իրլանդիան ս. Պետրոսի աթոռին: Վերջը նա հասաւ այն եզրակացութեան, որ այդ միտքը շատ հեշտ կարելի է իրագործել Անգլիայի միջոցով. ուստի 1156 թուին նա, իբրև հոգևոր գլուխ արևմտեան եկեղեցու՝ յորդորեց անգլիական Հենրիկոս Ի թագաւորին միացնել Իրլանդիան Անգլիային: Հենրիկոս սկսեց նուաճումը 1169 թուին: Բայց զործը այնքան հեշտ չէր, ինչպէս թւում էր առաջին անգամ: Իրլանդիայի նուաճումը վերջացաւ միայն 1603 թուին: Ամբողջ չորս ու կէս դար Իրլանդիայի և Անգլիայի մէջ մղւում էր արիւնահեղ պատերազմ: Հեշտութեամբ ձեռք բերելով Իրլանդիայի մի մասը՝ անգլիացիները մտցրին այնտեղ իրանց վարչական կարգերը, հաստատեցին պարլամենտ: Յենուեւելով այդ դրաւած մասի վրայ՝ նրանք սկսեցին դանդաղ կերպով տարածել իրանց իշխանութիւնը կղզու զանազան կողմերում: Իրլանդիայի վարչենի բնութիւնը, անբարեհաճ կլիման, միացած ժողովրդի բիրտ, արիական շատկութիւնների հետ՝ անխորտակելի խոչընդոտներ էին գնում նուաճողների առաջ: Այդու երկու ցեղերի մէջ էր, կեղտական ցեղը կատաղի դիմադրութիւն էր ցուց տալիս անգլո-ուսթոն ցեղին. դա մի ա-

ըիւնասնդ պալքար էր, երկու կողմից էլ անդաթ,
աւերիչ: Իրլանդիան քարաքանդ էր դառնում. ա-
ջողութիւնը նուաճողների կողմն էր միշտ:

Առիւը անհնարին կատաղութեան հասաւ մա-
նաւանդ այն ժամանակ, երբ երկու ցեղերի մէջ ե-
զած թշնամական սրտաձառների վրայ տեղացաւ և
կրօնական Փանատիկոտութիւնը: Կա սկսուեց այն
ժամանակ, երբ Անգլիան, ժՋ դարի առաջին կիսում
թօթափելով Հռոմի աթոռի գերիշխանութիւնը՝
բռնեց բողոքականութեան կողմը և հիմնեց իր ե-
կեղեցին, որ անուանում է անգլիկան: Եկեղեցու
զլուխ համարում էր թաղասրբը: Այնուականու-
թիւնը տիրացաւ եկեղեցու կալուածներին և սե-
փականացրեց եկեղեցական բարձր պաշտօնները:
Կաթոլիկութիւնը վեատակար և արգելած հեր-
ձուած հրատարակուեց. նրա գլմ հալածանքներ
սկսուեցան: Իրլանդիան կաթոլիկ մնաց և իր ազ-
գալին անկախութեան գաղափարին միացրեց նաև
մալրենի եկեղեցին պաշտպանելու գաղափարը:
Ապրտամբութիւնները, արիւնասնդ ընդհարումները
ան սակաս էին. անգլիացիները եռանդով հետեւում
էին սչնչացնող քաղաքականութեան: Իրլանդացի-
ներին հալրենի երկրից գորս քշելու և վերջին
ծալր աղքատութեան հասցնելու համար նրանք
հնարեցին ամեն տեսակ արգելքներ, խտուութիւն-
ներ: Պէտք էր Իրլանդիան դարձնել բողոքական,
պէտք էր հարկապրել, որ նա ձանաչէ անգլիական

Քաղաւորին երկրի աւր և եկեղեցու գլուխ: Այդ նպատակին անգլիացիները ձգտում էին հասնել՝ գրկելով կաթովիկներին իրաւունքներից, կողոպտելով նրանց, պահելով նրանց խոր տգիտութեան մէջ: Իրա հետեանքներից առաջինն ալն եղաւ, որ կաթովիկ կղերը բողոքովին աիրեց ժողովրդի խելքին ու մտքին, դարձաւ նրա միակ լուսը. նա էր, որ գրադիտութիւն էր տարածում, նա էր, որ սովորեցնում էր հալածանքներին դիմադրել. իրլանդացին, որ առանց սլղ էլ պինդ կպած էր իր եկեղեցուն՝ ոտով գլխով թաղուեց կոյր Ֆանատիկոսութեան մէջ: Թէև ալպէս՝ բալց կղզեցիները հարկադրուած էին քալլ առ քալլ նահանջել նուաճողների առաջ: Ալժը կոտորում էր նրանց: Այ, վերջնապէս, դարաւոր կռիւների հետեանքն ալն եղաւ, որ իրլանդական պարլամենտը, բաղկացած կառավարութեան կողմնակիցներից՝ ընդունեց անգլիական հպատակութիւնը, և անգլիական եկեղեցին հռչակուեց տիրապետող, պետական:

Բալց արիւնահեղ պալքարը դրանով չը վերջացու: Անդ միշտ խաղաղացնել իրլանդիան անհնարին եղաւ: Անգլիական կառավարութիւնը խրացրեց սանձարձակ բռնակալութեան քաղաքականութիւնը: Ամեն անպամ, երբ իրլանդացիների մէջ խլրտում էր սկսում՝ անգլիացիները իսկոյն ապըստամբութիւն անուանն էին սալիս ալղ շարժման և շտապում էին ճնշել նրան: Ալղ ժամանակ էլ նը-

րանք իրլանդական հողերը լարքունիս էին գրաւում և տալիս էին բողոքականներին: Առաջին քալը արաւ Եղիսաբեթ Թագուհին, որի ժամանակ մանաւանդ սաստկացան կրօնական հալածանքները. նա խլեց 600 հազար ակր հող և բաժանեց իր սիրելիներին, պալման դնելով որ երբէք կաթովիներին վարձով չտրուի այդ հողերից և ոչ մի կտոր: Թագուհու այդ լափշտակութիւնը սիստեմ դարձաւ նրա լաջորդների համար: 1610 թուին Յակոբ Թագաւորի կառավարութիւնը իրլանդական ազգը կողոպտելու մի ահագին ծրագիր կազմեց: Հիւսիսային Իրլանդիայի հողերի երկու երրորդական մասը լարքունիս գրաւուեց, որովհետեւ այնտեղի հողատէրերը ապստամբութեան փորձ էին արել: Կազմուեց Ուլ'ստէր նահանգը, ուր բնակութիւն հաստատեցին Անգլիայից և Շոտլանդիայից գաղթած բողոքականները: Իրլանդացիները հեռացան այդ տեղերից, բնակութիւն հաստատեցին այնպիսի անմատչելի տեղերում, ուր չէր կարող հասնել անգլիացի կողոպտողը: Այդ ապահով անկիւններում նրանք մի կերպ պահպանում էին իրանց գոլութիւնը, աւելի վալրենանում, աւելի խիստ ատելութեամբ էին լցւում դէպի իրանց հալածողները:

Իրութիւնը անտանելի դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Իրլանդիայի կառավարիչ նշանակուեց բռնակալ և անգութ Ուէնտփորտ (1633): Նա ահաբեկման ամենախիստ միջոցներին զիմեց,

սարսափահար արսու ամենքին: Անգլիական պատմագիրները ամօթով են պատմում այդ մարդու արարքները, որոնք սարսափելի հետեանքների հասցրին: Եւ իրաւ, երբ բռնակալը, որ իր բուր չարագործութիւններէ համար ստացել էր կոմս Ստրաֆֆորդի տիտղոսը, ընկաւ իր իշխանութիւնից և գլխատուեց՝ 1641 թուին Իրլանդիայում բռնկեց ապստամբութիւն, որի ղեկավարն էր Օ'Նէալ. ապստամբները, որոնք Ուլստէրից և ուրիշ տեղերից արտաքսուած իրլանդացիներն էին, երդուեցին մի հաս ահագլխացի չը թողնել Իրլանդիայում: Այդ զարհուրելի երդումը ճշտութեամբ կատարեցին լուսահատութեան ծալրը հասած իրլանդացիները: Ակտուեցան բարբարոսական կոտորածներ: Կաթոլիկները մորթոտում էին բողոքականներին, խտրութիւն չը դնելով սեռի և հասակի մէջ. նրանք բռնաբարում էին կանանց, ջարդում էին երեխաների գլուխները, ալրում էին տները, ագարակները: Մոսկում և վարհուրանք տարածուեց Անգլիայում՝ երբ Իրլանդիայից մէկը միւսից սարսափելի լուրեր հասան: Ակաները երդամաքցող էին տալիս, թէ տեսել են, ինչպէս կաթոլիկները կտոր-կտոր էին անում տղամարդկանց նրանց կանանց աչքի առաջ, ինչպէս բռնաբարում էին աղջիկներին և մերկացնելով նրանց՝ տանում էին ծմակները, որ ցրտից ու քաղցածութիւնից մեռնեն ահւտեղ: Ապստամբութեան առաջին տարին ջըն-

ջուեցան մօտ 37000 անդլիացիներ: Նրանք փախչում էին սարսափահար, մեռնում էին ճանապարհներին, զոհ էին գնում տարափոխիկ հիւանդութիւններին:

Անգլիան պահանջում էր «տնչացնել շարագործ ժողովուրդը». անգլիական պարլամենտը վերանորոգեց իր սպառնալիքները, թէ պէտք է արմատախիլ անել կաթոլիկութիւնը Երլանդիայում: Բաց այդ սպառնալիքները խկսչն իրագործել անկարելի էր. Անգլիայում այդ ժամանակ ներքին պատերազմ կար. թագաւորը (Կարլ) պատերազմում էր պարլամենտի դէմ. երկու կողմերի զօրքերը ընդհարում էին զանազան սեղերում, և աջողութիւնը փոփոխական էր: Այդ կռիւների մէջ երկու կողմն էլ ստիպուեցան տեղի տալ մի նոր ուժի. դա զօրքըն էր: Եր չաղթութիւններով հռչակուել էր Սլիվէր Կրօմվելլ՝ զօրքի օգնութեամբ նա կատարեց լիզափոխութիւն. թագաւորը գլխատուեց, պարլամենտը փակուեց, և Անգլիան հանրապետութիւն դարձաւ: Երլանդիայում շարունակում էր ապրտամբոութիւնը: 1649 թուին Կրօմվելլ՝ զնաց Երլանդիա, տանելով իր հետ 20 հազարանոց մի բանակ: Այժմ սկսուեցան իրլանդացիներին տանջանքները:

Կրօմվելլ՝ վճռել էր միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ իրլանդական հարցին՝ բնաջինջ անելով բոլոր կաթոլիկներին: Պրաւելով ապտտամբների մի քանի բերդերը՝ Կրօմվելլ, ինչպէս ինքն էր գրտում՝

հրամայեց կոտորել ամենքին: Կատաղած զինասր-
ները Կրօզիկա բերդը զբաւեւոց լստոյ սրի անց
կացրին ոչ միայն բերդը սլաշտպանողներին ալ և
անօդնական բնակիչներին. կաթուղիկ եկեղեցում
ապաստանուած հազար իրլանդացիներ բնաջինջ
եղան: Անդլիացիները սղծում էին սուրբ տեղերը,
քանդում ու կողոպտում էին զերեզմանները, զօ-
րանոց էին զարձնում կաթուղիկ եկեղեցիները և
վանքերը: Կրօմվէլի աղղած սարսափը այնքան մեծ
էր, որ նրա ճանապարհից հեռու գտնուող քաղաք-
ներն անդամ հնազանդութիւն էին լալսնում և
սլատպամասրների միջոցով խնայում էին նրան
խղձով, առաջարկելով ախոռ զարձնել իրանց եկե-
ղեցիները: Ահազին քանակութեամբ մաքրիկ զերի
բռնուեցան և վաճառուեցան՝ հասը 25 լիրալով.
մի անգամ 1000 կոչս սղջիկներ բռնեցին և ուղար-
կեցին Կամպելի կղզին՝ վաճառելու համար: Երկի-
րը աւերակների կոչս զարձաւ: Իրլանդիան կոր-
ցրեց 600000 հոյի: Յանձնելով իր գործի շարու-
նակութիւնը սրիչ մարդկանց՝ Կրօմվէլ՝ վերադար-
ձաւ Անդլիա, որ անցաւ նորակազմ հանրապետու-
թեան զլուխը: Եւ երբ Իրլանդիայում ալ ևս զէն-
քը ձեռին մարդ չմնայ՝ Կրօմվէլ՝ իր կրտսեր որ-
դուն լանձնեց վերջնականապէս կարդ ու խաղա-
ղութիւն հաստատել թշուառ երկրում: Բայց զա
սուղի սարսափելի բան էր՝ քան զէնքի սլծով
նուաճելը: Ակուցին զսասել ամբողջ իրլանդական

ժողովուրդը. ամեն մի մարդ, որ մասնակցել էր ապստամբութեան՝ զրկուեց իր հողերից և արտաքսուեց: Անգլիայից և Շոտլանդիայից բողոքական գաղթականների մի հեղեղ սկսուեց, որ բռնեց բնիկների տեղը, վերանորոգեց աւերակները: Իրլանդական պարլամենտը փակուեց: Ժողովուրդը հօտերի նման այս ու այն կողմ էր քշուում, բնակեցնուում էր այնպիսի տեղերում, ուր կառավարութիւնը հնարաւոր էր համարում թող տալ իրլանդացիների գոլութիւնը: Անգլիական պատմագիրներից մէկը (Ջոն Բիչարդ Գրին) ասում է. «Այնպիսի սարսափելի վիճակ, որ Իրլանդիայի բաժին ընկաւ Կրօմվէլի կառավարութեան ժամանակ՝ դեռ չէ տեսել ոչ մի ազգ նոր պատմութեան մէջ»:

Դաժան կարգերին վարձեց վերջ դնել Կարլ Բ. թագաւորը. նա նորից բաց արեց իրլանդական պարլամենտը, սկսեց մեղմ վարուել կաթոլիկների հետ: Բայց նրան չաջողուեց վերականգնել կաթոլիկների իրաւունքները. որովհետև բողոքականները լամառութեամբ ընդդիմացան այդ մտքին և թող չը տուին, որ Կրօմվէլի ժամանակ խլուած հոգերը վերադարձուեն իրանց տէրերին: Սակայն Կրօմվէլի անգթութիւններից հազիւ քառասուն տարի անցած՝ Իրլանդիան դարձաւ ապստամբուած էր: Այս անգամ նրան ապստամբութեան հրաւիրողը անգլիական թագաւոր Յակոբ Բ էր, որ վճռել էր վերացնել և բողոքականութիւնը Անգլիայում

և նորից հաստատել կաթոլիկութիւնը: Նա մեծ չոլս ունէր Իրլանդիայի վրայ. և որպէսզի իր համար մի ապահով անկիւն պատրաստած լինի այն դէպքում, եթէ բողոքական Անգլիան ընդդիմանայ իր ժտքին՝ նա Իրլանդիայի փոխարքայ նշանակեց մի կաթոլիկ ազնուականի: Եկան կաթոլիկութեան չաղթանակի օրերը: Բողոքականները զըրկուեցան իրանց տեղերից, կաթոլիկները առաջ քաշուեցան. պարլամենտում, զօրքի մէջ, համալսարաններում՝ բոլոր տեղերը նրանց էին պատկանում: Բայց Յակոբ չը կարողացաւ աւելի առաջ գընալ. Անգլիայում 1688 թ. սկսուեց լեղափոխութիւն, և նա հարկադրուած եղաւ փախչել Ֆրանսիա: Իրլանդիան պարզեց ապստամբութեան դրօշակը. այնտեղ ապրող անգլիացիները հաւաքուեցան մի քանի բերդերում և սկսեցին հերոսաբար պաշտպանուել: Յակոբ վերադարձաւ Իրլանդիա. նա մտադիր էր իրլանդական զօրքերով նուաճել Անգլիան և վերահաստատել կաթոլիկութիւնը: Իրլանդացիները այդպիսի ձգտում չունէին. նրանք կամենում էին միայն անկախութիւն ձեռք բերել կամ լետ խլել այն հողերը, որոնք այժմ անգլիացիների սեփականութիւն էին դարձել: 1690 թուին անգլիական զօրքերը Երևացին Իրլանդիայում, և պատերազմը սկսուեց կանոնաւոր կերպով: Յակոբ Բ լետ նահանջեց և առաջին անաջողութիւնից լետու դարձեալ փախաւ Ֆրանսիա, թողնելով Իրլանդիան

րեկամական կապեր հաստատել կաթոլիկների հետ։
Խստութիւնները ծաւրաբեղութեան հասան մանսու-
ւանդ 1689 թուի ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ։
Հրամայուած էր, որ մինչև 1698 թուի մայիսի
1-ը բոլոր կաթոլիկ արքեպիսկոպոստները, եպիսկո-
պոստները և այլ բարձրաստիճան հոգևորականները
ընդ միշտ հեռանան Երլանդիայից, որպէսզի կա-
թոլիկ եկեղեցին ինքն ըստ ինքեան վերանայ՝ երբ
կը մեռնէին երկրում մնացած քահանաները։ Աքսոր-
ուողներից նրանք, որոնք կը համարձակուէին հաշ-
րենիք վերադառնալ՝ ենթարկուում էին մահուան
պատժի։ Մանր պատիժների և տուգանքների էին
ենթարկուում նաև նրանք, որոնք կը թաղցնեն աք-
սորուողներին իրանց սներում։ Ստարերկրացի կա-
թոլիկ հոգևորականութեան խիստ արդելուած էր
Երլանդիա մտնել։ Այնտեղ կարող էին գոյութիւն
պահպանել աչն փոքրաթիւ ծխական քահանանե-
րը, որոնք ներկաւացնում էին 50 Քուլտ ստեր-
լինդ գրաւական, պարասուրում էին երբէք դուրս
չը գալ իրանց համար սահմանուած վիճակներից և
քահանաւագործութիւն անել միմիայն աչն տեղի-
րում՝ ուր թույլ էր տալիս կառավարութիւնը։ Զան-
գահարութիւնը և կրօնական թափօրները, հանդէս-
ները անպալման արդելուած էին. դրուում դրած
հրաշագործ պատկերները, խաչերը, այլ և սուրբե-
րի գերեզմանները հրամայուած էր ոչնչացնել, իսկ
նրանց, որոնք կը համարձակուէին ու խաղնալ՝ պէտք

էր ծեծի ենթարկել: Քահանաները ցուցակագրուած էին. բայց չը նալած հալածանքներին՝ Իրլանդիալում միշտ մնում էին չը ցուցակագրուած բազմաթիւ քահանաներ. դրանց դէմ ամենախիստ և անգութ օրէնքներ հրասարակուեցան: 1720 թուին իրլանդական պարլամենտը որոշեց՝ ամեն մի ձերբակալուած քահանալի դէմքի վրայ հրաշէկ երկաթով մի առանձին նշան դրոշմել: Բայց այս միջոցը շուտով թողնուեց, որովհետև իրլանդացիներն էլ բռնում էին բողոքականներին և նոյնպիսի նըշան էին դնում նրանց դէմքի վրայ: Այն ժամանակ իրլանդական լօրդերի պալատը ընդունեց մի օրէնք, որ բոլոր չը ցուցակագրուած քահանաներին պէտք է ներքինացնել: Բայց այս հրէշաւոր օրէնքը մերժուեց անգլիական պարլամենտից:

Բոլոր կաթոլիկ դպրոցները փակուած էին, ուսուցիչները աքսորուած. վերադառնալը մահուան պատժի արժանի մի լանցանք էր: Իրլանդական երիտասարդութիւնը պիտի մնար անգրագէտ կամ բողոքական պիտի դառնար: Սաստիկ արգելուած էր՝ երեխաներին ուղարկել արտասահման, ուսում ստանալու համար: Ամեն մի պաշտօնեալ իրաւունք ունէր պահանջել կաթոլիկից, որ նա ցոյց տալ իր երեխաներին և դրանով ապացուցանէ, թէ նըրանցից ոչ մէկն էլ արտասահման չէ ուղարկուած: Հաշտարար դատաւորը ամեն ժամանակ կարող էր կաթոլիկից հաշիւ պահանջել, թէ ինչպէս նա անց

կացրեց օրը, ուր էր գնացել պատարագ լսելու, ով էր պատարագ անում և ով էր ներկալ. եթէ հարց ու փորձի ենթարկուածը չէր պատասխանում կամ սուտ էր ասում՝ նրանից առնում էին 20 Ֆուճա ստերլինգ տուգանք կամ բանտարկում էին մի տարի ժամանակով: Կաթոլիկը իրաւունք չունէր ոչ որեւէ ժառանգութիւն ստանալ իր բողոքական ազգականներէց, ոչ ընդունել նրանց որեւէ ընծան, ոչ դառնալ խնամակալ թէ իր, թէ ուրիշի երեխաների: Քահանան, որ ամուսնացնում էր կաթոլիկին բողոքականի հետ՝ մահուան պատժի էր ենթարկուում: Կաթոլիկի որդին, որ ընդունում էր բողոքականութիւն՝ իր ծնողների ամբողջ կարողութեան տէրն էր դառնում: Կաթոլիկը չէր կարող ոչ ընտրել, ոչ ընտրուել որեւէ պաշտօնի համար, չէր կարող վարել որեւէ պաշտօն թէ պետական և թէ հասարակական գործերի մէջ: Չունենալով որեւէ հողալին սեփականութիւն՝ նա միայն կարող էր վարձով հող վերցնել բողոքականից, այն էլ ոչ աւել քան 31 տարի ժամանակով և այն պայմանով, որ վճարէ հողատիրոջ իր ստացած բոլոր արդիւնքի $\frac{2}{3}$ մասը: Եթէ մէկը իմաց էր տալիս կառավարութեան, թէ կաթոլիկները աւելի ձեռնտու պայմաններով են հող վարձում՝ նա առատ պարգևներ էր ստանում: Կաթոլիկին ազատ իրաւունք էր տրուած միմիայն բանուորի արհեստով պարապել: Եթէ կաթոլիկ բանուորը հրաժարւում էր գործել

աջնալիսի տօներին, որոնց չէր ընդունում բողոքական եկեղեցին՝ նա ենթարկում էր պատիժներին։ Ոչ մի կաթոլիկ իրաւունք չունէր լինել օ ֆունտից աւել արժեցող ձիու տէր։ Ամեն մի բողոքական կարող էր խլել նրանից թէկուզ 500 ֆունտ արժեցող ձին և տալ նրան օ ֆունտ։

Այս գրուած օրէնքների վրայ պէտք է աւելացնել և բողոքականների ֆանատիկոսութիւնը։ Ամեն մէկը կեղեքում էր կաթոլիկներին, նոյն-իսկ երկրի բարձր իշխանութիւնը չէր կարողանում արդար ու անկողմնապահ լինել, նա էլ գտնուում էր բողոքականների ազդեցութեան տակ։ Կաթոլիկ ծառաները, հող վարձողները և առհասարակ բոլոր պապականները անարգուած էին ինչպէս անմաքուր կենդանիներ։ Նոյն-իսկ թատրոնական ներկայացումների մէջ կաթոլիկների հաւատալիքները և սովորութիւնները դառնում էին լիրբ ծաղրածութեան առարկայ։ Մանաւանդ անտանելի էին անգլիկան եկեղեցու սպասաւորները։ Կաթոլիկները տասնորդական հարկ էին վճարում պետական եկեղեցուն, բաւական չէր այս անարդարութիւնը. — անգլիկան քահանաները աջնալիսի անգթութիւններով էին հաւաքում այդ հարկը, որ ժողովուրդը շատ անգամ էր դուրս գալիս համբերութիւնից ու ընդդիմանում էր։

Սթէ անգլիկան կառավարութիւնը կարողանար այս սիստեմը միշտ և անխափան գործադրել

Իրլանդիայում՝ տեղացի կաթոլիկները վաղուց անհետացած կը լինէին: Բայց օրէնքները շատ անգամ անտես էին առնուում: Հէնց որ երկրում տիրում էր խաղաղութիւն՝ շատ բան մոռացութեան էր տրուում: Սակայն հալածանքները աչնքան խիստ էին և անգութ, որ Իրլանդիան մի աւերուած երկիր դարձաւ: Մեծ բազմութեամբ իրլանդացիներ գաղթում էին Ամերիկա, իսկ երկրում մնացածները վարում էին զարհուրելի կեանք. գիւղական տարրը, վաչրենացած, կեղտոտ՝ ապրում էր հողաչէն խրճիթներում անասունների հետ և քաղցած էր, միշտ քաղցած: Սովր հողից և մարդկային իրաւունքներից զրկուած խեղճերի վիճակն էր դարձել: Ոչ ոք չէր մտածում նրա մասին. պարլամենտը վաճառուած մարդկանց մի ժողով էր. անգլիական կառավարութիւնը ամենայն հոգատարութեամբ պլոկում էր նրան: Իրլանդիան առևտուր չունէր. արգելուած էր աջնտեղից հում նիւթ արտահանել: Եւ այս զարհուրելի դրութեան մէջ դանտուղ ժողովուրդը դարձեալ չէր ընկճւում, չէր հաշտուում նուաճողների հետ: Նա դարձեալ շարունակում էր կռուել. նրա միջից դուրս էին գալիս կողոպտողների, կոտորողների խմբեր, որոնք վրէժ լին հանում անգլիացիներից: ԺՂ դարի կէսում լատին դարձան «սպիտակ տղաները». այս անունը նրանք ստացան աչն պատճառով, որ իրանց շորերի վրայից սպիտակ շապիկ էին հագնում: Նրանք

լարձակւում էին կալուածատէրերի վրայ, սպանում էին, կոտորում էին նրանց անասուններին, սարսափահար միջոցներով հարկադրում էին կաթուղիկներին՝ մեծ վարձադին չը տալ հողերի համար, շհատուցանել անգլիկան եկեղեցու տասանորդական հարկը: Այս մարդկանց գործիքը սարսափելի կատաղութեան և անխղճութեան դրուձ էին կրում: Երբեմն նրանք օրը կէսօրին լարձակւում էին բողոքական եկեղեցիների վրայ, բռնում էին բոլոր գեղեցիկ աղջիկներին, փախցնում էին, բռնաբարում, և ապա կաթուղիկ քահանաները բռնութեամբ պսակում էին նրանց: «Սպիտակ տղաներին» հալածելը կամ ոչնչացնելը բոլորովին անհնարին էր. նրանք թագնւում էին, և ոչ ոք չէր համարձակւում լախնել նրանց տեղը:

«Սպիտակ տղաների» շարժումը ուղղուած էր գլխաւորապէս հողաւին կարգերի դէմ. նա նշանաւոր էր մանաւանդ նրանով, որ համակրութիւն գտաւ և բողոքականների մէջ, որոնք նոյնպէս սկսեցին գործել ալդ եղանակով: Բողոքականների դրութիւնը լաւ էր կաթուղիկների համեմատութեամբ. բաւց բողոքական գիւղացին էլ նոյնպէս հարստահարւում էր բողոքական կալուածատիրոջ ձեռքով, նոյնպէս ճխլուած էր հարկերի և տուրքերի ծանրութեան տակ: Անգլիական կառավարութիւնը իր հարստահարական սխտեմով հաւատար չափով վնասում էր և բողոքականներին. ալ-

այէս, ապրանքների արտահանութեան արգելքը ամենից շատ բողոքականներին էր հարուածում: Կամաց-կամաց երկրի տնտեսական հարցերը, որոնք համարեա միատեսակ դրութիւն էին ստեղծել ամենքի համար՝ սկսեցին միացնել կաթոլիկներին և բողոքականներին: Իրլանդական հալընասիրութիւնը ոգևորեց ամենքին: Կազմուեց ինտելիգենցիա, որի մէջ նշանաւոր տաղանդներ երևան եկան և սկսեցին պաշտպանել ընդհանուր գործը:

Այս տաղանդաւոր մարդկանցից մէկն էր Ջօնաթան Սուիֆտ, «Կուլլիվերի ճանապարհորդութեան» հռչակաւոր հեղինակը: Նա իր սուր գրչով, խունայից հեզութիւններով՝ հասկացնում էր իրլանդացիներին, թէ որպիսի զարհուրելի դրութեան մէջ են գտնուում նրանք: Այսպէս, նա խորհուրդ էր տալիս աղքատ իրլանդացիներին ուտել իրանց երևխաներին և նկարագրում էր, թէ ինչ կերակուրներ կարելի է պատրաստել երեխաների մըսից: Հրաւիրելով իրլանդացիներին պաշտպանել ընդհանուր ազգային գործը՝ նա ապացուցանում էր, որ Իրլանդիան երբէք չի լսարոքի իր դրութիւնը՝ մինչև որ չալրէ Անգլիայից ևկած ամեն մի բան, բացի մարդկանցից և ածուխից: Աղատուելու միջոցը գտնուում է ձեր ձեռքում, դրում էր Սուիֆտ. դուք վերջապէս պիտի իմանաք, որ Աստուծու, բնութեան, ազգերի և ձեր սևփական երկրի օրէնքներով դուք նույնպիսի ազատ

ժողովուրդ էք և պիտի դառնաք նոյնպիսի ազատ
ժողովուրդ՝ ինչպէս ձեր եղբայրները Անգլիայում ու
Ալսալիսի գրուածքնուր տարածուած էին ահագին
քանակութեամբ. կարդում էր ամբողջ Իրլանդիան
և չուղուած էր: Անգլիական իշխանութիւնները չէին
համարձակուած կալանաւորել Սուիֆտին, պատժել
նրան -- վախենում էին ժողովրդից: Սուիֆտի օրի-
նակին հետեւեցին և ուրիշ գրողներ: Անգլիան առ
ժամանակ անտես էր անում իրլանդացիների
պահանջը: Բայց երբ Հիւսիսային Ամերիկայի ան-
գլիական գաղթականութիւնները ապստամբեցան,
կառավարութիւնը, նեղն ընկած՝ ակամազ դիմեց
իրլանդացիներին, խնդրելով նրանց պահպանել
երկիրը: Իրլանդիան արձագանգ տուեց այս հրա-
ւերին: Անգլիական զօրքերը կուռում էին Ամերի-
կայում, և իրլանդացիները, ոգևորուած մի բուն
հայրենասիրութեամբ, հաւաքեցին 60,000 կամա-
ւորներ: Գործում էին միայն բողոքականները. կա-
մաւոր զօրքը, օֆիցերները, հրամանատարները բո-
ղոքականներից էին: Սակուեց մի խաղաղ ապստամ-
բութիւն. կառավարութեան և զօրքի գլուխ կան-
դնածները պահանջեցին Անգլիայից ազատութիւն:
Այս շարժման առաջնորդներից մէկն էր հռչակա-
ւոր հռետոր Գրատտան, որի առաջարկութեամբ
իրլանդական պարլամենտը դիմեց թագաւորին մի
լալտագրով, որի մէջ ասուած է: «Թագաւորի իր-
լանդացի հպատակները ազատ ժողովուրդ են. Իր-

լանդիայի թագը պետական մի թագ է, որ անբաժանելի կերպով միացած է Անգլիայի թագի հետ. այդ կապից կախուած է երկու ժողովրդի բախտը: Բայց Իրլանդիան մի առանձին թագաւորութիւն է, որ ունի իր պարլամենտը և իր օրէնսդիր իշխանութիւնը. աշխարհի մէջ ոչ ոք իրաւունք չունի օրէնքներ տալ այս ազգին՝ բացի Իրլանդիայի թագաւորից, լորդերից և համալնքներից»: Անգլիայում ստիպուած էին զիջողութիւններ անել: 1782 թուին Իրլանդիա ուղարկուեց նոր փոխարքայ, որին լանձնարարուած էր կատարել Իրլանդացիների պահանջները, բայց ամենածաւրայեղ դէպքում միայն:

Փոխարքան սկսեց ձգձգել, բայց իզուր: Գրատտան պահանջեց անլապաղ հռչակել Իրլանդիայի անկախութիւնը, հակառակ դէպքում սպառնաց Իրլանդական զօրքը առաջ քաշել: Փոխարքան համաձայնուեց, և ապրիլի 16-ին Իրլանդիան անկախ հրատարակուեց: Պարլամենտում Գրատտան ասաց. «Ես այժմ դիմում եմ մի ազատ ժողովրդի: Աս առաջին բուպէն է, երբ դուք, բազմաթիւ դարերից լետու, կարող էք կրել այդ անունը: Ես այնքան լաճախ խօսել եմ ձեր ազատութեան սասին, որ այժմ աւելացնելու բան չունիմ, և միայն կարող եմ զարմանալ, թէ ինչպէս դուք անդադար առաջ էիք գնում, մինչև որ ազգը լարեց իր ամբողջ ուժերը, որպէսզի կատարէ ինքն իրան ազատու-

լու գործը: Ես տեսայ Իրլանդիան ծնկների վրայ ընկած. ես նալում էի նրան հայրական խնամատարութեամբ: Սուիֆտի ոգի, Մօլինէի ոգի, դուք լաղթեցիք: Իրլանդիան ալժամ ազգ է: Ես ողջունում եմ նրան և, խոնարհուելով նրա սուաջ՝ սուում եմ. «կեցցես դու լաւիտեանս լաւիտենից»:

Ձեռք բերելով անկախութիւն՝ Իրլանդիան աշնուամենաչնիւ չը տևուաւ երջանկութեան օրը, որ աւետում էր Գրաստան: Ալժամ երկրի աէրը դարձաւ բողոքական արիատոկրատիան, որի ձեռքում էր գտնուում իրլանդական պարլամենտը: Մի քանի թեթև արտօնութիւններ տալով կաթոլիկներին, ոչնչացնելով նրանց վրայ ծանրացած հրէշաւոր օրէնքները՝ ազնուականները կանգ առան և ալ ևս ոչ մի զիջողութիւն չարին լօգուտ նոյն-իակ բողոքականների: Գրաստան աշխատում էր բարենորոգել պարլամենտը, փոփոխելով ընտրողական կարգերը: Բայց նորան հակառակում էին հողատէրերը: Կաթոլիկները չը բաւականացան և պահանջում էին հաւասար իրաւունքներ: Հասարակ ժողովուրդը, որ երբէք չէր հետաքրքրուել, թէ ինչ կն սուում բարձր դասի մարդիկ՝ նորից սկսեց իր բըռնութիւնները բողոքականների դէմ, համարելով նրանց իր թշուառութեան պատճառ: Բողոքականները նոյնպէս կռիւ սկսեցին. 1785 թուին սրանք կազմակերպեցին «Ղուսաբացի որդիներ» անունով հրոսակներ, որոնք պատժում էին կաթոլիկներին:

իսկ կաթողիկէսները հրապարակ հանեցին «ղաշտպաններ» անունով խմբեր: Բռնութիւնները, հարստահարութիւնները անպակաս էին: Անգլիական պարլամենտը այժմ ոչինչ իրաւունք չունէր Իրլանդիայի վրայ: Երբ անգլիական առաջին մինիստր Պիտտ առաջարկեց ոչնչացնել այն օրէնքը, որ արգելում էր Իրլանդիային ապրանք ուղարկել Անգլիա՝ այս առաջարկութիւնը մեծ դժուարութիւններով անցաւ անգլիական պարլամենտում. բայց իրլանդացի կառուածատէրերը, իրանց համար վնասակար համարելով ազատ առևտուրը՝ մերժեցին այդ օրէնքը:

Սև այսպէս, երկիրը այժմ հեծում էր մի նոր բռնապետութեան տակ: 1789 թուին տեղի ունեցաւ Ֆրանսիական մեծ լեղափոխութիւնը: Իրլանդիայում արձագանդ տուեց այդ նշանաւոր դէպքը, որ հրատարակեց «ազատութիւն, եղբայրութիւն և հաւասարութիւն»: Կազմուեց «Միացեալ իրլանդացիների դաշնակցութիւնը», որ մի կողմ դրեց ցեղախն և կրօնական խտրութիւնները ու նպատակ ընտրեց բոլորովին ազատել Իրլանդիան և հաստատել հանրապետական կարգեր: Անկերութիւնը ունէր պատրաստութիւն. նրա գլխաւոր գործիչներից մէկը գնաց Պարիզ և դաշնակցութիւն կնքեց հանրապետական կառավարութեան հետ, որ խոստացաւ զօրք ուղարկել Իրլանդիա: Անգլիական կառավարութիւնը, լաւ իմանալով՝ թէ ինչ վտանգ է սպառնում Իրլանդիայից՝ նախ հարկադրեց իր-

լանդական պարլամենտին իրաւունքներ, տալ կաթոլիկներին, և ապա փորձեց խաղաղութեան դաշըն կապել Ֆրանսիայի հետ և վերջ դնել այն պատերազմին, որ տեղի ունէր այդ երկու պետութիւնների մէջ: Կաթոլիկներին իրլանդական պարլամենտը հաւասար իրաւունքներ չըտուեց. բողոքականները լսել անգամ չէին ուզում այդ հաւասարութեան մասին. նրանք թուլ տուին, որ կաթոլիկները մասնակցեն պարլամենտական ընտրութիւններին, ձայն տան այս կամ այն պատգամաւորին. բայց նրանք կարող էին միայն ընտրել, իսկ պատգամաւոր ընտրուելու իրաւունք չունէին: Բացի դրանից՝ կաթոլիկներին իրաւունք տրուեց փաստաբանութիւն անել, վարել մի քանի պաշտօններ: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային՝ այստեղի հանրապետական կառավարութիւնը, լոյս ունենալով իրլանդիայի միջոցով ոչնչացնել Անգլիայի զօրութիւնը՝ մերժեց հաշտութիւն կնքել: Շուտով Ֆրանսիական նաւատորմը ճանապարհուեց դէպի իրլանդիա, տանելով մի ամբողջ բանակ: «Միացեալ իրլանդացիները», որոնք սպասում էին Ֆրանսիացիներին՝ գործ սկսեցին: Բայց հէնց սկզբում անմիաբանութիւն ծագեց նրանց մէջ. դարձեալ երկու կողմից առաջ եկաւ կրօնական ֆանատիկոսութիւնը. կաթոլիկները սկսեցին կոտորել բողոքականներին և այդ պատճառով էլ մննակ մնացին: Իսկ Ֆրանսիական զօրքը չըկարողացաւ փոթորիկի պատ-

ճառով հասնել Իրլանդիայի ափերին, և լետ դարձաւ: Անգլիական զինուորները, հէնց որ իմացան թէ Ֆրանսիացիները շեն գալիս՝ սկսեցին վրէժ հանել խաղաղ բնակիչներէց, կոտորելով ու կողոպտելով իրլանդական գիւղացիներին: Այս զրգուելի գործողութիւնները այն հետեանքն ունեցան, որ 1797 թուի մայիսի 23-ին Իրլանդիան նորից ապստամբութեան դրօշակ պարզեց: Կռոււմ էին մեծ մասամբ կաթոլիկ գիւղացիները. նրանց մի խումբը, բաղկացած 14,000 հոգուց՝ գրաւեց Վէքսֆորդ բերդը:

Ֆրանսիայից նոր օգնութիւն ուղարկեցին, միայն շատ աննշան օգնութիւն (ընդամենը 900 մարդ): Բայց այլևս ուշ էր: Անգլիացիները արեան հեղեղների մէջ խեղդեցին ապստամբութիւնը և դարձեալ սկսեցին սարսափելի հալածանքներ ու խստութիւններ: Այս անգամ Պիտտ վճռեց միանգամայն ջնջել Իրլանդիայի անկախութիւնը: Այս միտքը իրագործելու լարմար ժամանակն էր: Իրլանդիան քանդուած ու ոչնչացած էր: Ապստամբութիւնը 70 հազար մարդ էր ոչնչացրել. սարսափները հետեում էին միմեանց. հարիւրաւոր մարդիկ էին կախուում, հունձը փչացրել էին՝ զօրքերը և սկսուել էր սով: 1799 թուին իրլանդական պարլամենտին առաջարկուեց ընդունել մի օրէնք, որով Իրլանդիան միանում էր Անգլիայի հետ և զըրկուում էր իր ինքնավարութիւնից, տեղական պար-

լամենտից: Որքան և իրլանդական պատգամաւորները վաճառուող ու կառավարութեան նուիրուած մարդիկ էին՝ բաց առաջարկութիւնը մերժուեց 109 ձայնով ընդդէմ 104-ի: Այն ժամանակ Պիտտ դիմեց կաշառքների միջոցին. պարլամենտի անդամներին բաժանուեց 1½ միլիոն ստերլինգ. ընտրութիւնների ժամանակ զանազան անձանց, մանաւանդ կալուածատէրերին, տուին 1,260,000 ստերլինգ: Երբ այսպիսով ձեռք բերուեց օրինագծին նամակրողների մեծամասնութիւնը՝ ժողովրդի մէջ սկըսուեց սարսափելի զայրոյթ. ամեն տեղերից բողոքում էին: Միացման դէմ մի նանրագիր տուին, որի վրայ կային 700,000 ստորագրութիւններ, այնինչ կողմնակիցները կարողացել էին ձեռք բերել միայն 7000 ստորագրութիւն:

1800 թուի ամառը միացման օրինագիծը նորից առաջարկուեց պարլամենտին: Համալնքների ժողովը ներկայացնում էր մի փառահնդ տեսարան: Կաշառուած, անպատիւ մեծամասնութեան դէմ դուրս եկաւ տաղանդաւոր, ազնիւ մարդկանց փոքրամասնութիւնը և կատաղի կոխ սկսեց Իրլանդիայի անկախութեան նամար: Այժմարանութիւնները անընդհատ շարունակուեցան 15 ժամ և մի ամբողջ գիշեր, երբ չանկարծ, սուսօտեան մօտ ժամի 7-ին, նամալնքների ժողովը սթափուեց իր թմրութիւնից. դռները բացուեցան, և մի հիւանդ, նամարես կիսամեռ մարդ ներս բերուեց բազկաթոռի վրայ:

Կա Վրաստանն էր, այն մարդը, որ 1782 թուին ստեղծել էր իրլանդական անկախ ազգը։ Այժմ նա շատ ծանր հիւանդ էր, բայց ուրուականի պէս երեաց իրանց երկիրը վաճառողների առաջ՝ որ բողոքէ միացման դէմ։ Մի ամբողջ ժամ տեւց նրա ճառը։ «Այն իրը, որ ուղում է գնել մինիստրութիւնը՝ անկարելի է ծախել. դա մի ամբողջ երկրի ազատութիւնն է»։ Այս խօսքերով նա վերջացրեց իր առաջին հրաշարի ճառը։ Բայց աւանդ, աննման պերճախօսութիւնը, որ բոլոր անզլիացիներին հիացում էր պատճառում՝ անկարող եղաւ փրկել իրլանդիան. վաճառուածների մեծամասնութիւնը քարացած էր։ Վրաստան նորից խօսեց, և սպացուցանելով թէ չէ կարող միացում լինել առանց տեղական ինքնավարութեան, թէ «առանց սրտերի դաշնակցութեան, առանց առանձին կառավարութեան՝ եղած միացումը խորտակումն է, անպատուութիւն, նուաճութիւն է և ոչ թէ միութիւն»՝ ասաց. «Բայց ես դարձեալ չեմ լուսահատուում։ Սա տեսնում եմ իմ հայրենիքը ուշաթափութեան մէջ, բայց նա չէ մեռել։ Թէև նա պառկած է դագաղի մէջ անօգնական և անչարժ՝ բայց նքաբերանի վրայ նկատելի է կեանքի ոգին, իսկ թշեբրի վրայ — գեղեցկութեան կարմրութիւնը։ Այս կըմնամ նրա մօտ, հաւատալով նրա երջանկութեան, հաւատալով նրա անկախութեան, հաւատալով նորան, այդ ընկածին»։ Երբ նախագահը ծանր կեք-

պով արտասանեց, թէ ով միացման կողմն է, թող բարձրացնէ ձեռքը՝ միմեանց լետևից դանդաղ, վախվախելով բարձրացան 118 ձեռքեր: Առաջարկութիւնն անցաւ. միացման դէմ էին միայն 73 հոգի:

Անգլիական պարլամենտում ազնիւ, ազատամիտ մարդիկ դէմ էին այս միացման: Բայց իզուր էր ամեն մի հակաճառութիւն: Օգոստոսի մէկին խազաւորը հաստատեց պարլամենտական վճիռը, որով ոչնչացնւում էր Իրլանդիայի անկախութիւնը՝ «Իրլանդիան վաճառուած է», ասում էր ժողովուրդը:

Բայց սրանով, իհարկէ, չը լուծուեց Իրլանդական հարցը...

Ահա թէ ինչ էր հին Անգլիան:

ԺՊ դարի սկզբում, ինչպէս տեսանք, նոյնիսկ ազատամիտ անգլիացիներն էլ, որոնք կը կամենային օգնութեան հասնել խեղճ ժողովրդին՝ հայրենասիրութիւն էին համարում լուել, նոր մաքեր չը լարուցանել, պահպանել հին կարգերը: 1814 թուին հին Անգլիան շատ զօրեղ էր և չէր ուզում ոչ մի բան փոխել: Բայց հէնց որ խաղաղութիւն հաստատուեց Յերոպոլում, և Նապօլէօնի ահը վերացաւ՝ արմատական կուսակցութիւնը շարժում սկսեց: Առանձին առանձին մարդիկ ան-

նշան, թեթև բարեկարգութիւնների ծրագիրները էին մտցնում պարլամենտը: Նրանք գիտէին, որ այդ ծրագիրները պիտի մերժուեն, բայց և այնպէս շարունակում էին իրանց գործը, որպէս զի նետաքրքրութիւն չարժեն, հարկադրեն մարդկանց մտածել այդ նոր խնդիրների վրայ: Հասարակութեան մէջ էլ սկսեցին խօսել, դատել, և ահա այդ ժամանակներից Անգլիայում առաջ է գալիս մի նոր երևույթ— հասարակական կարծիք քաղաքական հարցերի վերաբերմամբ: Այդ նոր երևույթին նպաստում էին լրագիրները, որոնք հիմնուել էին անցեալ դարի երկրորդ կէսում: Կառավարութիւնը սկզբից շատ խէթ աչքով էր նայում պարբերական մամուլին, նկատելով նրա մէջ մի նոր ուժ: Մամուլը ենթարկուեց խիստ սահմանափակումների. ամեն մի թեթև զանցառութեան համար խմբագիրներին բանտարկում էին, նոյն-իսկ աքսորում: Բացի դրանից, մամուլը ճնշուած էր հարկի տակ. 1815 թւին լրագրի իւրաքանչիւր թերթից առնում էին 4 պէնս (15¹/₂ կոպէկ). թղթի վրայ էլ հարկ դրին: Բայդ չը նախած այս արգելքներին՝ պարբերական մամուլը օր օրի վրայ զարգանում էր: 1815-ին հրատարակւում էին 6 ամենօրեայ լրագիրներ, և նրանց մէջ ամենաուժեղը «Times» լրագիրն էր, որ ունէր 8000 բաժանորդ: Պահանջը գնալով աւելանում էր. քաղաքական հարցերը արծարծւում էին թէ պարլամենտի նիստերում և

թէ մամուլի մէջ: Կռիւը հին կարգերի դէմ, որոնք
աչնպիսի լամառութեամբ գրկել էին թագաւորը և
պահպանողականները՝ օրուալ հարց դարձաւ:

Արմատականները, չը նաչած որ շատ փո-
քրաթիւ էին՝ եռանդուն միջոցների դիմեցին, որ-
պէս զի ժողովրդականացնեն աչն միտքը, թէ
պէտք է փոխել ընտրութեան կարգերը: 1816
թուին Անգլիայում առևտրական ճգնաժամ սկըս-
ուեց. գործերը կանգ առան և սով տարածուեց: Ան-
գործ միացած բանուորների ահագին բազմութիւնը
անկարգութիւններ էր անում: Կարծելով թէ գոր-
ծերը պակասել են միայն աչն պատճառով, որ
նոր շոգեշարժ մեքանաներ են դուրս եկել՝ բան-
ուորները մի քանի տեղերում փշրեցին մեքենա-
ները: Բայց դրանով ցաւին դարման չէր կարելի
անել: Ճիշտ է, 1780 թուականներից սկսած՝ Ան-
գլիայում մեքենան խլել էր արհեստաւորի հացը,
առաջ բերելով գործարանական կեանքը. ճիշտ է,
գործարանները ստրկացրել էին աշխատաւոր դա-
սակարգը, մտցնելով նրա կեանքի մէջ անբարոյա-
կանութեան, ծանր աշխատութեան քայքայիչ դժ-
բախտութիւնները. բայց կռիւ մղելով մեքենանե-
րի գործարանի դէմ՝ բանուորը չէր կարող վի-
րացնել նրանց և վերադառնալ հին դրութեան՝
երբ ձեռքի աշխատանքն էր տիրում: Գործարան-
ները անհրաժեշտ կարիք էին դարձել, բազմա-
նում էին զարմանալի արագութեամբ: Պէտք էր

քանուորական դասակարգի համար գտնել ուրիշ ձանապարհ: Արմատականները օգուտ քաղեցին այդ խլրտումներից և քարոզեցին, որ ամենքը պահանջեն ընտրողական իրաւունք: Նրանք ահագին միտինգներ գումարեցին, պարզեցին իրանց միտքը. բազմամարդ թափօրները տանում էին դրօշակներ, որոնց վրայ գրուած էր, թէ ինչ է ուզում ժողովուրդը: Մի մեծ ժողով: առաջ կախուած էր մի ահագին չափաբարութիւն, որ այսպէս էր նկարագրում Անգլիայի դրութիւնը. «4 միլիոն մարդիկ ամենադառն տնանկութեան մէջ, 4 միլիոն աղքատներ. 1¹/₂ միլիոն կիսով չափ աղքատներ. 1¹/₂ միլիոն շլացուցիչ փարթամութեան մէջ ապրողներ. մեր եղբայրները Իրլանդիայում աւելի վատ դրութեան մէջ են»: Աղքատութիւնը միացել էր լեզափոխութեան հետ: Բայց կառավարութիւնը զօրքեր հանեց այդ միութեան դէմ: Պետութեան խնամակալը, Գէորգ Գ-ի որդին, ասաց պարլամենտում, որ ընտրողական կարգերը ամենակատարեալն են երբ և իցէ գոյութիւն ունեցած կարգերի մէջ: Նրբնա Վերադառնում էր պարլամենտից՝ ամբոխը ցելս և քարեր էր գցում նրա կառքը և կանչում էր. «Չենք ուզում խնամակալ պրինցին. կորչեն մի նիստրները»: Այդ պատճառով մի շարք խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան: Բանուորները մի քանի ցուցեր էլ արին, բայց երբ անցաւ անգործութեան

ծանր ժամանակը՝ շարժումը ինքն ըստ ինքեան անհետացաւ:

Սակայն արմատականները դադար չառան: 1819 թուին դարձեալ գործերը կանգնեցին, և աղքատ դասակարգի կարօտութիւնը սաստկացաւ: Այս անգամ արմատականները սկսեցին գործել Մանչէստրում: Օգոստոսին մի աղմկալի ժողով կալացաւ Մանչէստրի մօտ, Պետերլօօ տեղում, ուր հաւաքուեցաւ 80,000 մարդ. խումբ-խումբ բանուորներ տանում էին դրօշակներ, որոնց վրաք գրուած էին. «Հացահատիկների մաքսի վերացում. ազատութիւն և եղբայրութիւն», «Ղնտրողական իրաւունք ամենքի համար կամ մահ»: Մասնակցում էին և մեծ թուով կանաչք: Կառավարութիւնը արդեւել էր ալդպիսի մեծ ժողովներ, և երբ մէկը ուզեց ճառ ասել՝ ոստիկանութիւնը փորձեց կալանաւորել նրան. բայց ամբոխը ընդդիմացաւ ոստիկաններին: Այդ ժամանակ հուսարների գունդը լարձակուեց ժողովի վրա. շատերը սպանուեցան, հարիւրաւոր մարդիկ ծանր վէրքեր ստացան: Բրունութիւնը, ի հարկէ, աւելի ոյժ տուեց արմատականներին. նրանք բողոքներ տպեցին, սկսեցին նուէրներ հաւաքել «Պետերլօօի կոտորածի» զոհերի համար: Իսկ կառավարութիւնը պարլամենտում անց կացրեց վեց հատ խիստ օրէնքներ, որոնք ուղղուած էին արմատականների դէմ և ստացան «խցան» (բերանների խցան) անունը: Կատաղած

արմատականները դաւադրութիւն սարքեցին՝ բոլոր մինխատրներին կոտորելու համար, բայց կալանաւորուեցան և դաւադիրներէից հինգը կախաղան հանուեցան: Բանուորների շարժումը դարձեալ դադարեց:

1820 թուին Անգլիայի գահը բարձրացաւ Քէորգ Գ: Ժողովուրդը հէնց սկզբում ցոյց տուեց, թէ որքան ատում է ալդարբեցող, անբարոյական, կոպիտ և վատնող մարդուն: Նոյն-իսկ մինխատրները, ազնուականութիւնը դժգոհ էին նրանից: Նա մի խալտառակ գործ սկսեց իր օրինաւոր կնոջ, Կարօլինայի դէմ և պարլամենտին ուղարկեց ալդագործը, պահանջելով ապահարզանի որոշում կալացնել: Լօրդերի պալատում, ուր քննուում էր թագաւորի գանգատը՝ երկու կողմի փաստաբանները խալտառակ մանրամասնութիւններ պատմեցին ամուսինների անհաւատարմութեան մասին: Թէև երկուսն էլ մեղաւոր էին՝ բայց լօրդերը միայն 9 ձախի առաւելութեամբ ընդունեցին Քէորգի գանգատի իմնաւորութիւնը: Դա մի ալնպիսի հարուած էր թագաւորի դէմ, որ մինխատրութիւնը լետ վերցրեց առաջարկութիւնը և գործը շանցաւ: համալնքների ժողովը: Թագադրութեան օրը թագուհի Կարօլինան վաճառուեց Վէստմինստրեան եկեղեցուց: Եւ երբ խեղճ կինը մեռաւ լուգմունքից, ժողովուրդը, չը նալած կառավարութեան արգելքին

և զօրքերի գնդերին՝ մեծ հանդէսով թաղեց անառակ թագաւորի ամուսնունս:

Թէև տօրիների կառավարութիւնը դարձեալ զօրեղ էր, բայց մի կողմից թագաւորի վարքը, միւս կողմից նոր գործիչները, որոնք երևացին նրա շարքերում՝ նպաստաւոր դրութիւն ստեղծեցին ժողովրդական իրաւունքների համար: Մինիսարութեան մէջ հեղինակութիւն ձեռք բերին ալնպիսի մարդիկ (Րօբերտ Պիլ, Գէորգ Կաննլինգ), որոնք որևէ բարեփոխութիւն մտցնելու մըտքին ալնքան էլ հակառակ չէին: Պարլամենտը զիջողութիւններ անել սկսեց: Այսպէս, Պիլ կարողացաւ ջնջել տալ օրէնքից մօտ հարիւր յօդուածներ, որոնք մահուան պատիժ էին սահմանում նոյն-իսկ թեթև լանցաւորների համար: Բանուորական դասակարգին թող տրուեց փոխադարձ ինքնօգնութեան ընկերութիւններ կազմել. դրսից ներմուծուող հացահատիկների մաքսը թեթև փոփոխութիւնների ենթարկուեց: Կիսատ պռատ, աննշան միջոցներ էին դրանք:

Բայց մի նշանաւոր գործ, որը մեծ դժուարութեամբ աջողեցրեց Րօբէրտ Պիլ՝ կաթոլիկներին իրաւունք շնորհելն էր: Մենք գիտենք, թէ ինչ հալածանքներ էին սահմանուած կաթոլիկների դէմ: 1813 թուականից բազմաթիւ փորձեր եղան այդ տնարդարութիւնները վերացնելու համար, բայց միշտ անաջող. համարեա ամեն տարի հարցը

առաջարկուով էր պարլամենտին, և միայն 1821 թուին նա անցաւ համալնքների ժողովում, բայց լօրդերի պալատը մերժեց: Գէորգ Գ լալտարարից, որ ինքն էլ հակառակ է և չի թույլ տալ, որ անգլիկան եկեղեցու իրաւունքները խախտուեն: Այն ժամանակ Անգլիայի դէմ դուրս եկաւ իրլանդացի փաստաբան Գանիէլ Օ'Կօննէլ:

Այս մարդը, որ Եւրոպայում ահագին ժողովրդականութիւն ստացաւ՝ ներկայացնում էր հարստահարուած, արնաքամ իրլանդիան: 1800 թուից լատոյ նա սկսեց իր դժբախտ հայրենիքում մի գործունէութիւն, որի նպատակն էր պատրաստել իրաւագողերկներին, ցուց տալ նրանց, որ միայն անխոնջ մաքառման միջոցով կարելի է ձեռք բերել այն՝ ինչ անգլիացիները խլել են դարերի ընթացքում: Օ'Կօննէլի նպատակն էր՝ խաղաղ, օրինական միջոցներով մղել կռիւ, մինչև որ իրլանդիան կը ստանալ ազատութիւն: Նա դէմ էր լեղափոխութեան, թէև պարտք էր համարում մի-մի վախեցնել անգլիացիներին, ցուց տալով, թէ իրլանդիան շուսահատութիւնից կարող է և լեղափոխութեան դիմել: Այդ հսկայական պայքարի մէջ Օ'Կօննէլին օգնում էր կաթոլիկ հոգևորականութիւնը: Այնելով տաղանդաւոր ճառախօս՝ նա ման էր գալիս երկրի զանազան կողմերը, տարածում էր իր գաղափարները, իսկ կաթոլիկ քահանաները ամեն տեղ քարոզում էին, որ ժողովուրդը հետևի

իր «ազատողին»: 1823 թուին Օ'Կոննէլ հիմնեց «կաթոլիկական միութիւն» անունով մի ընդարձակ ընկերութիւն, որի նպատակն էր պաշտպանել կաթոլիկների իրաւունքները: Պարլամենտը պատասխանեց Օ'Կոննէլին, հրատարակելով մի օրէնք, որ արգելում էր այդպիսի ընկերութիւնները: Կաթոլիկական միութիւնը փակուեց, բայց շուտով էլ լիվերակազմուեց նոր կանոններով: Մինիստրութեան մէջ էլ հետզհետէ հաստատուեց բարեհաճ տրամադրութիւն դէպի կաթոլիկները: Այսպէս, Գէորգ Կաննինգ, 1827 թուին ստանձնելով առաջին մինիստրի պաշտօնը՝ վճռեց իրաւունքներ տալ կաթոլիկներին: Օ'Կոննէլ, սակաֆն, չը սպասեց, թէ երբ մինիստրութիւնը իր կամքով մի բան կանէ և վճռեց հարցը լուծել գործնականապէս: Այդ նըպատակով նա 1828 թուին իրլանդիայում պատգամաւոր ընտրուեց: Դա կատարեալ լանդզնութիւն էր երևում, որովհետև Օ'Կոննէլ, իբրև կաթոլիկ, իրաւունք չուներ պատգամաւոր ընտրուել և մտնել համալսարանների ժողովը: Մինիստրութիւնը կամ պիտի ընդունէր այդ ընտրութիւնը կամ բացարձակ կռիւ լայտարարէր իրլանդացիներին: Վերջին միջոցը վտանգաւոր էր. ուստի 1829 թուին Բօրերտ Պիլ վճռեց առաջարկել համալսարանների ժողովին կաթոլիկների իրաւունքները որոշող մի օրինապիծ: Թագաւորը համաձայնութիւն տուեց, բայց լիակոն չես վերցրեց իր խօսքը: Պիլ հրաժարուեց,

և որովհետև ոչ ոք չուզեց բռնել նրա տեղը՝ թագաւորը հարկադրուած եղաւ նորից նրան հրաւիրել: Օրինագիծը այս անգամ անցաւ. կաթողիկէները ստացան պատգամաւոր ընտրուելու իրաւունք, այլ և մի քանի ուրիշ արտօնութիւններ:

1830 թուին մեռաւ Գէորգ Գ և նրան լաջորդեց Վիլհէլմ Գ, որ իր երկու նախորդների նման բարենորոգութիւնների անհաշտ թշնամի չէր: Ազատամիտ կուսակցութիւնը, նպաստաւոր հանգամանքներ տեսնելով՝ նորից առաջ քաշեց ընտրողական ըէֆօրմի ծրագիրը, որը առժամանակ դէն էր դրել՝ արմատականների շարժման պատճառով: 1830 թ. ընտրութիւնների ժամանակ պապականողականները աննշան մեծամասնութիւն ստացան: Ֆրանսիայում այդ տարին տեղի ունեցած լեղափոխութիւնը ոգևորեց ըէֆօրմների կողմնակիցներին: Մի քանի տեղերում կազմուեցան բանուորների քաղաքական ընկերակցութիւններ, որոնք ընդարձակ չափերով քարոզում էին ըէֆօրմի անհրաժեշտութիւնը: Սակայն տօրիները դեռ պինդ էին կանգնած. և երբ ազատամիտների պարագլուխ լօրդ Գրէյ լօրդերի պալատում ճառ ասաց ընտրութիւնների ձևը բարեփոխելու մասին՝ պահպանողականների պարագլուխ Վէլլինգտօն պատասխանեց, թէ ինքը չը գիտէ մի պատճառ, որ ցոյց տար թէ հարկաւոր է փոփոխութիւն մտցնել ընտրողական կարգերի մէջ: Այս լալտարարութիւնը մի-

նիստրութեան տապալման պատճառ դարձաւ: Թագաւորը մինիստրութիւնը յանձնեց լօրդ Գրէյին, որ պատրաստ ունէր ընտրողական ըէֆօրմի ծրագիրը:

Ազատամիտների պահանջը բաւական համեստ էր: Մնթագրուում էր ոչնչացնել «փտած տեղերը» և նրանց պատկանող¹¹⁹ պատգամաւորական տեղերը տալ աւելի մեծ ազգաբնակութիւն ունեցող քաղաքներին: Պատգամաւորների թիւը համալնքների ժողովում մնում էր նոյնը: Այսքան չափաւոր պահանջն էլ չօգնեց ազատամիտներին. ծրագիրը համալնքների ժողովում հեգնական ծիծաղ լարուցեց. պահպանողականները միահամուռ ջանք գործ դրին և օրինագիծը միայն մի ձախի առաւելութեամբ ընդունուեց: Լօրդ Գրէյ ստիպեց թագաւորին արձակել պատգամաւորների ժողովը: Նոր ընտրութիւններ նշանակուեցան, և ազատամիտները լաղթութիւն տարան: Համալնքների ժողովը ընդունեց ըէֆօրմի օրինագիծը: Բայց նոր արգելք. — լօրդերի պալատը մերժեց նրան: Հասկանալի է, թէ ինչ զաւրոյթ էր պատճառում ժողովրդին մի խումբ արտօնուածների այս յամառ դիմադրութիւնը: Սկըսուեց լուզմունք. կալացան բողոքի բազմաթիւ միտինգներ, ցուցեր: Բիրմինգէմի քաղաքական դաշնակցութիւնը լայտարարեց, որ եթէ ընտրական ըէֆօրմը չընդունուի՝ ինքը կը դադարեցնէ հարկեր տալը: Համալնքների ժողովը երկրորդ անգամ ըն-

դունեց օրինագիծը. լօրդերը այս անգամ քաջութիւն չունեցան մերժել, ուստի սկսեցին այլանդակել ներկայացրած ծրագիրը: Իզուր մինիստրութիւնը սպառնում էր լօրդերին, հաւատացնելով որ նրանց լամառութիւնը ժողովրդական ապստամբութեան պատճառ կը դառնայ: Երբ այդ միջոցն էլ չօգնեց՝ մինիստրութիւնը դիմեց թագաւորին, խնդրելով որ նա հարկադրէ լօրդերին ընդունել ծրագիրը ամբողջութեամբ: Թագաւորը կարող էր այդ բանը անել, քանի որ նրա իրաւունքն էր նոր լօրդեր նշանակել և այդպիսով խախտել օրինագծին հակառակուող մեծամասնութիւնը: Բայց նա չուզեց այդ միջոցին դիմել և ընդունեց լօրդ Քրէյի հրաժարականը: Սակայն ժողովրդական պահանջները այնքան խիստ էին, որ տօրիները չը համարձակուեցան կառավարութեան գլուխ անցնել, և Վ. իլհէլմ ստիպուած էր նորից դիմել Քրէյին, խոստանալով նոր լօրդեր նշանակել: Միայն այդ ժամանակ լօրդերի պալատը զիջեց և ինքն էլ ընդունեց նոր օրինագիծը 9 ձայների առաւելութեամբ (1832 թ.):

Այսքան դժուարութիւններով ձեռք բերած րէֆօրմը ընտրողական իրաւունք էր տալիս մօտ 400,000 մարդկանց: Բանուորների մեծամասնութիւնը դարձեալ զրկուած մնաց այդ իրաւունքից. ընտրութիւնների կարգերը մնում էին նույնը: Բայց

որքան էլ չնչին լինէր ազատամիտների աջողութիւնը՝ առաջին քալը արուած էր: Համայնքների ժողովը այնուհետև ազգի ներկայացուցիչն էր դառնում և նրա միջոցով ժողովուրդը ձեռք էր բերում իր երկրի կառավարութիւնը: Հին Անգլիան ջարդ ու փշուր էր դառնում:

Նիւ-Արկի պատգամաւորը: — Բանուորական շարժում և շարտիստներ: — Օ'Կոննէլ և Իրլանդիա: — Չլադստոն — կրօնական բռնակալութեան ջատագով: — Մաքսային բարեփոխումներ: — Առաջին արշաւանք արտօնուած դատակարգի դէմ: — Սով Իրլանդիայում: — Հացահատիկների մաքուր: — Իրլանդական լեղափոխութիւն: — Հերձուած պահպանողական կուսակցութեան մէջ: — Պալմերստոն և արտաքին քաղաքականութիւն: — Դոն-Պաշիֆիքօի գործը: — Բողոք անարդարութեան դէմ: — Չլադստոն և Վուլմեր-Յազուորի բարբարոսութիւնները: — Հռչակաւոր նամակներ: — Դահիճների պարտութիւնը:

Համալսարանից դուրս գալուց լեռու Չլադստոն գնաց ճանապարհորդելու: 1832 թուին նա գտնւում էր Իտալիայում՝ երբ Նիւ-Կէստլի դուքսը առաջարկեց նրան պատգամաւոր ընտրուել Նիւ-Արկ անուանով տեղում: Դուքսը, ինչպէս գիտենք՝ Չլադստոնին ճանաչում էր իր որդու նամակներով, որոնք գրուած էին Օքսֆորդից: 22 տարեկան երիտասարդը ընդունեց այդ առաջարկութիւնը և գընաց Անգլիա՝ իր ընտրողներին ներկայանալու և իր քաղաքական դաւանանքները հրապարակ հա-

նելու համար: Այդ դաւանանքները— Բնչ խօսք— նոյնն էին՝ ինչ որ համալսարանում, այսինքն պահպանողական: Եւ ուրիշ կերպ նա չէր էլ արժանանալ Նիւ-Կէստլի դուքսի նովանաւորութեան: Ընտրողների առաջ Գլադստօն լալտնեց, թէ ինքը կուսակցութիւններից անկախ մարդ է: Բայց և այնպէս ասաց, որ ինքը չը պիտի նետելի լաճախ փոփոխութիւններ մտցնելու վտանգաւոր մօդային, այսինքն որ ինքը ըէֆօրմների հակառակորդ է: Ապա Աստուածաշունչից վկայութիւններ բերելով՝ հաստատեց որ ստրկութիւնը պէտք է պահպանուի: Ստրուկ նեգրերին Գլադստօն առաջարկում էր նախ բարոյապէս ազատել, ամենքին քրիստոնեաց դարձնելով, և ապա միայն տալ Ֆիլիքական ազատութիւն, մարդկային իրաւունքներ:

Այդ ճառը, իհարկէ, դուր չեկաւ Նիւ-Արկի ընտրողներին. ահագին մեծամասնութիւնը նրա դէմ էր: Բայց Բնչ վնաս: Նիւ-Արկը «գրպանի տեղերից» մէկն էր և պարտաւոր էր ընտրել՝ ում դուքսը կը կամենայ: Ինքուր Գլադստօնին էր ուզում, և սա պատգամաւոր դարձաւ ու համայնքների ժողովում նստեց պահպանողականների նստարանների վրայ:

Կային երկու կտրեոր ներթական հարցեր— ստրկութեան վերացումը և Երլանդիայի խռովութիւնները: Պարլամենտին առաջարկուած էր՝ ազատութիւն տալ անգլիական գաղթականութիւնների

մէջ եղած բոլոր ստրուկ նեգրերին և այդ առիթով
երկար վիճաբանութիւններ էին տեղի ունենում:
Գլադստօն կրկնում էր համարեա նոյնը՝ ինչ լայ-
տնել էր իր ընտրողներին *)։ Իսկ Իրլանդիայում
դեռ 1831 թուին ծագել էր լամառ ապստամբու-
թիւն։ Իրլանդացի կաթոլիկները թէև մի քանի
իրաւունքներ ստացել էին, բայց դարձեալ անբա-
ւական էին. նրանք չազատուեցան այն տասանոր-
դական հարկից, որ տալիս էին անգլիկան եկեղե-
ցուն։ Ժողովուրդը, ոգևորուած Ս'Վօննէլի կրակօտ
ձառերից՝ չէր ուզում վճարել այդ հարկը։ Անգլի-
կան հոգևորականութիւնը ահագին վնասներ էր
կրում. կառավարութիւնը ինքը սկսեց հաւաքել
տասանորդը զինուորների սուիներն օգնութեամբ:
Իրլանդացիները բռնութեան պատասխանեցին կը-
րակով ու արիւնով. նրանք սպանում էին հար-
կահաններին, սպառնում էին այն մարդկանց, ո-
րոնք ուզում էին վճարել հարկը, կրակ էին տա-
լիս ագարակները, ոչնչացնում էին ցանքսերը, կո-
տորում էին անասունները. 1832 թուին այդ տե-
սակ լանցանքների թիւը հասաւ 9,000-ի։ Կառավա-
րութիւնը պահանջեց պարլամենտից՝ իրաւունք
տալ մի շարք ամենախիստ միջոցներ ձեռք առ-

*) Զը նայած պահպանողականների լամառ դիմա-
դրութեան՝ նեգրերի ազատութեան օրինագիծը ընդուն-
ուեց 1833 թուին։

նելու իրլանդացիների դէմ, Գլադստօն չը բողոքեց
այդ միջոցների դէմ, ընդհակառակն, պաշտպանում
էր անգլիկան եկեղեցու շահերը:

Սակայն այսպիսի լետադէմ ուղղութեամբ էլ
նա լաւ տպաւորութիւն էր թողնում ամենքի վրայ:
Ատենաբանական զարմանալի ընդունակութիւննե-
րը, անկեղծութիւնը, պարզութիւնը, դէպի հակա-
ռակորդն ունեցած շիտակ և բարեխիղճ վերաբեր-
մունքը նրան շուտ դուրս բերին պարլամենտա-
կան հասարակ գործիչների շարքից: Այդ է պատ-
ճառը, որ երբ 1834 թուին մինիստրութիւնը ան-
ցաւ պահպանողականների ձեռքը՝ Բօքէրտ Պիլ ա-
ռաջարկեց Գլադստօնին ֆինանսների մինիստրի
օգնականի պաշտօնը: Բայց շատ կարճ էր այդ պաշ-
տօնավարութիւնը. մի քանի ամսից լետոյ Պիլի
մինիստրութիւնը տապալուեց: Եւ այնուհետև մին-
չև 1841 թիւը Գլադստօն լոկ պատգամաւոր էր:

Այդ ժամանակամիջոցում նա ականատես էր
մի շարք նշանաւոր անցքերի, որոնք ահագին նը-
շանակութիւն ունէին Անգլիայի համար և, ան-
կասկած, շատ ազդեցին Գլադստօնի ապագայ գոր-
ծունէութեան վրայ:

Միայն թշուառ Իրլանդիան չէր, որ խանգա-
րում էր անգլիական արիստոկրատիայի հանգստու-
թիւնը: Վաղուց էր նա կուռում իր ազատութեան
համար: Եւ եթէ կռիւը այժմ աւելի կատաղի էր,
աւելի լաւ կազմակերպուած՝ դրա պատճառն այն

էր, որ Օ'Կօննէլ հիանալի կերպով օգտուում էր իր ազգի բարոյական կենսունակ ուժերից: Նա կըրթել էր իրլանդացիներին, դարձրել էր նրանց ազատութեան ֆանատիկոս զինուորներ: Իրլանդիան հասկանում էր, որ իրան ամենից առաջ հարկաւոր է քաղաքական անկախութիւն, ու մի սիրտ, մի հոգի դարձած՝ կրկնում էր այն՝ ինչ ասում էր Օ'Կօննէլ: Միայն դաշտնը չէր նրա դատի պաշտպանը. դպրոցները բազմանում էին, բարոյական կրթութեան ուժը լայն ծաւալ էր ընդունում: 1834 թուին Օ'Կօննէլ առաջարկեց պարլամենտին, որ ջնջուի 1800 թուականի միաւորման օրէնքը և Իրլանդիան ստանալ իր անկախ կառավարութիւնը: Ինն գիշեր շարունակուում էին վիճարանութիւնները: Մի ճառի մէջ, որ տեեց վեց ժամ, Իրլանդիայի «ազատողը» պատմեց, թէ ինչ լանցանքներ է Անգլիան գործել իր հայրենիքում և ապացուցանում էր որ Իրլանդիան, դառնալով անկախ՝ կը լինէր Անգլիայի հաւատարիմ բարեկամը թէ երջանկութեան և թէ դժբախտութեան, ժամանակ և ալլես Անգլիայի խալտառակութիւնը, թուլութիւնը և վտանգը չէր լինի: Բայց առաջարկութիւնը մերժուեց 485 ձայների բազմութեամբ. կառավարութիւնը, սակայն, խոստացաւ նշանաւոր րէֆօմներ և թեթևութիւններ շնորհել իրլանդացիներին: Եւ Օ'Կօննէլ վճռեց սպասել վեց տարի, փորձելու համար, թէ որքան ճիշտ է այդ խոստումը: Սպասել

և միշտ պատրաստ լինել—այդ էր հռչակաւոր գործիչի ծրագիրը: Իրլանդիան իր դատից ձեռք չէր վերցնում, միշտ սպառնում էր անգլիացիներին: Բայց, կրկնում ենք, միայն նա չէր Անգլիայի ցաւը:

Այն ժամանակ, երբ կառավարութիւնը պաշարման դրութիւն էր մտցնում Իրլանդիայում, արգելում էր իրլանդացիներին զէնք կրել և զինուորական ուժով էր խեղդում իրլանդացի հողագործի չեծեծանքները՝ բուն Անգլիայում նորից գլուխ բարձրացրեց բանուորական շարժումը: 1832—1834 թուականները ծանր ճգնաժամ էին անգլիական արդիւնագործութեան համար. մանաւանդ արդիւնաբերական քաղաքները մատնուեցան մեծամեծ դժբախտութիւնների: Բանուորների օրավարձը պակասեց. աղքատութիւնը, որ առանց այդ էլ անագին չափեր ունէր Անգլիայում՝ ծայրալեզութեան չասաւ: Դեռ 1831 թուին Անգլիայի ազգաբնակչութեան մի ութերորդ մասը—1,276,620 հոգի—ապրում էր կառավարութեան տուած նպաստներով: Դրութիւնը այնքան անտանելի դարձաւ, որ կառավարութիւնը 1833-ին մի յասուկ լանձնաժողով նշանակեց աղքատութեան պատճառները և կարօտեալների կարիքը ուսումնասիրելու համար: Քննութիւնը լոյս հանեց զարհուրելի փաստեր: Մեծ քաղաքներում, օրինակ Լոնդօնում, Մանչէստրում, Լիվըրպուլում, ամենափարթամ հարստութեան կողքին բոլն էք դրած ամենասոսկալի աղքատութիւնը:

Տասնեակ հազարաւոր մարդիկ ապրում էին անասունների պէս, օդից ու լուսից զրկուած, նեղ, խոնաւ բնակարաններում: Զերմախտը (տիֆը), հարիւնքը, թօքախտը աւերմունքներ էին գործում այդ դժբախտների մէջ: Լիվըրպուլում կային 7800 նկուզներ, որոնց մէջ բնակուում էին 40,000 բանոււորներ: Բայց ինչ նկուզներ... Իրանց հարեանցի նկարագրութիւնն անգամ սարսափ է ազգում: Այսպէս էր քաղաքներում: Եւսկ. գիւղերի դրութիւնը աւելի զարհուրելի էր: Անբարոյականութիւնը, իհարկէ, պարարտ հող էր գտնում այդ իրական դժոխքում: Բանուորը, ազատ ժամանակը անց էր կացնում գինետան մէջ. ընտանիքի հիմքերը խախտուած էին: Լօնդօնում կային 80,000 պոռնիկ կանայք. հաշուել են, որ այս թշուառներից տարեկան 8000 հոգի մեռնում են հիւանդութիւններից կամ անձնաուպանութիւն են գործում: Ապօրէն զաւակների թիւը 1835-ին՝ միայն Անգլիայում 71,298 էր: Սաստիկ տարածուած էր և Լրեխաներ սպանելու լանցանքը:

Կարիքը առաջադիմութեան սկզբնապատճառըն է: Սոված բազմութիւնը դուրս եկաւ իր թըշուառութեան որջերից և սկսեց պահանջներ անել: Անցել էին այն ժամանակները, երբ աղքատը լուռ տանում էր իր թշուառութիւնը, հաւատալով որ աղքատութիւնը երկինքն է տալիս: Այժմ անգլիական բանուորը գիտէր, որ իր դժբախտութեան

և միշտ պատրաստ լինել—այդ էր հաշակաւոր գործիչի ծրագիրը: Իրլանդիան իր դաւից ձեռք չէր վերցնում, միշտ սպառնում էր անգլիացիներին: Բայց, կրկնում ենք, միայն նա չէր Անգլիայի ցաւը:

Այն ժամանակ, երբ կառավարութիւնը պաշարման դրութիւն էր մտցնում Իրլանդիայում, արգելում էր իրլանդացիներին զէնք կրել և զինուորական ուժով էր խեղդում իրլանդացի հողագործի շեծեծանքները՝ բուն Անգլիայում նորից գլուխ բարձրացրեց բանուորական շարժումը: 1832—1834 թուականները ծանր ճգնաժամ էին անգլիական արդիւնագործութեան համար. մանաւանդ արդիւնաբերական քաղաքները մատնուեցան մեծամեծ դժբախտութիւնների: Բանուորների օրավարձը պակասեց. աղքատութիւնը, որ առանց այդ էլ անագին չափեր ունէր Անգլիայում՝ ծայրալեզութեան շասաւ: Դեռ 1831 թուին Անգլիայի ազգաբնակչութեան մի ութերորդ մասը—1,276,620 հոգի—ապրում էր կառավարութեան տուած նպաստներով: Դրութիւնը այնքան անտանելի դարձաւ, որ կառավարութիւնը 1833-ին մի լասուկ լանձնաժողով նշանակեց աղքատութեան պատճառները և կարօտեալների կարիքը ուսումնասիրելու համար: Քննութիւնը լոյս հանեց զարհուրելի փաստեր: Մեծ քաղաքներում, օրինակ Լոնդօնում, Մանչէստրում, Լիվըրպուլում, ամենափարթամ հարստութեան կողքին բոլն էր դրած ամենասոսկալի աղքատութիւնը:

Տասնեակ հազարաւոր մարդիկ ապրում էին անասունների պէս, օդից ու լուսից զրկուած, նեղ, խոնաւ բնակարաններում: Զերմախտը (տիֆը), հարիւնքը, թսփախտը աւերմունքներ էին գործում այդ դժբախտների մէջ: Լիվըրպոլում կային 7800 նկուզներ, որոնց մէջ բնակւում էին 40,000 բանոււորներ: Բայց ինչ նկուզներ... Իրանց հարեանցի նկարագրութիւնն անգամ սարսափ է ազգում: Այսպէս էր քաղաքներում: Եւսկ գիւղերի դրութիւնը աւելի զարհուրելի էր: Անբարոյականութիւնը, իհարկէ, պարարտ հող էր գտնում այդ իրական դժոխքում: Բանուորը, ազատ ժամանակը անց էր կացնում զինետան մէջ: Ընտանիքի հիմքերը խախտուած էին: Լօնդօնում կային 80,000 պոռնիկ կանայք: հաշուել են, որ այս թշուառներից տարեկան 8000 հոգի մեռնում են հիւանդութիւններից կամ անձնաուպանութիւն են գործում: Ապօրէն զաւակների թիւը 1835-ին՝ միայն Անգլիայում 71,298 էր: Սաստիկ տարածուած էր և Լրեխաներ սպանելու լանցանքը:

Կարիքը առաջադիմութեան սկզբնապատճառըն է: Սոված բազմութիւնը դուրս եկաւ իր թըշուառութեան որջերից և սկսեց պահանջներ անել: Անցել էին այն ժամանակները, երբ աղքատը լուռ տանում էր իր թշուառութիւնը, հաւատալով որ աղքատութիւնը երկինքն է տալիս: Այժմ անգլիական բանուորը գիտէր, որ իր դժբախտութեան

պատճառն այն է, որ ինքը ստրուկ, իրաւունքներից զրկուած է, արտօնուած դասակարգին ենթարկուած: Նա պահանջեց, որ իրան էլ տրուին կառավարելու, վճիռներ կալացնելու իրաւունք: Այլ իրաւ, թնչ էին տալիս այն մարդիկ, որոնք իրանց ձեռքն էին անց կացրել բանուոր, հողագործ, արհեստաւոր դասակարգերը կառավարելու մենաշնորհը: Ամբողջ կէս դար Անգլիան կառավարում էին պահպանողականները: Նրանք շատ լաւ հասկանում էին, որ հին կարգերը անխախտ կը մնան միշտ՝ քանի հասարակ ժողովուրդը կը լինի սղէտ, անզարգացած: Ուսում տալ աղքատին՝ նշանակում էր բաց անել նրա աչքերը, սովորեցնել նրան չը լարգել այն հիմնարկութիւնները, որոնք աղքատութեան պատճառն էին: Արտօնուած դասակարգի շահերը պահանջում էին, որ աշխատաւոր մարդը քիչ վարձ ստանալ. ալդ անարդարութեան հետ թնչպէս կարող էր հաշտուել աշխատաւորը՝ եթէ նա կրթուած, զարգացած լինէր: Ալդ էր պատճառը, որ տօրիները ժողովրդական կրթութեան մասին որեէ հոգ չէին տանում: Այլ ալժամ, երբ գործերի պակասութիւնը սով էր ստեղծել չքաւորների ահագին բազմութեան համար, թնչ էին անում նոյն ալդ կառավարող դասակարգերը, ալդ հարուստ արիստոկրատները: Փոխանակ պատճառները քննելու, փոխանակ ճար ու միջոց գտնելու՝ նըրանք զինուեցան աղքատութեան դէմ: Տեսնելով

որ կառավարութեան միջոցներից աղքատներին տրուող ողորմութիւնը տարէցտարի ահագին գումարների է հասնում, որ այդ ողորմութեան մեծ մասը անցնում է պաշտօնեաների գրպանը կամ վատնուում է գինետներում՝ նրանք պակասեցրին նպաստների չափը: 1835 թուին հրատարակուեց մի օրէնք, որի գլխաւոր սկզբունքը հետևեալն էր. «Աղքատութիւնը մի ծանր լանցանք է, որի համար մեղաւորը պիտի պատժուի»: Այս օրէնքով աղքատը իրաւունք չունէր նպաստ ստանալ իր տանը, այլ պիտի գնար բանուորական տները, ուր նրան հարկադրում էին կատարել ամենածանր աշխատանքներ: Նրան բաժանում էին իր կնոջից, երեխաներից, և նա ենթարկուած էր վերատեսուչների կամալականութեան: Միայն անճարութեան վերջին ծաւրին հասած մարդն էր թող տալիս իրան մտնել այդ բարեգործական բանտերը...

Եւ այսպէս, բանուորները պահանջում էին իրաւունքներ: Նրանց առաջնորդ հանդիսացան արմատականները, որոնք կազմեցին պահանջների հետևեալ ծրագիրը. 1) Չայնտուութեան իրաւունք ամեն մի չափահաս մարդու համար, որ առողջ խելքի տէր է և որեէ լանցանք չէ գործել. 2) Պարլամենտը պիտի վերանորոգուի ամեն տարի, այսինքն ամեն տարի ընտրութիւններ լինին. 3) Պարլամենտի անդամներին ռոճիկ տրուի, որպէս զի աղքատ մարդիկն էլ պատգամաւոր դառնան:

4) Ընտրութիւնները կատարուին գաղանի քուէ-
արկութեամբ, որպէսզի վերացուին կաշառքները,
և ուժեղ ու ազդեցիկ մարդիկ չը վախեցնեն ըն-
տրողներին. 6) Վերացնել ընտրողական ցենզը և
ընտրողական շրջաններին հաւասար իրաւունքներ
տալ:

Այս ծրագիրը անուանուած էր «Ժողովրդական
կանոնագիր» («խարտիա») կամ ինչպէս անգլիերէն
ապոււմ է՝ «չարտ», որից ամբողջ շարժումը ստա-
ցաւ «Չարտիստների շարժում» անունը: Բուն բան-
ուորական շարժումը շուտ դադարեց՝ երբ արդիւ-
նաբերութիւնը ազատուեց աննպաստ հանգամանք-
ներից և սկսեց իր սովորական ընթացքը. բայց
չարտիստների շարժումը, որ լաջորդեց բան-
ուորական շարժման և դարձեալ բանուորների ա-
ջակցութեամբ և ուժերով էր առաջ գնում՝ տեեց
մինչև 1839 թուականը: Չարտիստների գործու-
նէութեան կենտրոնը Բիրմինգէմ քաղաքն էր,
բայց բոլոր մեծ կենտրոններն էլ համակրում էին
նրանց պահանջներին: Այսպէս, Մանչէստրում մի
միտինգ կազմուեց, որին մասնակցում էին 300,000
մարդիկ. ճառախօսներից մէկը այսպէս ձևակերպեց
բարենորոգութեան կողմնակիցների բաղձանքը.
«Իւրաքանչիւր ազատ մարդ, որ շնչում է Աստու-
ծու ազատ օդը և կոխ է տալիս Աստուծու ազատ
հողը՝ իրաւունք ունի սեփական օջախի տէր լի-
նել»: Մի ուրիշ քաղաքում գումարուեց նոյնպիսի

համակրական միտինգ, որին մասնակցում էին 40,000 հանալք, Նկատենք և այն, որ բանուորական շարժման մասնակցում էր Բօքէրտ Օուէն, հռչակաւոր մարդասէր և բարենորոգիչ Օուէնը, որ իր ամբողջ կեանքը նուիրել էր բանուորների դրութեան բարւոքման, գեղեցիկ գործեր էր կատարել, բալց և աղաքէս չէր կարողացել գլուխ բերել իր մեծ ծրագիրը:

Տօրիների կուսակցութիւնը սարսափելի կասաղութեամբ էր նալում բանուորական շարժման և պահանջում էր կառավարութիւնից խիստ միջոցներ ձեռք առնել: Բալց անցել էր նրանց գերիշխանութեան ժամանակը. ազատամիտ կուսակցութիւնը, որի ձեռքում էր կառավարութեան ղեկը, թէև չէր ընդունում արմատականների ծրագիրը, թէև չափաւոր բարենորոգումների կողմնակից էր՝ բալց թոյլ տուեց որ ժողովուրդը ազատ հաւաքուի, խօսի իր կարիքների մասին: Ազատամիտների համար շատ նպաստաւոր էր և այն հանգամանքը, որ 1887 թուին անգլիական գահը բարձրացաւ Վիկտօրիա թագուհին, 18 տարեկան մի օրիորդ, որ ազատամիտ ուղղութեամբ էր կըրթուած և որ կատարեալ պարլամենտական կառավարութիւն հաստատեց Անգլիալում, ալսինքն միջոցարութիւնը զանձնում էր այն մարդկանց, որոնք մեծամասնութիւն ունէին պարլամենտում:

Վիկտօրիաի թագաւորութեան երկրորդ տա-

րին, 1838-ին, Անգլիայում դարձեալ առևտրական սաստիկ տագնապ սկսուեց: Այդ ժամանակ Մանչէստրում գոլութիւն ստացաւ մի նոր շարժում—ազատ առևտրի կողմնակիցների շարժումը: Նրա հոգին էր գործարանատէր Կօթդէն, Անգլիայի նշանաւոր գործիչներից մէկը, իսկ նրան օգնում էր հռչակաւոր հւետոր, արմատական Զօն Բրայտ: Կօթդէն պահանջում էր, որ ջնջուին հացահատիկների մուտքը արգելող օրէնքները, վերացուին հովանաւորող մաքսերը:

Սէ աչսպէս, 30-ական թուականների վերջին, միաժամանակ երեք շարժումներ—իրլանդական, շարտիստների և ազատ առևտրի—կռիւ էին լստարարել անգլիական արիստոկրատիային: Գլադստօն, իբրև պահանջողական կուսակցութեան անդամ՝ այս երեք շարժումներից միայն մէկի դէմ դուրս եկաւ հրապարակով: Գա իրլանդական շարժումն էր: 1838 թուին Օ'Կօննէլ նորից փորձեց ջնջել անգլիական եկեղեցու իրաւունքները Իրլանդիայում, բայց աջողութիւն չը գտաւ: Այդ միջոցին էր որ Գլադստօն հրատարակեց իր առաջին քաղաքական բրօշուրը, որ նուիրուած էր պետական եկեղեցու հարցին: Նա ասում էր, որ «պետութիւնը ունի իր խիղճը», հետևաբար նրա իրաւունքըն է պարտաւորեցնել բոլոր քաղաքացիներին՝ պաշտպանել իր ընտրած եկեղեցին: Իսկ երբ նրան պատասխանեցին, թէ այս սկզբունքը առաջ կը

քերէ կրօնական հալածանքներ՝ նա հասաւ ան աստիճանին, որ ասաց թէ պետութիւնը իր բարոյական պարտքը կատարելու համար կարող է հալածանքներից խուսափելը երկրորդական բան համարել: Այս ֆանատիկոս-կղերական ուղղութեան մէջ Գլադստօն առաջին անգամ մի ուժեղ և համոզիչ դիմադրութեան հանդիպեց նշանաւոր կրիտիկոս և պատմաբան Մակօլէյի կողմից, որ անխնայ քննադատութեան ենթարկեց այդ գրուածքը: Սակայն Մակօլէյ արժանապէս գնահատեց հեղինակի տաղանդը և ասաց, որ տօրիների կուսակցութեան մէջ մի նոր, փալլուն աստղ է ծագում: Նա մասամբ չէր սխալում. աստղ, ճիշտ է, ծագում էր, բայց ոչ պահպանողական կուսակցութեան համար... Բրօչիւրը մեծ տպաւորութիւն գործեց և կարճ միջոցում երեք անգամ հրատարակուեց:

Բայց Գլադստօն այս գրքի վրայ աշխատելիս՝ ստացել էր աչքերի հիւանդութիւն և բժիշկների խորհրդով առ ժամանակ գնաց Իտալիա: Այստեղ նա ծանօթացաւ Ստեփան Գլին անունով մի մարդու ընտանիքի հետ և 1839-ին վերադառնալով Անգլիա՝ ամուսնացաւ նրա մեծ աղջկայ, Կատերինայի հետ և բաժինք ստացաւ Հօվարդէն ամրոցը, ուր ապրում էր նա մինչև վերջը: Մի տարուց լետոյ նա հրատարակեց իր երկրորդ աշխատութիւնը, որ նոյնպէս վերաբերում էր եկեղեցական իրաւունքի հարցին և պաշտպանում էր

նոյն մտքերը, որոնք լալտնուած էին առաջին բրօշիւրի մէջ:

1839 թ. փետրվարին շարտիստները ներկայացրին պարլամենտին մի խնդրագիր, որով պահանջում էին ընդունել իրանց առաջարկութիւնները: Խնդրագրի տակ կալին 1.200,000 ստորագրութիւններ: Քաջ համայնքների ժողովը ծաղրեց այդ առաջարկութիւնները և ձայների մեծամասնութեամբ վճռեց նոյնիսկ քննութեան չենթարկել նրանց: Չարտիստների շարժումը առժամանակ դադար առաւ: Մնացին ազատ առևարի կողմնակիցների և իրլանդական շարժումները:

1841 թ. Րօբէրտ Պիլ՝ նախից կառավարութեան գլուխն անցաւ և Վլադստօնին տուեց վաճառակառութեան մինիստրի օգնականի պաշտօնը: Հետզհետէ զգալի էր դառնում, որ պէտք է փոխել մաքսային հարկերը և ազատել առևտուրը արհեստական կապանքներից: Ժողովրդի պահանջը գնալով սաստկանում էր, իսկ Րօբէրտ Պիլ՝ այնքան լաճառ պահպանողական չէր, որ միանգամայն ահտես առնէր այդ պահանջը: Նա սկսեց զիջողութիւններ անել, չը նախած որ իր կուսակցութիւնը, լօրդերը, կղերականութիւնը զիմազրութիւն էին ցոյց տալիս: 1842 թուին մինիստրութիւնը համաձայնուեց վերաքննել մաքսային օրէնքները: Նա մի հնկարտեան աշխատութիւն էր, և Վլադստօն իր բոլոր եռանդով նուիրուեց

նրան: Մաքսի ենթարկուած առարկաների թիւը համառում էր 1200-ի. Գլադստոն զերաքննեց 750 առարկաների հարկերը, կամ ոչնչացրեց նրանց կամ սաստիկ պակասեցրեց: Պետական ելեմտացոյցի մէջ գրանից գոյացած ղէֆիցիտը նա ծածկեց՝ սահմանելով տուրք եկամուտներից: Այդ ժամանակից Գլադստոն երեւելի ֆինանսապէտի հռչակ ստացաւ:

Հետզհետէ նա համոզուում էր, որ բարեփոխումները անհրաժեշտ են, որ առանց դրանց երկիրը չէ կարող առաջադիմել: Սկսուեցան մի շարք թէև թեթեւ, բայց կարևոր օրէնսգրական ձեռնարկութիւններ. մահացու հարուածներ էր ստանում հովանաւորող քաղաքականութեան սխտեմը, որ արտօնութիւններ էր ստեղծում մի դասակարգի համար ի վնաս ամբողջ ազգութեան: Սակայն եկեղեցական հարցերի մէջ Գլադստոն դեռ նույնն էր: Ուստի երբ Վօբէրա Պիլ՝ խոստացաւ իրլանդացի պատգամաւորներին, թէ ինքը կաշխատի իրաւունքներ շնորհել իրլանդական դպրոցներին և աւելացնել աֆն նպաստը, որ կառավարութիւնը տալիս էր իրլանդական կաթոլիկ դպրոցին՝ Գլադստոն անկարելի համարեց մտալ մինիստրութեան մէջ, քանի որ ինքը մի քանի տարի առաջ ուրիշ կարծիք էր լալտնել իր բրօշիւրների մէջ:

Բայց Պիլ՝ չէր կարող զիջումներ չանել իրլանդացիներին: 1840 թուին, երբ վերջացաւ վեց

տարոււայ ժամանակամիջոցը, Օ'կոննէլ վերանորոգեց իր պահանջը: Նա ահագին պատրաստութիւններ էր տեսնում: 3.700,000 իրլանդացիներ հպատակուած էին Օ'կոննէլին, շարժուած էին այնպէս՝ ինչպէս նա էր ցոյց տալիս, և պահանջում էին որ Իրլանդիան անջատուի Անգլիայից: Պահանջում էին բացարձակ, առանց բռնութիւններ գործ դնելու: Օ'կոննէլ դարձել էր Իրլանդիայի կուռքը. նրան պաշտում էին, նրա խօսքը սուրբ էր ամենքի համար: Տեղի էին ունենում ահագին միտինգներ: Մի բլուրի մօտ, որի վրայ մի ժամանակ կատարուած էր իրլանդական թագաւորների թագադրութիւնը՝ հաւաքուեց միտինգ 1.200,000 մարդկանցից: Յաճախ լուսադէմին կարելի էր տեսնել միտինգների տեղերում անթիւ մարդիկ, որոնք խումբ-խումբ ծունկ չոգած կաթոլիկ քահանաների առաջ, լսում էին առաւօտեան ժամասացութիւնը. խունկը ծխում էր, հոգևոր երաժշտութեան ձայները տարածուած էին քամու հետ: Ժողովուրդը առանց աղմուկի, հանդարտ խօսում էր, և երբ անգլիական զօրքերը ուղարկուած էին ժողովի տեղերը՝ բաւական էր մի թեթև պահանջ—և ժողովները կատարեալ կարգապահութեամբ ցրուած էին: Օ'կոննէլ արդէն պատրաստութիւն էր տեսնում 'Իուբլինում իրլանդական պարլամենտի համար շինութիւն կառուցանելու համար: Եւ որպէս զի ցոյց տալ, թէ իրլանդացիները կարող են իրանք իրանց

կառավարել՝ նա հիմնեց տեղական դատարաններ, որոնց դիմում էին բոլոր իրլանդացիները, անտես անելով անգլիական դատարանները: 1843 թուի հոկտեմբերի 3-ին Գուբլինի մօտ պիտի գումար-ուէր մի միտինգ, որ բազմամարդութեամբ պիտի գերազանցէր մինչև այդ տեղի ունեցած բոլոր միտինգները: Այդտեղ ժողովուրդը պիտի ստորագրէր թագուհու անունով գրուած այն հանրագիրը, որ պահանջում էր Իրլանդիայի անջատումը: Օ'Կոննէլ չալտարարեց, որ ինքը կը կազմէ մի ժամանակաւոր պարլամենտ, որը կը կառավարէ երկիրը՝ եթէ անգլիական կառավարութիւնը մերժէ ժողովրդի հանրագիրը: Բայց միտինգը չը կախացաւ: Կառավարութիւնը շատ ուշ լմացաւ նրա մասին, և երբ զօրքերը գնացին միտինգի տեղը՝ բոլոր ճանապարհները ծածկուած էին մարդկանց անհամար խմբերով, որոնք շտապում էին ժամանակին հասնել: Ընդհարումը զօրքերի և ժողովրդի մէջ անխուսափելի էր. բայց Օ'Կոննէլ համոզեց ամենքին հպատակուել կառավարութեան կարգադրութեան, և ժողովուրդը ցրուեց:

Կառավարութիւնը վճռեց միջոցներ ձեռք առնել հռչակաւոր հայրենասէրի դէմ. լօրգերի պալատը համարեա միաձայն վճռեց դատի ենթարկել Օ'Կոննէլին: Դատարանը դատապարտեց նրան տուգանքի և մի տարուաչ բանտարկութեան: Օ'Կոննէլ դնաց բանտ, բայց բողոք ներկայացրեց լօր

դերի պաշտօնին, որ աշխարհաբարացրեց նրան: Այս ժամանակից Ս'Կոննէլի ազդեցութիւնը թուլացաւ: Նրա կողմնակիցների մի մասը հեռացաւ, որովհետեւ չէր համակրում նրա բռնած ուղղութեան: Նա սկզբից դէմ էր լեղափոխական միջոցներին և շարունակ այն էր քարտուում, թէ անկախութիւն ձեռք բերելու ամենալաւ միջոցն է գործել օրինակաւ ճանապարհով: Այդ միջոցը, սակայն, չէր օգնում և Ս'Կոննէլին հակառակուողները կազմեցին «Յրիտաւարդ Իրլանդիա» անունով լեղափոխական ընկերութիւնը:

Այս անցքերի ազդեցութեան տակ էր Պիլ՝ աշխատում ժամնաւոր զիջումներով զոհացում տալ իրլանդացիներին: Բայց Գլադստօն, չը նայած իր բարեկամների թախանձանքներին՝ 1846 թ. հեռացաւ մինխարութիւնից: Մինչև այդ նա նրատարակել էր մի նոր աշխատութիւն, որ վերաբերում էր նոր ընդունած առևտրական օրէնսդրութիւններին: Արտեղ արդէն երևում է ազատ զարգացման տաշտօղան Գլադստօնը: Նա ասում էր. «Այսուհետև պետական իմաստութիւնը այն չի լինի, թէ պէտք է հովանաւորել մի որևէ դասակարգի, ուլլ ասն, որ արդիւնագործութիւնը և բանուորները աղատուած լինին արտօնութիւնների և մեծաշնորհների կազանքներից»:

Ասում են, որ Բօքէրտ Պիլ՝ Գլադստօնի ալա աշխատութեան ազդեցութեան տակ փոխուեց և

ինքն էլ դարձաւ հովանաւորող օրէնքների հակառակորդ: Նրա ընկերակից մինխտրներից երկուսը հրաժարական տուեցին, և նա, կորցնելով իբ կուսակցութեան համակրութիւնը՝ նույնպէս հրաժարուեց. բայց այդ հրաժարականը չընդունուեց, և Պիլ, նորից առաջին մինխտր դառնալով, հրաւիրեց Կլադատօնին և տուեց նրան գաղթականութիւնների մինխտրի պաշտօնը:

1846 թուին Իրլանդիան մատնուեց մի զարհուրելի դժբախտութեան: Մինչդեռ Ա' Կօննէլ գեղեցիկ ապագալի շուքեր էր նեքչնչում և կրթում էր ժողովուրդը ազատասիրական ոգով, իսկ միւս կողմից կաթոլիկ քահանայ Մաթիու բարոյական դաստիարակութիւն էր տարածում և ոչնչացնում էր արեցողութիւնը, հետզհետէ ահագին ժողովրդականութիւն ստանալով՝ 1846 թուի ամառը չանկարծ սկսեց փտել կարտօֆիլը, որ իրլանդական ժողովրդի գլխաւոր ուտելիքն է և փոխարինում է հացը: Հիւանդութիւնը մի գիշեր ոչնչացրեց բուրքանքսերը, օդի մէջ սաստիկ գարշահոտութիւն տարածելով: Ակտուեց սով, որ տևեց երկու տարի: 1847 թուին սովից կոտորուեցան 1 միլիօնից ոչ պակաս մարդիկ: Իրլանդիան ունէր 9 միլիօն ազգաբնակութիւն: Մասկալի աղէտը սկսեց դատարկել դժբախտ երկիրը: Ահագին խմբեր գաղթեցին Հիւսիսային Ամերիկա. իսկ երկրում մնացածները կոտորւում էին ճանճերի նման: Ճանապարհները

ծածկուած էին դիակներով: Սովից մեռնում էին փողոցներում, եկեղեցու դռների մօտ. նոյն-իսկ հարուստ և նշանաւոր ընտանիքներ չէին ազատուում սարսափելի մահից: Սկզբում պաշտօնական Անգլիան, փոխանակ իրական օգնութիւն հասցնելու սովատանջներին՝ բաւականանում էր զանազան խորհուրդներ տալով: Այսպէս, թագաւորական հողագործական ընկերութիւնը լորդորում էր իրլանդացիներին, որ ոսկորները մի անգամ եփելու տեղ երեք անգամ եփեն, որպէսզի միշտ կերակուր ունենան. միւսները խորհուրդ էին տալիս ազ դրած ձուկ ուտել: Տիրապետում էր այն կարծիքը, որ աղէտը այնքան մեծ չափեր չունի, ժանաւանդ այն՝ որ չը պէտք է սովորեցնել ժողովուրդը ձրիակերութեան և ալդպիսով անբարոյականացնել նրան:

Բայց Բօբէրտ Պիլ՝ հասկացաւ, որ իրլանդացուն հաց է հարկաւոր և ոչ թէ խորհուրդ: Նա անմիջապէս առաջարկեց դրսից ներմուծուող հացահատիկների մաքսը իջեցնելու մի օրինագիծ և անց կացրեց այդ կարևոր առաջարկութիւնը ազատամիտների օգնութեամբ: Նոր օրէնքը սահմանում էր այնքան չնչին մաքսահարկ, որ հացի առևտուրը կարելի էր ազատ համարել: Պահպանողականների կատաղութիւնը իրանց պարագլխի դէմ անսահման էր: 333 պահպանողականներից միայն 104 հոգի էին օրինագծի կողմնակիցները: Աղմկալուրդ վիճաբանութիւնների ժամանակ պահպանողա-

կանները խիստ վիրաւորական խօսքերով լանդի-
մանում էին Պիլին, անուանելով նրան դաւաճան,
իր կուսակցութեան սկզբունքները ուրացող, ցա-
ծահոգի և ալլն: Այդ կատաղի լարձակումներին
պատասխանեց Ջօն Բրաւտ մի գեղեցիկ ճառով,
որի մէջ ապացուցեց, թէ ինչ մեծ գործ է կատա-
րում առաջին մինիստրը: Բրաւտ, որ տօրինների
անհաշտ թշնամի արմատականների կուսակցու-
թեան էր պատկանում և Կօբդէնի հետ ազատ
առևտրի շարժման գլուխն էր անցել, այնպիսի գե-
ղեցիկ գոչներով նկարագրեց Պիլի քաջագործու-
թիւնը, որ առաջին մինիստրը լաց եղաւ: Բայց և
այնպէս, պահպանողականները չը ներկցին իրանց
առաջնորդին և շուտով ցոյց տուին, թէ ինչ է նը-
շանակում ոտնակոխ անել ազնուականների շա-
հերը:

Առիթը դարձեալ Իրլանդիան էր: Յեղափո-
խական կուսակցութիւնը, տեսնելով սովի կոտո-
րածները և պաշտօնական Անգլիայի անտարբերու-
թիւնը՝ քարոզում էր որ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ
այդքան ժողովուրդը մեռնէր զէնքը ձեռքին: Ա-
պստամբական այդ շարժումը խեղդելու համար Բօ-
բէրս Պիլ՝ պարլամենտից լիազօրութիւններ պա-
հանջեց: Ազատամիտները դէմ էին այդ մտքին.
պահպանողականները միացան նրանց հետ, և նոյն
օրը, երբ թագուհին հաստատում էր մաքսահարկի
նոր օրէնքը՝ Պիլի մինիստրութիւնը տապալուեց:

Վլադստօն, հովանաւորող մաքսահարկերի հակա-
ռակորդ դառնալով: այլ ևս չուզեց. մնալ պատգա-
մաւոր Նիւ-Սքոկի շրջանից, որ պատկանում էր ար-
իստօկրատիայի ջերմ պաշտպաններից մէկին,
Նիւ-Կէստլի դուքսին: Նա իր պարտքը համարեց
հրաժարական ուղարկել իր ընտրողներին: 1847
թուին նրան պատգամաւոր ընտրեց Սքսֆօրդի
համալսարանը. դա մեծ պատիւ էր համարւում:

Պիլի մինիստրութեան լաջորգեց Զօն Բօսսըլի
ազատամբտ մինիստրութիւնը: Սրբ սովը Իրլան-
դիայում հասաւ ծայրայեղ չափերի՝ կառավարու-
թիւնը մի շարք միջոցներ ձեռք առաւ սովատանջ-
ներին օգնելու համար: Հասարակական բարեգոր-
ծութիւնը առատ նուիրաբերութիւններ էր թա-
փում Իրլանդիա. ուրիշ երկիրներից մեծ քանակու-
թեամբ հաց բերուեց, կառավարութեան ծախսով
սկսեցին ճանապարհներ շինել, որպէսզի սովա-
տանջները դործ ունենան. և կարողանան փոզ
վաստակել: Բայց չը նախած այս բոլորին՝ կոտո-
րածը շարունակւում էր: Պէտք է ասել, որ այդ
դարհորելի դժբախտութիւնը մի ահագին օգնու-
թիւն էր Իրլանդիայի անխիղճ հողատէրերի համար:
Սովը կոտորում էր իրլանդացիներին. նշանակում
էր որ ազքատ, միշտ լուզուող ազգաբնակութիւնը
ջնջուելով պակասում էր: Հողատէրերը մանաւանդ
ուրախ էին, որ իրլանդացիները գաղթում են ի-
րանց հայրենիքից: Անդլիական մամուլն էլ չէր

Ճածկում իր գոհութիւնը: Ձեռք գնան աղքատները, թող հեռանան, ասում էր նա. Անգլիայից, Ետլանդիայից մեծ քանակութեամբ գիւղացիներ կը գաղթեն Իրլանդիա. և կը բռնեն հեռացածների տեղը: Խրախուսուելով այս տեսակ մտքերից՝ Իրլանդիայի հողատէրերը իրանց կողմից ոչինչ ջանք չէին խնայում, որ փախցնեն իրլանդացիներին: Գեռ սովը չէր վերջացել, դեռ մարդիկ կոտորում էին անօթութիւնից, երբ սկսուեցին հողատէրերի բարբարոսութիւնները: Օրէնքը նրանց իրաւունք էր ուսլիս՝ ամեն ժամանակ վռնդել զիւղացիներին իրանց հողերից. և անա ալդ իրաւունքը նրանք գործադրում էին լալն չափերով: Տեղի էին ունենում գազանական զարհուրելի տեսարաններ:

Գիւղացիները արտաքուում էին՝ երբ կամենում էր հողատէրը. ոչ փոթորիկը, ոչ անձրերը, ոչ ձիւնն ու բուքը չէին կարող արգելք հանդիսանալ: Ուժասպառ ծերերը, օրօրոցի երեխաները, հիւանդները և մեռնողները—ամենքը պիտի հեռանային և պիտի մնային բաց երկնքի տակ: Ահա ինչպէս է նկարագրում մի եպիսկոպոս ալդ դժբախտների դրութիւնը. «Այսօր եօթն հարիւր մարդիկ վռնդուեցան իրանց բնակարաններից, թէև նրանցից ոչ ոք, բացի մի հատ մարդուց, ոչինչ պարտ չէր հողատիրոջ: Ոտտիկանապետի զգնականները, որոնք նշանակուած էին ալդ աղնիւ, աշխատասէր մարդկանց տները քանդելու համար՝

վրադուած էին իրանց սարսափելի գործով մինչև երեկոյ։ Վերջապէս վանդալները սարսափահար կանգ առան երկու տնակների առաջ, որոնց նույնպէս պէտք էր քանդել։ Նրանք նոր էին իմացել, որ այդտեղ ճարակած է տիֆը, որից մի քանի բնակիչներ արդէն մեռել էին։ Քանդողները աղաչում էին հողատիրոջ գործակալին խնայել այդ տները, բայց նա անողոք էր և պահանջում էր իսկոյն քանդել։ Գործակալը հրամայեց մի լալն վերմակով ծածկել զառանցող հիւանդներին և վերցնել տնկի կտուրները։ Նս ուղեկցում էլ այդ հիւանդներից չորսին. նրանք ծածկուած էին վերմակով, իսկ վերևից ծածկում էր երկինքը։ Ա՛յ՛ արտաքսման տեսարանները ես երբէք չեմ մոռանալ։ Վանանց հեծկտանքները, վախեցած երեխաների ճղվղոցը, տղամարդկանց լուռ լուսահատութիւնը՝ արտասուքներ էին հոսեցնում տեսողների և լսողների։ աչքերից։ Նս տեսալ, որ պաշտօնեաներն ու ոստիկանները, որոնք ներկայ էին այդ տեսարաններին՝ լաց էին լինում երեխաների նման։ Յորդանձրեը թափուում էր ամբողջ գիշերը և անտուն նահատակներին ցոլց էր տալիս նրանց գրութեան ամբողջ սարսափը։ Շրջակալ կալուածատէրերը արգելել էին իրանց գիւղացիներին տեղ տալ այդ խեղճերին՝ գոնէ մի գիշեր մնալու)։ Վ. Ն. դուաժները գաղթում էին Ամերիկա, բայց կոտորում էին ճանապարհին։

Այսպէս էր անդլիական արիստոկրատիան մաքրում Իրլանդիան: Սովը և գաղթականութիւնը կարծես վերջ էին տալիս Իրլանդիայի հարցին: Բայց այդ ժամանակ գլուխ բարձրացրեց լեղափոխութիւնը: Սովի ամենասարսափելի տարին, 1847 թուին, մեռաւ Օ'Կոննէլ: Նոյն տարուաւ վերջում «Նրիտասարդ Իրլանդիան» վճռեց զէնքի դիմել: Նրա ղեկավարներն էին Օ'Բրիէն (հարուստ կալուածատէր իրլանդացի, որ իրլանդական թագաւորների տոհմից էր սերուած), Տրանսիս Մէլլըր (23 տարեկան երիտասարդ) և Միչըլ (լայմսի մատենագիր և հրապարակախօս): Յեղափոխական «Ազգ» լրագիրը տարածւում էր ահագին քանակութեամբ և ժողովրդականացնում էր այն միտքը, թէ փրկութեան միակ միջոցը ապստամբութիւնն է: Բայց «Նրիտասարդ Իրլանդիան» մեծ աջողութիւն չունեցաւ ժողովրդի մէջ, քանի որ նրա ղէմ գործում էին Օ'Կոննէլի հետևողները: Սրանց մէջ էր Իրլանդիայի ամբողջ կաթոլիկ հոգևորականութիւնը, որ քարոզում էր ժողովրդին, թէ չը պէտք է հետևել լեղափոխականներին: «Նրիտասարդ Իրլանդիան» ընդունում էր բոլոր իրլանդացիներին, առանց կրօնի խտրութեան, մինչդեռ Օ'Կոննէլի հիմնած միութիւնը զուտ կաթոլիկական էր: Նրկու կուսակցութիւնների մրցութիւնը մի պարզ նշան էր, որ ոչ մի լեղափոխական ձեռնարկութիւն չը պիտի աջողուի: Եւ այնու ամենայնիւ լեղափոխա-

կանները, մի կողմից ապստամբութիւն՝ քարոզելով՝ միւս կողմից պաշար էին մղում հին իրլանդացիների դէմ: Ֆրանսիս Մէլլըր մի ճառի մէջ դատապարտեց այն «բարուագէտներին, որոնք ազատութիւնը մի կաթիլ արեան արժանի չեն համարում»:

Յեղափոխականներին հրճուանք պատճառեց փետրվարի լեղափոխութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Պարիզում 1848 թուին և արագ տարածուեց Գերմանիայում, Աւստրիայում և այլ տեղերում: Իրլանդացիները պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Պարիզ՝ կաթոլիկ Ֆրանսիայի օգնութիւնը խնդրելու համար: Բայց Ֆրանսիան միտք չունէր իրլանդիայի պատճառով կռիւ սկսել Անգլիայի դէմ, և Լամարտին քաղաքավարութեամբ լետ դարձրեց պատգամաւորներին: Անգլիական կառավարութիւնը լուռ հանդիսատես չը մնաց: Բոսսըլի մինիստրութիւնը առժամանակ դադարեցնել տուեց «անձնական ազատութեան» (Habeas Corpus) օրէնքը իրլանդիայում և մի շարք խիստ միջոցներ ձեռք առաւ ապստամբութեան դէմ: Սակայն իրլանդական լեղափոխութեան թևերը կոտորողը կառավարութիւնը չէր, այլ Օ'Կոննէլի կուսակցութիւնը: Կրօնական անհամբերողութեան կրակով վառուած հին իրլանդացիները չէին թուլ տալիս, որ գիւղացիները «Նրիտասարդ իրլանդիայի» կողմն անցնեն, իսկ այնպիսիներին, որոնք կանգնած էին լեղափոխական դրօշակի սակ՝ աշխատում էին լետ դարձնել:

Այս գործունէութիւնը նրանց աջողուեց: Յեղափոխականներին հաւատարիմ մնացած խումբը Տիպպերարի անունով տեղում շրջապատուեց անգլիական զինուորներով և ոստիկաններով. 118 մարդ կառավարութեան ձեռքն ընկան, իսկ մնացածները փախան: Օ'Բրիէն և ուրիշները մահուան դատապարտուեցան, բայց թագուհին ստիպուած եղաւ ներել ամենքին և բաւականանալ միայն աքսորելով նրանց Իրլանդիայից: Անուհետև դժբախտ կղզին մատնուեց հողատէրերի կամալականութեան, և ամալի դարձաւ: Մեռելութիւն էր տիրում ամեն տեղ, և միայն գիւղացիները շարունակում էին վրէժ հանել հողատէրերից՝ գաղտնի սպանութիւնների, հրձգութիւնների միջոցով: Գաղթականութիւնը դէպի Ամերիկա շարունակում էր անընդհատ. այնտեղ կազմակերպւում էր մի նոր Իրլանդիա, որ լցուած էր անսահման ատելութեամբ դէպի Անգլիան:

Ֆրանսիական լեղափոխութիւնը ոտքի կանգնեցրեց և շարտիստներին: Նրանց լիազօրները 1848 թ. ապրիլին հաւաքուեցան Լօնդօնում և մի մեծ հանրագիր կազմեցին: Պէտք էր կարգալ ալդ հանրագիրը մի ահագին ժողովում, որը այնուհետև պիտի թափօր կազմէր և տանէր հանրագիրը պարլամենտին ներկալացնելու: Մինիստրութիւնը վախեց և ժողովն ու թափօրը ապօրինի լալտարարեց. միևնույն ժամանակ դիմեց գեներալ Վելլինգտօնին

և խնդրեց նրան պաշտպանել Լօնդօնը: Գնենքու-
լը զօրքեր կուտեց մայրաքաղաքում և հրաւիրեց
բնակիչներին կամաւոր գրուել: հաւաքուեց 170,000
մարդ: Փողովը կաւացաւ, բայց թափօրը արգելուեց,
և չարտիստների ղեկավարներից մէկը տարաւ հա-
նրագիրը, ներկայացրեց պարլամենտին: Նա ասել
էր, թէ հանրագրի տակ 5,716,000 ստորագրու-
թիւն կալ: բայց դուրս եկաւ միայն 1,975,000
ստորագրութիւն և մի քանիսները՝ գրուած հանաքի
համար (օրինակ, Քագուհի, Վելլինգտօն): Չար-
տիստների շարժման վերջաբանն էր սա:

Այս բոլոր ազմուկներից լեսուլ տիրեց խաղա-
շութիւն: Ազատամիտ մինիստրութիւնը մի առան-
ձին գործունէութիւն ցուց չը սուեց. նրա բէֆօրմ-
ների ծրագիրը սպառուել էր: Անգլիան մտաւ
50-ական թուականների շրջանը՝ երբ երկրի ու-
շադրութիւնը նուիրուեց գլխաւորապէս արտաքին
քաղաքականութեան:

Հացահատիկների մաքսահարկը, ինչպէս տե-
սանք, հերձուած առաջացրեց պահպանողականնե-
րի մէջ և ալգպլիսով թուլացրեց ալդ ուժեղ կու-
սակցութիւնը: Բօբէրու Պիլի համախոհները, որոնց
մէջ էր և Գլադստօն, բաժանուեցան օրիններից և
կազմեցին մի առանձին կուսակցութիւն (պլիխան),
որ իր շախաւոր ազատամիտ հալեացքներով հեռու
էր պահպանողականներից, բայց մօտ չէր և ազա-
տամիտներին: Այս կուսակցութիւնը շատ հարցի-

րում ազատամիտների կողմն էր անցնում: Գլադատուն կամաց-կամաց դիմում էր դէպի ազատամիտները:

1850 թուին Գլադատուն առաջին անգամ առիթ ունեցաւ բացատրելու, թէ ինչ հաշեացքների տէր է ինքը արտաքին քաղաքականութեան հարցերում: Այդ ժամանակ Բոսսըլի մինիստրութեան մէջ արտաքին գործերի մինիստր էր լօրդ Պալմերստոն *): Սա վարում էր ժողովրդական համակրութիւնը վախելոյ մի փալլուն քաղաքականութիւն, որ սակայն հիմնուած էր ինտրիգների և ուժեղի իրաւունքի վրայ: Աջողութիւն վաստակելու համար՝ նա սուրբ էր համարում թողոր միջոցները և սիրում էր կրկնել իր նման դիպլոմատների հին սասցուածքը. «Ազգերը սիրում են, որ իրանց խաբենու: Գլադատուն անբարոյական էր համարում այդ սկզբունքները և լաճախ ասում էր. «Պալմերստոն պատրաստ է ուտել ցեխ՝ որքան կուզես, միայն թէ այդ ցեխը ոսկէզօծած լինի»:

Եւ ահա չարմար առիթ եկաւ. այդ մարդու դէմ կռիւ սկսելու: 1850 թուին Աթէնքում լոյն ամբոխը կրակ տուեց հրէայ Իօն-Պաչիֆիքօի տունը:

* Պալմերստոն սկզբում պահպանողական էր. անցնելով ազատամիտների կողմը՝ նա այնու ամենայնիք թողորովին չը հրաժարուեց պահպանողական գաղափարներից, որոնց հետևում էր մանաւանդ արտաքին քաղաքականութեան գործերում:

Պաշիֆիքօ անգլիական հպատակ էր և իսկոյն վարձատրութիւն պահանջեց, նշանակելով աւրուած և փչացած իրերի համար հրէշաւոր գներ, որոնց ընդհանուր գումարն էր 32,000 անգլիական ոսկի *): Յունաց կառավարութիւնը շատ աղքատ էր, ուստի այդ անարդար պահանջը առանց ուշադրութեան թողեց: Լօրդ Պալմերստօն պահանջեց, որ այդ հաշիւը ամբողջութեամբ վճարուի: Նա դժգոհ էր Յունաստանից, և ճնշում գործ դնելու առիթներ էր որոնում: Թէ այս դէպքը և թէ մի քանի մանր մուկեր հանգամանքներ պատրուակ բռնելով՝ նա հրամայեց անգլիական նաւատորմին պաշարել Յունաստանի ափերը: Յունաստանը դիմեց Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, որոնք խիստ բողոքներ ներկայացրին այդ բռնութեան դէմ, մինչև անգամ Ֆրանսիական դեսպանը հեռացաւ: Լօնդօնից: Մի խօսքով, պատրաստուում էր մի անագին պատերազմ հրէալի մահճակալների և սպիտակեղէնի պատճառով: Պալմերստօն ի վերջոյ ստիպուած եղաւ զիջողութիւն անել և Ֆրանսիական կառավարութեան միջնորդութեամբ համաձայնուեց, որ Դօն-Պաշիֆիքօ ստանալ մի վարձատրութիւն, որ նրա սկզբնական պահանջից երեսու անգամ պակասեցրած էր:

*) Ահա այդ գնահատութեան շափը. 150 ոսկի մահճակալի համար, 30 ոսկի անկողնի համար, 25 ոսկի երկու վերմակների համար և 10 ոսկի բարձի երեսի հա-

Համայնքների ժողովում հարց եղաւ այդ մասին: Պալմերստօն մի շքեղ ճառ արտասանեց, որ տեեց հինգ ժամ. նա արգարացրեց իր վարմունքը, բերելով այն միտքը, թէ բրիտանական ամենաժերջին հպատակն անգամ օտար երկրներում համոզուած պէտք է լինի, որ իրան պաշտպանում է Անգլիայի ամբողջ ուժը: «Ինչպէս մի ժամանակ իռմալեցին ազատում էր կալանաւորութիւնից, երբ արտասանում էր «Հռոմալեցի եմ» խօսքը՝ այնպէս էլ բրիտանական հպատակը որտեղ և գնալ՝ վստահ պիտի լինի, որ Անգլիայի անքոթ աչքը և հօօր ղէնքը նրան կը պաշտպանեն անիրաւութիւններից և նախատիրութիւններից»: Այս խօսքերը գրգռում էին ազգային սնապարծութիւնը և թթու ազգասիրութիւնը, ուստի ահագին տպաւորութիւն գործեցին: Այն ժամանակ վեր կացաւ Գլադստօն և արտասանեց մէկը այն ճառերից, որոնք երբէք չեն մոռացուի: Նա բացատրեց, թէ ինչ նշանակութիւն ունէր մինիստրի լիշած «Հռոմալեցի եմ» ձևը հին աշխարհում: Հռոմալեցի—դա լաղթողների մի արտօնուած դասակարգ էր, որ ունէր իր սկզբունքները, որ հաւատում էր, թէ իր իրաւունքն է՝ ղէնքի ուժով տիրել և բռնանալ աշխարհի վրայ:

մար. բացի դրանից 2000 ոսկի իր կնոջ և աղջիկների ակնեղէնների համար: Անգլիական ոսկին 9 բութլուց աւելի արժէ:

Պալմերստօն ուզում էր, որ ալդպէս լինի և իւրաքանչիւր անգլիացի, բայց դա հակառակ է ազգի ուստուին, ազնուութեան գաղափարին: Անգլիան, ալդ չը պիտի սովորեցնէր. Անգլիան պիտի պահպանէր ազգերի մէջ լարզանք դէպի միջազգային օրէնքը, որ հաւասար չափով պիտի պաշտպանէ իէ հզօրին և թէ թուլին: «Ազգերի մէջ պէտք է հաստատել եղբայրութեան և անկախութեան սկզբունքները», ասաց նա. «Խնայենք թուլին և պաշտպանենք նրան: Չը խառնուենք օտարների ներքին գործերի մէջ, լաւակնութիւն՝ չունենանք ուրիշների ուսուցիչը և ցէնզօրը դառնալու, այլ տենենք ուրիշներին ալն՝ ինչ ուզում ենք որ նրանք մեզ անեն»:

Վիճաբանութիւնները շարունակուեցան չորս գիշեր. խօսեցին անգլիական բոլոր նշանաւոր հռետորները. բայց ոչ ոք Վլադստօնի լալն և մարդասէր գաղափարները չը պաշտպանեց: Պարլամենտը 40 ձայների մեծամասնութեամբ հաւանութիւն տուեց Պալմերստօնի քաղաքականութեան. բայց այս վճիռը Վլադստօնի համար ոչինչ նշանակութիւն չունէր, և նա շարունակեց ախուհետեւ էլ պաշտպանել արդարութեան, եղբայրութեան՝ սկզբունքները, որոնք նրա փառքի հիմնաքարը դարձան: Գիւլանագիտութիւնը, դիպլոմատիան, որի ձեռքին է ազգերի ճակատագիրը՝ չէ ղեկավարում բարոյական սլն օրէնքներով, որոնք պարտաւո-

րական են առօրեայ կեանքի մէջ: Նրա գլխաւոր նպատակն է պաշտպանել մի ազգի շահերը, և դրա համար ամեն միջոց գործադրելի, սուրբ է համարուում — օրինակ՝ երկդիմութիւն, ինտրիգներ, անազնութիւն, բացօրձակ խաբէութիւն, բողբոջ օգտուելու, թուլի դրութիւնը անգութ կերպով շահագործելու հնարագիտութիւն: Գլադատօն բողբոջում էր այդ գիշատիչ, հարստահարող միջոցների դէմ, պահանջում էր, որ ազգերի լարաբերութեան մէջ էլ վճռական լինի խղճի, սրտի ձայնը: Բայց քաղաքագէտները վաղուց ծաղրում էին սրտի, զգացմունքի պահանջները, և Պալմերստօն կարող էր ամենայն վստահութեամբ ասել, թէ Գլադատօնի ցանկութիւնները առնուազն երիտասարդական ցնորքներ են...

Այս ընդարուամից մի քանի ամիս լետով Գլադատօն ցույց տուեց, թէ ինչ կարող է անել հալածուածների պաշտպանը: 1850 թ. վերջում նա իր վեցամեայ հիւանդ աղջկան տարաւ Իտալիա և մի քանի ամիս ապրեց Նէապօլում: Նրեխան մեռաւ, սաստիկ վիշտ պատճառելով սիրող ծնողին: Բայց եթէ չը լինէր այդ փոքրիկը, հազարաւոր անբախտների ձայնը չէր հասնի աշխարհին:

Նէապօլում այն ժամանակ սարսափելի դրութիւն էր հաստատուել: Նրա թագաւորը, Տէրզինանոյ, որ իր անգթութիւնների պատճառով ստացել էր սոււմբ-թագաւորո՞ւ անունը՝ ան ու սարսափի

մէջ էր պահում իր բոլոր հպատակներին: Իտալիայում վաղուց սկսուած էր ազատասիրական մի բուռն շարժում. նրա բաժան-բաժան դառած մասերը մի կողմից ձգտում էին միանալ, մի ամբողջութիւն կազմել, իսկ միւս կողմից ուզում էին մտցնել ազատ սահմանադրական և հանրապետական կարգեր: Այս բոլորը իրագործելու համար իտալացի հայրենասէրները մի միջոց գիտէին — լեղափոխութիւն: Նրանց դիմադրում էին երկրի զանազան կողմերում բռնացած իշխաններն ու թագաւորները, դիմադրում էր և կաթողիկ հոգևորականութիւնը, որ պարզ տեսնում էր, թէ եկել է պապի աշխարհական իշխանութեան վերջը: Բայց ոչ մի տեղ ժողովրդի ազատական շարժումը այնպիսի սոսկալի ճնշումներ չէր լարուցանում, ինչպէս Նէապոլում:

Ֆէրդինանդ մի քանի ժամանակ առաջ սահմանադրութիւն էր շնորհել իր հպատակներին, ազատամիտ օրէնքներ էր հրատարակել: Բայց տեսնելով, որ այդ միջոցն էլ չէ մոռացնել տալիս հայրենասէրների գործը՝ դիմեց իր սիրած սարսափահար միջոցներին: Շվէյցարացի վարձկան զօրքերի օգնութեամբ նա սաստիկ ճնշում էր ժողովուրդը, խեղդում էր ամեն մի գործ՝ որինպատահան էր ազատ դարգացման նպատակ: Նա չէր հաւատում, թէ մարդկային բնաւորութեան մէջ կարող են լինել լաւ լատկութիւններ, և այս պատճառով բռնակալութիւնը հասցրել

էր ծալրալեղ շափերի: Մի ջերմ հալրենասէր, Կարլօ Պօէրլիօ անունով, որ մի տաղանդաւոր մարդ էր՝ կողմնապահ դատաւորների վճռով մեղաւոր էր ճանաչուած իբրև քաղաքական լանցաւոր. նրան աքսորեցին մի կղզի, որ բոլորովին զուրկ էր շուտքից. ալդտեղ նրան ութ տարի հարկադրեցին քար տաշել արևի տակ՝ և ամբողջ ժամանակ նա շրթթալով կապուած էր տաժանակիր աշխատանքների դատապարտուած մի շարագործի նետ, որ նշանաւոր էր իր գազանալին կոստուծեամբ: Այնպիսի պետական գործիչներ, ինչպէս էին Շալօլեա և Լէօպարդի, իբրև ողորմութիւն՝ դատապարտուած էին տաժանակիր աշխատանքների: Սագաւորը իր պատշգամից դիտում էր, թէ ինչպէս նրա նախկին միւսիստրին հարկադրում էին սրբել փողոցները և ինչպէս էին շրթաներ հագցնում այն պատգամաւորներին, որոնք մեղադրուած էին քաղաքական լանցանքների մէջ: Այսպիսի լանցանքների համար դատապարտուածների թիւը հասնում էր 22 հազարի: Օրէնք, իրաւունք, արդարութիւն ջնջուած էին: Տէրդինանդ գրում էր Ֆրանսիական թագաւորին. «Իմ ժողովուրդը մտածելու հարկաւորութիւն չունի. ես հոգս եմ տանում նրա բարօրութեան և արժանաւորութեան մասին»:

Այս բոլոր սարսափներից Գլադստօն այնքան վրդովուեց, որ իր բարեկամների միջոցով թողտուութիւն ստացաւ մտնել բանտերը, ուր պահուում

էին քաղաքական լանցաւորները, ուսումնասիրեց նրանց դրութիւնը, հաւաքեց սոսկալի փաստեր: Մանուաւանդ նա զալրացած էր կաթոլիկ հոգեորականութեան վրայ, որ բացարձակ կերպով պաշտօնանում էր այդ անամօթ բռնակալութիւնը և գործ էր դնում իր ամբողջ հեղինակութիւնը, որ սովորեցնէ ժողովրդին հլու հնազանդութեամբ տանել Ֆէրդինանդի բարրարոսութիւնները: Մինչդեռ սարսափները օր օրի վրայ աւելանում էին տմարդութեան բոլոր կանսններով՝ կաթոլիկ կղերը լօրինել էր դասագրքեր, որոնց մէջ եկեղեցու և պապի հեղինակաւոր անուններով հաստատուում էր, թէ «ուումք թագաւորի» արարքները ժողովրդի բարօրութեան համար են, թէ թագաւորի իշխանութիւնը Աստուծոց է և չէ կարող վատ լինել ոչ մի դէպքում: Գլաղստօն իր տեսածը նկարագրեց մի բրօշիւրի մէջ, որի վերնագիրն էր «Նամակներ լօրդ Աբէրգինին»: Ահա ի միջի ալլոց ինչ էր գրում նա.

«Նէասպօլիտանեան կառավարութեան ալժմեան ընթացքը՝ կրօնի, քաղաքակրթութեան, մարդկութեան և վալելլութեան անուարկութիւն է: Սրէնքները կատարելապէս ոտնակոխ անելու համար ոստիկանապետը և նրա ծառաները հետամուտ են լինում մարդկանց, մանում են նրանց տները— լաճախ գիշեր ժամանակ— լափշտակում են նրանց, գրաւում են թղթերը և գոլքը, պոկում են, եթէ

ուզում են, լատակի տախտակները և պատերի պատտառները՝ աչնտեղ թագցրած զէնք գտնելու պատրուակով. մարդկանց բանտ են նետում տասնեակներով, հարիւրներով, մինչև իսկ հազարներով՝ առանց որևէ դատավճառի, երբեմն նույն-իզի պատժով որևէ գրաւոր լիազօրութեան, լոկ մի ուսուցիչով խօսքով: Մարդկանց կալանաւորում են ոչ թէ ապաւանտով, որ նրանք կատարել են կամ գուցէ կատարել են որևէ լանցանք, այլ լոկ այն պատճառով, որ թւում է, թէ աւելի լաւ է նրանց փակած պահել: Այն երկիրներում, ուր կա արդարադատութիւն՝ անօրինութիւն է համարում պատժել մարդկանց մտքերի պատճառով, իսկ ալստեղ մրտքերը ոչ միայն պատժւում են, այլ և կեղծւում են, որպէս զի կարելի լինի պատժել: Բաւական է ասել, որ կեղծ վկայութիւնների համար ոչ մի պատիժ չը կայ: Ոստիկանապետն ինքն է կաշառք առաջարկում վկաներին:

«Նէտպօլիտանեան բանտերը սարսափի և նողկանքի համանիշ բաներ են: Ես տեսել եմ շատ բան, բայց սրանից վատը չեմ տեսել: Ես և զայ ստորերկրեայ բանտերում, ուր լոյսը թափանցում է առաստաղի մէջ կամ պատի վերեւում շինած փոքրիկ վանդակից. ես տեսայ, թէ ինչպէս բժիշկները հրաժարւում էին իջնել ցեխի և գարշահոտութեան ալգ փոսերը, ուստի հիւանդ, կիսամեռ կալանաւորներին բերում էին նրանց մօտ, վերև»:

Իր գրութիւնը այսպէս էր վերջացնում Գլադստօն.

«Ժամանակ է, վերջապէս, վերցնել վարագործը այս տեսարաններից, որոնք աւելի դժոխքին են սազ գալիս, քան աշխարհին: Ես լանձն առաջ այս չափազանց լոգնեցուցիչ և անախորժ աշխատութիւնը այն յօսով, թէ մի բան կանեմ մարդկային տանջանքների այս հսկալական կոտոր վորացնելու համար»:

«Նամակները» Անգլիայում հնազին լուզմունք առաջացրին: Հասարակական կարծիքը պահանջեց օգնութիւն տանջուողներին: Համալսարանների ժողովում հարցապնդում եղաւ, և Պալմերստօն պատասխանեց, որ իր ստացած տեղեկութիւնները միանգամայն հաստատում են Գլադստօնի գրածները: Իրաւունք չը համարելով օտար պետութիւնների ներքին գործերի մէջ խառնուել՝ անգլիական կառավարութիւնը, այնու ամենայնիւ, այդ նամակների պատճէնները ուղարկեց իր դեսպաններին, որպէսզի նրանք փորձեն պետութիւնների մի միահամուռ բարոյական ճնշում ստեղծել՝ Նէպօլում գործադրելու համար: Գլադստօն թէև չը կարողացաւ քաղաքական մի ուժեղ հոսանք առաջացնել «ուռմթազաւորի» դէմ, բայց լաւ պատժեց Նէպօլի դահիճներին, Եւրօպայի հասարակական կարծիքը գործոնելով նրանց դէմ: Ամեն տեղից լսում էին զարուիթի և նախատինքի ձայներ: Եւ այնքան

խիստ էր հարուածը, որ Գլադստօնի նամակների դէմ ամբողջ հատորներ գրուեցան, որոնք պնդում էին թէ, ընդհակառակն, «ռումբ-թագաւորի» հպատակները միանգամայն երջանիկ են: Ֆէրդինանդի կառավարութեան ներկայացուցիչը Լօնդօնում պահանջում էր, որ օտար պետութիւններին ուղարկուի նաև Գլադստօնի գրածների հերքումը, բայց լօրդ Պալմերստօն կոպիտ կերպով մերժեց այդ պահանջը:

Ճիշտ է, Նէպօլի բռնակալութիւնը շարունակուեց և դրանից լետու, մինչև որ Գարիբալդի իր իռչակաւոր զօրախմբով եկաւ և ազատեց խեղճ ժողովուրդը, բայց Գլադստօն բռնութեան օջախի առաջին սասանեցողն էր: Մօտիկ ծանօթութիւնն իստատեղով իտալացի հայրենասէրների հետ, որոնց մէջ կալին Գարիբալդիի պէս խելքի և տաղանդի տէր մարդիկ՝ նա վերադարձաւ Անգլիա:

Պահպանողականներից երես դարձնելը։— Անհաշտ մրցակիցներ և առաջին ջարդը։— Ֆինանսական բարեկարգութիւններ։— Ոսկեդարի սկիզբը։— Արևելեան հարցը մինչև 1853 թուականը։— Դաշնակցութիւն Ռուսաստանի դէմ։— Գլադստօնի բռնած դիրքը։— Պարիզի դաշնադրութիւնը։— Ի՞նչ էր նա։— Առաջին յարձակում Քիւրքիայի դէմ։— Գործերից չետ քաշուելը։— Դիզրաէլիի ջանքերը։— Յօնիական կղզիներում։— Հոմերոս։

1852 թուի սկզբում գործերի գլուխ անցաւ լօրդ Դէրբիի մինիստրութիւնը։ Նրա մէջ առաջին անգամ պաշտօն ստացաւ մի մարդ, որ ապագալում մեծ անուն պիտի հանէր։ Այդ մարդը Դիզրաէլին էր։ Գլադստօն, հրաւէր ստանալով իր ընկերների հետ պաշտօններ ստանձնել նոր մինիստրութեան մէջ՝ բացասական պատասխան տուեց։ Այսպիսով նա կտրեց իր բոլոր կապերը պահպանողական կուսակցութեան հետ, և գլխաւոր պատճառը 'Դիզրաէլին էր, որի հետ Գլադստօն չէր ուզում գործել։ Պէտք է ասել, որ Բօքէրտ Պիլ վախճանուել էր մի տարի առաջ, և նրա կուսակցութիւնը ա-

ուանց պարագլխի էր մնացել. մի մասը նորից վերադարձաւ պահպանողականների շարքը, իսկ Գլադստօն դարձաւ Դիզրաէլի հակառակորդը: Հարկաւոր է մի քանի խօսք ասել այս վերջինի մասին, որի գործունէութիւնը այնքան աղէտաբեր էր մասնաւոր արեւելեան հարցում:

Դիզրաէլի, կամ, ինչպէս ասում էին արհամարհողները՝ «Դիզի», շատ խելօք և ընդունակ մի հրէայ էր, որ իր գրած մի քանի վէպերով բաւական չափով անուն էր հանել անգլիական գրականութեան մէջ: Սկզբում նա պատկանում էր արմատական կուսակցութեան: Այնքանով չափազանց փառասէր՝ նա ձգտում էր ձեռք բերել իշխանութիւն, հարստութիւն: Շուտով նա թողեց ազատամիտներին և դարձաւ ծայրալից պահպանողական: Առաջին աջողութիւնները, որոնց նա հասաւ մեծ դժուարութիւններով, փոխեցին նրա բարոյական կերպարանքը: Նա մի տաղանդաւոր արկածախնդիր էր, ճարպիկ, շուտ հասկացող, առանց որեէ սկզբունքի—մի քամուկէտն, որ փոխում էր իր գոյները առանց դժուարութեան: Նրան տրուած էր գրելու շնորհք. պակաս չէր և խօսելու տաղանդը. նա ունէր օձի լիզու, իր ճառերը համեմում էր լպիրշ սրախօսութիւններով և կարողանում էր պղտորել մարդկանց մտքերը նոյն-իսկ ամենապարզ հարցերի մէջ: Սեփական շահը, իր կուսակցութեան աջողութիւնը այդ շահի համար և Անգլիայի աջո-

ղութիւնը իբրև միջոց իր կուսակցութեան աջո-
ղութեան համար՝ անհաւաստի մարդու դաւանանքը,
Գլաղստօն և նա—երկու հակապատկերներ էին:

Համալնքների ժողովը երկար տարիների ըն-
թացքում այդ երկու հակադրութիւնների կատաղի
մենամարտութեան ասպարէզ դարձաւ: Առաջին
անգամ Գլաղստօն ջարդեց նրան նոյն 1852 թուին,
Գիզրաէլի Ֆինանսների մինիստր էր և իր կազ-
մած նախահաշիւը անց կացնելու համար սկսեց
անխնալ հարուածել պիլեաններին, որոնց համա-
րում էր ամենավտանգաւոր հակառակորդներ. նա
կամենում էր նորից մտցնել մաքսահարկ հացահա-
տիկների համար: Եւ անհա Գլաղստօն, իբրև երե-
ւելի Ֆինանսագէտ, խիստ քննադատութեամբ ո-
չնչացրեց Գիզրաէլի նախահաշիւը, ապացուցեց,
թէ Ֆինանսների մինիստրը որքան անընդունակ
է Ֆինանսական գործերի մէջ: Համալնքների ժո-
ղովը մերժեց այդ նախահաշիւը, և Գիզրաէլի տա-
պալուեց ամբողջ մինիստրութեան հետ: Կազմուեց
լօրդ Աբէրդիինի ազատամիտ մինիստրութիւնը.
Գլաղստօն ստացաւ իր տապալած հակառակորդի
պաշտօնը — Ֆինանսների մինիստրութիւնը: Մի
կարճ միջոցում նա ամենագեղեցիկ դրութեան հաս-
ցրեց Անգլիայի տնտեսական վիճակը: Խելացի,
օգտաւէտ կարգադրութիւնները կեանք տուին եր-
կրի առևտրական գործունէութեան. ժողովուրդը
հարստանում էր, բանուորների դրութիւնը բար-

ւոքուամ էր: Պետական պարտքերի մեծ մասը վճարուեց, և 30 միլիոն ռուբլի աւելացաւ եկամուտներէց: Այս սքանչելի աջողութիւնները հըրճուանք էին պատճառում ամբողջ մինիստրութեան. հակառակորդները լռեցին. և ինչպէս չը լռէին, երբ պարզ տեսնում էին վաճառականական և արդիւնագործական ոսկեղարի սկզբնաւորութիւնը: Աշխարհի բոլոր կողմերից հարստութիւններ էին թափւում Անգլիա և ամեն մի ձեռնարկութիւն ահագին օգուտներ էր տալիս:

Բայց այս ոսկեղարը, որի հիմնադիրը Քլադ-ստօնի տաղանդն էր՝ շուտ ոչնչացրին քաղաքական հանգամանքները: Արևելեան հարցը ծանր և վտանգաւոր կերպարանք ստացաւ. պատրաստում էր մեր դարի ամենասարսափելի պատերազմներից մէկը — Ղրիմի պատերազմը, որ իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկաւ Անգլիայի վրայ: Ինչպէս առաջացաւ նա:

Արևմտեան Եւրոպան դեռ ռուսաց Պետրոս մեծ կայսրի ժամանակից ականատես էր, թէ ինչպէս Ռուսաստանը ջանքեր է անում ոչնչացնել թիւրքիան և նրա փլատակների վրայ նոր, քրիստոնիակ պետութիւններ ստեղծել: ԺԸ դարում Ռուսաստանը մի շարք պատերազմներ մղեց թիւրքիայի դէմ և կարողացաւ ջլատել այդ մահմեդական հսկալ բռնապետութիւնը. Եկատերինա կայսրուհու տենչանքներից մէկն էր վերանորոգել

հին բիւզանդական կայսրութիւնը՝ ռուսաց հովանաւորութեան տակ: Նապօլէօնի տիրապետութիւնը առ ժամանակ մոռացնել տուեց թիւրքիան: Բայց երբ ռուսաց գահը բարձրացաւ Նիկոլայ Ա՝ Ռուսաստանը նորից ձեռք առաւ արեւելեան քրիստոնեաների հարցը: 1828 թուի պատերազմը սարսափելի հարուած էր թիւրքիայի համար. ռուսաց զօրքերը հասան Ադրիանուպօլիս, և այնտեղ կընքուած դաշնադրութեամբ թիւրքիան ճանաչեց Յունաստանի անկախութիւնը, այլ և հաստատեց նախկին դաշնագիրները, որոնց զօրութեամբ Ռուսաստանը թիւրքիայում գտնուող լուծնադաւան քրիստոնեաների հովանաւորն էր համարուում: Բայց այդ ժամանակից հազիւ մի տարի անցած՝ Ռուսաստանը փոխեց իր քաղաքականութիւնը: Տեսնելով որ Եւրոպան շատ անվստահ է իր բռնած ուղղութեան վերաբերմամբ և կասկածներ ունի թէ թիւրքիան կոչնչացնուի ռուսների ձեռքով՝ Նիկոլայ Ա բարեկամութիւն հաստատեց սուլթանի հետ, որպէսզի խաղաղ միջոցներով իր ազդեցութեան տակ պահէ թէ Կ. Պոլիսը և թէ առ հասարակ Արեւելքը: Այս պատճառով նա շատ զիջումներ արաւ, մեղմացրեց Ադրիանուպօլսի դաշնադրութեան մի քանի ծանր պայմանները: Իսկ երբ 1833 թուին Եգիպտոսի Մէհմէդ-Ալի փաշան ապստամբուեց սուլթանի դէմ և նուաճեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը՝ Ռուսաստանը շտապեց փրկել թիւրքիան վերջնական կորուստից:

Ս:ն ժամանակ, երբ եգիպտական զօրքերը Փոքր Ասիայի կողմից մտնենում էին Կ. Պոլսին՝ ռուսաց զօրքը ափ իջաւ թիւրքաց մայրաքաղաքի մօտ և Մէհմէդ-Ալի փաշան ռուսաց կառավարութեան կողմից ստացաւ առաջարկութիւն՝ դադարեցնել արշաւանքը: Եւրոպան լուռ հանդիսատես էր, ազնայէս որ եթէ չը լինէր Ռուսաստանը՝ Թիւրքիան կոչնչանար:

Ազատելով սուլթանի գահը՝ ռուսները 1833 թուին Կ. Պոլսի մօտ, Հիւնքեար-Իսկէլէսի անունով տեղում, կնքեցին մի դաշնադրութիւն, որով երկու պետութիւնները—Ռուսաստան և Թիւրքիա—պարտաւորուում էին պահպանել յիմեանց և միասին դիմադրել, եթէ նրանցից մէկը ենթարկուի մի ուրիշ պետութեան լարձակման: Սուլթանը պարտաւորուեց փակել Գարդանէլի նեղուցը և ոչ մի դէպքում թուլ չը տալ, որ ալգտեղով պատերազմական նաւեր անցնեն: Բայց այս դաշնակցութիւնը աւելի ևս սաստկացրեց կասկածները արեմտեան Եւրոպայում. պետութիւնները միացան և առաջարկեցին, որ Թիւրքիան գտնուի ոչ թէ մի որևէ առանձին պետութեան հովանու տակ, այլ ամբողջ Եւրոպայի, նրա բոլոր պետութիւնների հաւաքական խնամքի տակ: Այս պատճառով, երբ 1839 թուին Մէհմէդ-Ալին նորից ապստամբուեց, սուլթանը՝ ականջ դնելով իրան տուած խորհուրդներին, դիմեց ոչ թէ Ռուսաստանին, այլ ամբողջ

Եւրոպային: 1840 և 1841 թուականներին Լօնդոնում գումարուեց պետութիւնների ներկայացուցիչների ժողով, որ քննում էր արևելեան գործերը: Այդտեղ Ռուսաստանը իր լծար կամքով զըրկուեց այն բոլոր իրաւունքներից, որ ձեռք էր բերել Հիւնքեար-Իսկէլէսիի դաշնադրութեամբ: Թիւրքիան Եւրոպայի հովանաւորութեան տակ դրուեց և նրա ամբողջութիւնն ու անկախութիւնը հրատարակուեց իբրև միակ հիմք արևելեան քաղաքականութեան:

1853 թուին Պալեստինի սուրբ տեղերի պատճառով անհամաձայնութիւններ ծագեցին կաթոլիկների և լոյնների մէջ: Նիկոլալ կայսրը լուսնադաւանութեան պաշտպան հանդիսացաւ և պահանջեց, որ սուլթանը մի Ֆիրմանով հաստատէ լուսնական եկեղեցու իրաւունքները Երուսաղէմում: Այս հարցը կարգադրելու համար Կ. Պոլիս գնաց լիազօր դեսպան Մենչիկօւլ, որին, ի միջի ալլոց, լանձնարարուած էր մի գաղտնի դաշնադրութիւն կնքել Բ. Դրան հետ դարձեալ այն մտքով, թէ Ռուսաստանը սուլթանի հպատակ քրիստոնեաների հովանաւորն է: Ահա այստեղ անգլիական և Փրանսիական կառավարութիւնները, իրանց կողմն ունենալով ամբողջ արևմտեան Եւրոպայի համաձայնութիւնը՝ հակառակուեցան Ռուսաստանին: Դեսպանների թելադրութեամբ սուլթանը մերժեց դաշնադրութիւն կապելու առաջարկը, ուստի դեսպան

Մենչիկով, որի բռնած դիրքը առհասարակ սպառնական էր և գրգռիչ՝ հեռացաւ Կ. Պոլսից: Պատերազմը անխուսափելի դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Նապօլէօն Գ Անգլիայի հետ համաձայնութիւն կախացրեց Ռուսաստանի դէմ: Անգլո-Ֆրանսիական նաւատորմը մտաւ Գարդանէլ: Սուլթանը պատերազմ հրատարակեց Ռուսաստանի դէմ: Շուտով նրա հետ միացան Ֆրանսիան և Անգլիան:

Անգլիական մինիստրներից լօրդ Աբէրդին և Փլադդուտօն հակառակ էին այդ պատերազմին: Հակառակ էին նաև ազատ առևտրի կողմնակիցները: Կօթդէն և Բրայտ միտինգներ էին կազմուծ, բողոքում էին պատերազմի դէմ: Բրայտ մի պատգամաւորութեան գլուխ անցած՝ գնաց Պետերբուրգ և խնդրեց Նիկոլայ կայսրին պատերազմ չը սկսել: Բայց կայսրը չը զիջեց:

Ղրիմի պատերազմը լամառ էր և երկարատև (1853—1856): Երեք դաշնակից պետութիւնները— Ֆրանսիան, Անգլիան և Թիւրքիան պաշարեցին Սեվաստոպօլը, կռիւներ էին մղում Ղրիմի թերակղզու զանազան կողմերում, բայց մի առանձին աջողութիւն չունէին: Անգլիական բանակը անագին մնասներ կրեց ոչ այնքան ոռուսաց զնդակներից, որքան խօշերալից և այլ հիւանդութիւններից: Յալտնի դարձաւ, որ անգլիական զօրքերը այնքան զոհեր են տալիս՝ կառավարութեան ան-

հոգութեան պատճառով: Յարձակումները մինիստրութեան դէմ սաստկացան, և լօրդ Աբէրդին հրաժարական տուեց: Նրա տեղն անցաւ լօրդ Պալմերստօն. իսկ Գլադստօն ստիպուած եղաւ շարունակել իր պաշտօնը, որովհետև ոչ ոք չէր առնում մի արդարիսի դժուար ժամանակ վարել պետութեան դրամական գործերը: Եւ իրաւ, հարկաւոր էր մի հմուտ, հասկացող մարդ. Ղրիմի պատերազմը Անգլիայից խլեց 400 միլիոն ռուբլի: Այս վիթխարի զոհաբերութիւնը ծանրանում էր ազգաբնակչութեան վրայ այն ժամանակ, երբ Անգլիան, ինչպէս տեսանք՝ նոր էր սկսել հսկայական քալիեր անել առևտրական և արդիւնաբերական ասպարէզում: Գլադստօն, ստիպուած լինելով հնազանդել անհրաժեշտութեան՝ մնաց Ղրիմի պատերազմի հեղինակների գործակից, թէև ամեն լարմար առիթից օգտուելով՝ իր բողոքներն էր լալտնում: Նա հրապարակով դատապարտում էր Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումները, բայց միևնույն ժամանակ ապացուցանում էր, որ քրիստոնէութեան և արդարութեան տեսակէտից բոլորովին անօգուտ է պահպանել մեռնող Թիւրքիան: Եւ դա միանգամայն ճիշտ էր. Եւրոպան սարսափելի զոհաբերութիւններ էր անում, որպէս զի պահպանէ իր ծոցում մահմետական մի բարբարոս բռնապետութիւն, որ վաղուց խեղդուած պիտի լինէր իր թափած արեան ծովերի մէջ...

1855 թուին, մինչդեռ շարունակուամ էր պատերազմը՝ մեռաւ Նիկոլայ Ա: Նրա լաջորդը, կայսրը Ալէքսանդր Բ, խաղաղասիրութիւն ցոյց տուեց, և Վիեննայում դեսպանաժողով գումարուեց՝ հաշտութեան պայմաններ որոշելու համար: Գեսպանաժողովը վճռեց, որ Թիւրքիան անձեռնմխելի պիտի մնայ, Ռուսաստանը պիտի հրաժարուի Թիւրքիայի քրիստոնեաներին հովանաւորելու մտքից և բացի դրանից իրաւունք չը պիտի ունենայ նաւատորմ պահել Սև ծովի վրայ: Ռուսաստանը մերժեց այս վերջին պայմանը. Անգլիան զիջողութիւն չարաւ, և պատերազմը վերանորոգուեց: Այս անգամ երեք դաշնակիցներին միացաւ և չորրորդը—Սարդինիան, որ 15 հազար զօրք ուղարկեց Սև ծովը և ստացաւ Անգլիայից 10 միլիոն ռուբլի: Գլադստօն դարձեալ բողոքեց. նա ապացուցանում էր, որ պատերազմը արդէն հասել է իր նպատակին: Գալով այն բանին, որ Ռուսաստանը պիտի զրկուի Սև ծովի վրայ նաւատորմ պահելու իրաւունքից՝ Գլադստօն: ասաց, որ դա անպատուութիւն է Ռուսաստանի համար: «Իսկ եթէ մենք այժմ կուուամ ենք միայն պատերազմական փառք ձեռք բերելու համար,— շարունակեց նա— թող պատգամաւորների ժողովը նախէ բանականութեան աչքերով, և նա կը տեսնէ, որ այդպիսի ձգտումը անբարոյական է, հակամարդկային և հակաքրիստոնէական»: Այս անգամ էլ նա փորձում էր արդարութեան և մարդ-

կայնութեան սկզբունք մտցնել քաղաքական գործերի մէջ, բայց իզուր: Շատերը մեղադրեցին նրան, ասելով թէ նա հայրենիքի թշնամիների կողմն է:

Վերջապէս դաշնակից զօրքերը գրաւեցին Սեւաստօպօլը և Ղրիմի պատերազմը վերջացաւ: Ռուսաստանը Պարիզի դաշնադրութեամբ ընդունեց արն ծանր պայմանները, որոնք առաջարկուել էին Վիեննայի դեսպանաժողովում: Բայց և այնպէս, պատերազմը մի ահագին սխալ էր ոչ միայն անգլիական շահերի, այլ և ընդհանուր եւրոպական, նոյն-իսկ մարդկութեան շահերի տեսակէտից: Եւ այս դառն ճշմարտութիւնը խոստովանեցին անգլիական նշանաւոր գործիչներից շատերը 40 տարի լետու, 1895—1896 թուականներին, երբ Եւրոպայի արիւնով ու միլիոններով պահպանուած թիւրքիան 100 հազար հալերի դիակներով ծածկեց Փոքր Ասիայի դաշտերը...

Ղրիմի ահուելի պատերազմի իսկական հեղինակները մի քանի անձնաւորութիւններ էին: Նրանք այնպէս հիպնօզացրել էին ամբողջ քաղաքական աշխարհը, որ ամենքը—դրանց թւում և Կլադստօն—համաձայն էին մի կէտի մէջ, այն է՝ որ թիւրքիան պէտք է ազատել Ռուսաստանի ճանկերից: Լօրդ Պալմերստօն, այս դժբախտ մտքի մոլեռանդ քարոզիչներից մէկը և առաջինը՝ կարծում էր, թէ պաշտպանել թիւրքիան չէ նշանակում պաշտպանել այնտեղ ապրող մօնգօլական ցե-

ղը, մահմետական թիւրքերին: Ամբողջ ժամանակ նա դտնւում էր ասն մոլորութեան մէջ, թէ թիւրքիան միացած Եւրոպայի խոնարհ և կամակատար սպասաւորը կը դառնայ: Այս պատճառով էլ նա գործ դրեց իր ամբողջ ուժը, իր բոլոր ընդունակութիւնները, որպէս զի Պարիզի 1856 թուի դաշնագիրը ամեն կողմից, ամենապարզ և կտրուկ որոշումներով նպաստաւոր լինի թիւրքիայի համար: Այդպէս էլ եղաւ... թղթի վրայ, Բայց Պարիզի դաշնադրութիւնը, «պատմութեան մէջ եղած ամենամեծ սխալներից մէկը, եթէ չասենք ամենամեծ չանցանքներից մէկը», ինչպէս անուանեց մի անգլիացի՝ ամենադառն հեզնութիւն էր Պալմերստոնի և նրա ընկերակիցների մտքի ու կարծիքների վրայ. նա ցոյց տուեց, որ ազգերի պատմութեան մէջ էլ, ինչպէս և առօրեայ կեանքում, ամենաճարտար ու որոշ նախագծերը, միայն մի չախնի և աշկարալ նպատակի հետևող ձեռնարկութիւնները բոլորովին հակառակ հետևանքների են հասցնում: Ահա թէ ինչպէս:

Պարիզի դաշնադրութեան հիմքը, հոգին՝ թիւրքիայի կառարեալ անկախութիւնն էր: Բոլոր դաշնադիր պետութիւնները ամենահանդիսաւոր կերպով վկայում և երաշխաւորում էին, որ թիւրքիայի հողերից ոչ մի կտոր չը պիտի խլուի, որ ոչ մի պետութիւն իրաւունք չունի խառնուել թիւրքիայի ներքին գործերի մէջ: Միևնույն ժամանակ սուլ-

Թանը ներկայացնում էր Պարիզի վեհաժողովին իր հրատարակած Խաթթի-Հիւմալունը, որով հաւասար իրաւունքներ էր տալիս իր քրիստոնեայ հպատակներին: Այս գրաւոր խոստումն էլ մտաւ Պարիզի դաշնադրութեան մէջ: Նշանակում էր որ Եւրոպան մի կողմից կատարեալ անկախութիւն և ազատութիւն տալով Թիւրքիային՝ միւս կողմից լուռ համաձայնութեամբ ընդունում էր և այն, որ Թիւրքիայի քրիստոնեաները իրաւունք ունին պահանջելու, որ իրանց դրութիւնը բարւոքուի: Քրիստոնեաների դարաւոր դատը Պարիզում չը ջնջեցին, այլ, ընդհակառակն, միջազգային գրաւոր պայմանագրութեամբ հաստատեցին: Թիւրքը իշխող ու հարստահարող էր և այդպէս էլ մնաց. իսկ քրիստոնեան, արիւն թափող, հարստահարուող հպատակը, մի քալլ առաջ գնաց. ինչպէս Թիւրքը հաստատում էր տիրապետողի իրաւունքը՝ նույնպէս էլ քրիստոնեան հաստատում էր պահանջելու իրաւունք: Ահա այս երկու իրաւունքները մի տեղ դրեց Պարիզի դաշնադրութիւնը: Նա չը լուծեց արեւելեան հարցը, այլ աւելի ևս խճճեց նրան: Նա չը վերացրեց հարստահարողի և հարստահարուողի կռիւը, այլ բնական դարձրեց նրան, օրինականացրեց: Եւ դրա հետեանքն այն եղաւ, որ Պարիզի դաշնադրութիւնից լետոյ Եւրոպան սկսեց աւելի լաճախ խառնուել Թիւրքիայի ներքին գործերի մէջ, թէև զրկել էր իրան այդ իրաւունքից: Արիւնահեղ դրամաները

գնալուի ահռելի չափեր ստացան: Ղրիմի պատերազմի հեղինակներից ոչ մէկը կենդանի չը մնաց մինչև 70-ական թուականների կէսը, որ տեսնէ իր գործած սխալի արիւնոտ հետեանքները: Գլադստօն թէև ոչ հեղինակ, գոնէ պաշտօնական անդամ այն կառավարութեան, որ պատերազմ էր մղել՝ ականատես եղաւ Բալկանեան քրիստոնեաների տանջանքներին և այն ժամանակից մի հերոսական կռիւ սկսեց 1856-ի անարդարութեան դէմ:

Սխալուելը լանցանք չէ. լանցանքը սխալին լամառութեամբ հետեւին է: 1858 թուին, Պարիզի դաշնադրութիւնից երկու տարի լետու, անգլիական պարլամենտին ներկայացրած էր Մոլդաւիայի և Վալախիայի հարցը: Այս երկու իշխանութիւնները վաղուց էին ձգտում միանալ և ազատուել թիւրքաց լուծից: Տեղի ունեցան արիւնահեղ ընդհարումներ. թիւրքաց զօրքերը խեղդեցին ապստամբութիւնը: Պարիզի վեհաժողովը վճռեց, որ երկու իշխանութիւններից ընտրուած պատգամաւորներ հաւաքուեն միասին և լալտենն ժողովրդի իսկական ցանկութիւնը: Բայց վեհաժողովից լետու թիւրքիան սկսեց իր սովորական խաղերը, և երբ ժողովրդի ներկայացուցիչները լալտարարեցին, թէ ընդհանուրի ցանկութիւնն է, որ Մօլդաւիան ու Վալախիան միանան, մի իշխանութիւն կազմեն՝ թիւրքերը մի շարք անամօթ ճնշումներ գործ դրին:

Աւստրիան էլ, չը կամենալով երկու իշխանութիւնների միացումը՝ անցաւ Թիւրքիայի կողմը։ Պետութիւնները նորից ժողով կազմեցին Պարիզում՝ լատկապէս այս հարցը կարգաւորելու համար։ Ահա այդ ժամանակ Գլադստօն համալնքների ժողովում արտասանեց մի գեղեցիկ ճառ, պաշտպանեց Մոլդաւիայի և Վալախիայի միացման գործը։ «Մասնատական պետութիւնը երկար ժամանակ չէ կարող պահպանել իր գոյութիւնը Սերոպալում», ասաց նա և խորհուրդ տուեց շնորհել քրիստոնեայ ազգութիւններին ինքնավարութիւն՝ Թիւրքիայի գերիշխանութեան տակ։ Վերջին հանգամանքը նա հարկաւոր էր համարում այն պատճառով, որ Թիւրքիայ ժառանգութեան աչք դրած պետութիւնները առիթ չունենան լափշտակութիւններ անելու և պատերազմ ու խռովութիւններ լարուցանելու։ Այս առաջարկութեան սաստիկ ընդդիմացաւ լօրդ Պալմերստօն, որ շարունակում էր հաստատ մնալ իր գործած անագին սխալի մէջ։ Սակայն Մօլդաւիայի և Վալախիայի միացումը կատարուած իրողութիւն դարձաւ։ չը նախած Պալմերստօնի հակառակութեան և Թիւրքիայի բողոքներին։

Ղրիմի պատերազմից լետոյ Գլադստօն երեք տարի հեռու մնաց պետական գործերից։ Նրան չէին համակրում և համակրել չէին կարող մի այնպիսի ժամանակ, երբ Պալմերստօնի ասուին էր փալլում։ Գլադստօն հալրենասէր չէր

այն անգլիացիներին համար, որոնց սնապարծութեան նիւթ էր տալիս Պալմերստոնի քաղաքականութիւնը: Գլադստոն աւելի իր հաւրենիքի թըշնամու—Ռուսաստանի կողմն էր պաշտպանում, ուստի և նրան արհամարհում էին: Մարդկային ընթացիկ արդարադատութիւնը այդպէս է. կարելի չէ թշնամուն համակրել նոյն-իսկ այն դէպքում՝ երբ արդարութիւնը նրա կողմն է...

Փամանակաւոր անգործութիւնը շատ ծանր էր Գլադստոնի համար: Նա ասում էր. «Ինձ համար շատ ցաւալի է, որ գործերից հեռու եմ, մանաւանդ որ կան շատ գործեր, որոնց կուզէի նըւիրուել: Իմ կեանքի լաւագոյն տարիները անցնում են անօգուտ, բայց ես դարձեալ ուրախ եմ, որ չեմ ծառայում Պալմերստոնի հետ, երբ տեսնում եմ թէ ինչ անազնիւ միջոցների, խաբեքալութիւնների է նա դիմում ամեն օր: Արտանց ուրախ եմ, որ նրա հետ միասին մի մինիստրական նստարանի վրայ չեմ նստած»: Նա այդպէս խօսելու իրաւունք ունէր: Փաստերը ներկայանում էին համարեա ամեն օր: Ահա դրանցից մէկը:

1856 թուականին Չինաստանի կանտոն նահանգի մի գետի վրայ չինական պաշտօնեաները բռնեցին մի նաւակ, որի մէջ գտնուում էին տասներկու ծովային ասպատակներ: Նաւակը չինական էր, բայց անգլիական դրօշակ ունէր պարզած: Անգլիական հիւպատոսը բացատրութիւն պահան-

ջեց, և սկսուեց «Արրով» նաւակի գործը: Անգլիացիները իրանց դրօշակի անպատուութիւնը պատըրուակ բռնելով՝ ուռցրին եղելութիւնը և բանը ալնտեղ հասաւ, որ ծովապետ Սէյմուր ռմբակոծեց Կանտօն քաղաքը: Չինական նաւերը ոչնչացան, քաղաքի արուարձանները քարուքանդ դառան, հրդեհը լափեց բազմաթիւ շինութիւններ. իսկ քանի մարդիկ զոհ գնացին անգլիական ռումբերին: Եւ այդ բոլորը մի նաւակի համար: Պարլամենտը նորից լարձակուեց Պալմերստօնի վրայ ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Դօն-Պաշիֆիքօի գործի ժամանակ: Նա արդարացաւ նրանով, որ չինացիները բռնութիւններ են գործ դնում անգլիացիների դէմ: Ուրեմն չինացիները Կանտօնի ռմբակոծումից լետոյ էլ չը պիտի կատաղէին անգլիացիների դէմ: Քլադստօն բացականչեց. «Գուք կարծում էք թէ չինացիների վրդովեցուցիչ վարմունքը մեղմացնում է ձեր մեղքը: Ո՛չ, դրանով ձեր մեղքը աւելի մեծանում է»: Խօսեցին և ուրիշ պատգամաւորներ, բալց օրուայ հերոսը Քլադստօնն էր: Պալմերստօն պարտութիւն կրեց: Եւ երբ պատգամաւորները դուրս էին գալիս ժողովից՝ 500 հոգուց բաղկացած մի խումբ ծափահարութիւններով ընդունեց Քլադստօնին և միւսներին, որոնք արդարութիւնն էին պաշտպանել: Բալց Պալմերստօն գիտէր, որ իր գործը հաւանութիւն կը գտնէ անգլիական ժողովրդի մէջ. ուստի չը հրաժարուեց պաշտօնից, այլ

արձակեց պատգամաւորներն ժողովը: Նոր ընտրութիւնների ժամանակ Պալմերստոն չաղթեց. չէ որ նա ազգային սնապարծութեան և վաճառականական շահերին էր ուժ տուել, քարուքանդ անելով շինաց մալրաքաղաքներից մէկը: Ամեն անգամ, երբ որեւէ միւստր շահագործել է անգլիացու ալդերկու լատկութիւնները՝ միշտ աջողութիւն է ունեցել: Պալմերստոնի դէմ խօսողների մեծ մասը սեպագաւ ընտրութիւնների ժամանակ. միայն Գլադստոնն էր, որ նորից ընտրուեց, թէև ամենից խիստ էր խօսել ուժեղի անիրաւութեան դէմ:

Բայց Պալմերստոնն էլ երկար չը վալելեց ալդ չաղթութիւնը: 1858 թուի սկզբում իտալացի հալրենասէր Սրսինի պալթուցիկ ռումբերով փորձեց սպանել Նապօլէօն կայսրին, երբ նա թատրօն էր գնում: Փորձը չաջողուեց. քննութիւնից ևրեաց, որ ռումբերը պատրաստուել են լօնդօնում, ուր ապաստանուած էին իտալացի լեղափոխականները: Ֆրանսիական կառավարութիւնը լօնդօնում պահանջներ արաւ, որ լեղափոխականները աքսորուին Անգլիայից: Եւ լօրդ Պալմերստոն, որ մի առանձին սէր ունէր դէպի Նապօլէօնը, այնքան անխոհեմ եղաւ, որ պարլամենտին առաջարկեց մի օրինագիծ, որ բաւարարութիւն պիտի տար ֆրանսիական պահանջներին: Գլադստոն և նրա յետ պատգամաւորների մեծամասնութիւնը զինուեցան օրինագծի դէմ, որ խախտում էր Անգլիայի

հին, հիմնական օրէնքը — անհատի ազատութիւնը։
Պալմերստօն ընկաւ։

Դէրբիի պահպանողական մինիստրութիւնը, ստանձնելով կառավարութեան ղեկը՝ Գլադստօնին իր կողմը գրաւելու փորձեր արաւ։ Ահա ինչ էր գրում Դիզրաէլի Գլադստօնի մտերիմ բարեկամ եպիսկոպոս Վիլբերֆօրսին. «Ո՛րքան ես կուզէի, որ գուք համոզէք Գլադստօնին մասնակցել լօրդ Դէրբիի կաբինէտին։ Իմ մեղը չէ, որ նա համաձայնութիւն չը տուեց. ես համարեա ծուռնկ չոգած լսնդրում էի նրան աչդ մասին»։ Ճարպիկ հրէան կեղծում էր։ Նորա համար ամենավտանգաւոր թըշնամին Գլադստօնն էր. և աչդպիսի թշնամուց ազատուելու ամենալաւ միջոցն էր՝ նրան իր քաղաքականութեան կողմնակից դարձնել։ Բայց երբ աչդ չաջողուեց՝ Դէրբիի մինիստրութիւնը մի ուրիշ բանով ուզեց շահել Գլադստօնի սիրտը, և աջողութիւն ունեցաւ։ 1858 թուի վերջում Գլադստօն պահպանողական մինիստրութեան լանձնարարութեամբ գնաց Յօնիական կղզիները։

Յունաստանի արևմտեան կողմում գտնուող այս եօթը կղզիները 1818 թուից, Վիեննայի վեհաժողովի վճռով, կազմում էին մի առանձին հանրապետութիւն, որ գտնւում էր Անգլիայի հովանաւորութեան տակ։ Անգլիան պահում էր այնտեղ մի զօրախումբ, որի հրամանատարը միևնոյն ժամանակ կղզիների ընդհանուր կառավարիչն էր։ Յօ-

նիական փոքրիկ հանրապետութիւնը ունէր սե-
նատ, որ բաղկացած էր վեց անդամներից, և օրէ-
նագիր ժողով, ուր կալին քառասուն պատգամա-
ւորներ: Որքան էլ փոքրիկ պետութիւնը ազատ
ու ապահով լինէր, բայց երբ Յունաստանը բոլո-
րովին ազատուեց թիւրքաց լուծից՝ լոյն ազգա-
սէրները սկսեցին ամեն ջանք գործ դնել, որ եօ-
թըն կղզիներն էլ միանան իրանց հալիբենիքի,
Յունաստանի հետ: Երկար ժամանակ անգլիացիները
լսել անգամ չէին ուզում այդ առաջարկութիւ-
նը, և ամեն անգամ, երբ զլուխ էր բարձրացնում
թուրքական հարցը՝ անգլիական մամուլը սկսում էր
դատապարտել կղզեցիների ապերախտութիւնը: Սա-
կայն միացման գաղափարը ընդհանուր ժողովրդա-
կան դաղափար դարձաւ, և կղզեցիները անդադար
դիմումներ էին անում Եւրոպային. լեղափոխական
միջոցների մասին նրանք չէին էլ կարող մտածել,
որովհետեւ լաւ գիտէին, որ Անգլիան թիւրքիա չէ
և իւրաքանչիւր ապստամբական փորձը տեղն ու
տեղը կը խեղդուի: Գիմումները, աղաչանքները
այնքան զրգռեցին անգլիացիներին, որ պարա-
մենտը 1857 թուին առաջարկեց միանգամայն ընդ
միշտ միացնել Յօնիական կղզիները Անգլիայի հետ,
թող տալով որ նրանք պատգամաւոր ունենան
անգլիական պարլամենտում: Ազգիները բողոքե-
ցին: Եւ ահա Գլադստօն ուղարկուեց ախտեղ՝ մո-
ղովրդի ցանկութիւնը լմանալու համար:

Յոյները մեծ ոգևորութեամբ ընդունեցին Գլադստօնին, որ լալտնի էր իբրև հելլէնասէր և Հոմերոսի ջերմ երկրպագու: Նրա ճանապարհորդութիւնը նման էր լաղթական գնացքի. ամեն տեղ ժողովուրդը սօնուժ էր նրա գալուստը: Ամենքը համոզուած էին, որ Գլադստօն եկել է կըղզիները ազատելու: Իզուր նա հաւատացնում էր, որ իր պատուիրակութեան միակ նպատակն է հաշտեցնել կղզեցիներին: Անգլիայի գերիշխանութեան հետ: Նա շրջեց ամեն տեղ, մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքեց և լալտնեց անգլիական կառավարութեան, որ բոլոր կղզեցիների միահամուռ փափագն է՝ միանալ Յունաստանի հետ: Ապա գնաց Աթէնք: Սակայն չքեղ ընդունելութիւնները առիթ տուին պահպանողականներին ասելու, թէ Գլադստօն ինքն է խրախուսում կղզեցիներին բաժանուել Անգլիայից: Գլադստօն լետ կանչուեց, և նրա փոխարէն ուղարկուեց մի ուրիշ պատուիրակ, որին լանձնարարուեց ամեն ջանք գործ դնել, որ անգլիական իշխանութիւնը պինդ հաստատուի կըղզիներում: Հարցը ձգձգուեց մինչև 1864 թիւը, երբ Անգլիան Գլադստօնի առաջարկութեամբ համաձայնուեց տալ կղզիները Յունաստանին: Զիջողութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ Յունաստանը թագաւոր էր ընտրել Գրանիայի թագաւորի որդուն, Գէորգին, որ Վիկտորիա թագուհու հարսի եղբայրն էր:

Գլաղստօնի համար ալդ ճանապարհորդութիւնը ունէր և մի ալլ մեծ նշանակութիւն: Նամանրամասն ուսումնասիրեց Հոմերոսի հայրենիքը և հրատարակեց ալդ ուսումնասիրութեան պտուղները: Յօնիական կղզիները, որոնցից մէկը, Իթակէն, ինչպէս լատնի է, անմահ բանաստեղծի հերոս Ողիսևսի հայրենիքն էր՝ պատկերացրին նրա առաջ հին Յունաստանը, նրա նահապետական կենցաղը, որ այնքան հրաշալի պարզութեամբ լաւերժացել է Հոմերոսի երգերի մէջ: Ալդ երգերը Գլաղստօն համարում էր Աստուածաշունչի շարունակութիւն: Աստուածաշունչը, ասում էր նա, պատկերացնում է նահապետական մարդուն միայն կրօնական տեսակէտից, իսկ Հոմերոսը նկարում է նոյն մարդու իրական, առօրեայ կեանքը իր բոլոր կողմերով:

Ե.

Ազատամիտ շարժում Անգլիայի մէջ, - Դիզրաէլիի գիջողութիւնները, - Ֆինանսական նոր յաղթանակ, - Գիրք և թէյ, - Ամերիկական պատերազմը և Չլադատօն, - Բանուորների պաշտպանը, - Օքսֆօրդ և իր պատգամաւորը, - Դիզրաէլիի ճարպիկութիւնը իբրև յաղթանակ Չլադատօնի համար, - Հերոսական կռիւ կղերականութեան դէմ, - Չլադատօն - առաջին մինիստր, - Անգլիկան և կեղեցին Իրլանդիայում, - Ազատամիտ կուսակցութեան սակեղարը, - Ժողովրդական կրթութիւն, - Մի նոր հարուած անուականութեան դէմ, - Յիւսու-պրուսական պատերազմը և Ռուսաստան, - «Ալարամ» նաւի գործը, - Հասարակական կարծիքը Չլադատօնի դէմ, - Չլադատօն իր ընտրողների առաջ, - «Հանգած հրարուխ»:

Մինչդեռ Չլադատօն ճանապարհորդում էր Յունաստանում՝ Եւրոպան ականատես էր մի շարք նշանաւոր անցքերի, իտալիան Ֆրանսիայի աջակցութեամբ պատերազմ սկսեց Աւստրիայի դէմ. իտալական հռչակաւոր քաղաքադէտ կոմս Կալուր ստեղծում էր միացած և անկախ իտալիա. Գարիբալդի դիւցազնական արշաւանքներ էր գործում. Ամբողջ իտալիան հայրենասիրութեան և ազատական շարժման մի հրաշալի օրինակ էր դարձեց ազգերի համար:

Այդ շարժումը արձագանգ տուեց և Անգլիայում: Այնտեղ մնում էին շատ բէֆօրմներ, որոնք խոստացուած էին վաղուց, բայց լետաձգւում էին զանազան պատճառներով: Ամենագլխաւորը դարձեալ ընտրողական բէֆօրմն էր: 1832 թ. բէֆօրմը, ինչպէս տեսանք, միայն մի խոշոր քաղ էր դէպի առաջ. ճիշտ է, հասարակ ժողովրդի առաջ բացուել էին համայնքների ժողովի դռները, բայց դեռ կար բանուորների մի անադին բազմութիւն, որ զրկուած էր պատգամաւոր ընտրելու իրաւունքից: Պահանջում էր իջեցնել ընտրողական ցէնզը, այսինքն թոյլ տալ, որ քիչ եկամուտ ունեցողներն էլ ձայն ունենան պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ: Այս շարժման զլուխը և ղեկավարը Չ.Օն Բրայտն էր, որի գեղեցիկ ճառերը ամեն տեղ քարոզում էին իրաւունքների հաւասարութիւն: Հարցը բոլորովին հասունացած էր: 'Իրզրաէլի զգում էր, որ եթէ ժողովրդի պահանջը ազատամիտների ձեռքով պարլամենտ մտցնուի՝ պահպանողականները սաստիկ պարտութիւն կը կրեն: Ուստի նա չղացաւ մի նենգաւոր միտք. պահպանողական կուսակցութիւնը ինքը կը դնէր այդ հարցը և այդպիսով ժողովրդականութիւն կը վաստակէր: Այդ քաղաքական աչքակապութիւնը պարզ ցոյց էր տալիս, որ խորամանկ հրէան իր դիտաւորութիւնները աջողեցնելու համար մտցնում է պարլամենտական կարգերի մէջ անբարոյակա-

նութեան սկզբունք, զքանի որ պահպանողականները երբէք իրանց լծար կամքով չէին առաջարկի անպիսի բէֆօրմ, որ հակառակ էր իրանց յուզութեան: Լոկ իշխանութիւնից չը զրկուելու համար Գիգրաէլի առաջարկեց մի օրինագիծ, որ ընտրելու իրաւունք էր տալիս տարեկան 100 ռուբլի եկամուտ կամ 200 ռուբլի կենսաթոշակ ստացողին, ալ և համալսարանական կրթութեան տէր բոլոր անձինքներին, քահանաներին, բժիշկներին, իրաւաբաններին: Գլադստօն չէր կարող չը պաշտպանել իր հակառակորդի բերած առաջարկութիւնը, որ ժողովրդի համար շատ օգտակար էր: Բայց օրինագիծը չընդունուեց: Ազատամիտները դէմ էին, որովհետև անբաւարար էին համարում. դէմ էին և պահպանողականները, որովհետև սկզբունքով հակառակ էին բէֆօրմներին: Մինիստրութիւնն ընկաւ, Պալմերստօն կազմեց նոր մինիստրութիւն, որի մէջ Գլադստօն ընդունեց Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնը:

Օքսֆօրդի համալսարանը արդէն երես էր դարձնում Գլադստօնից: Այս կղեռական հիմնարկութեան համար ալժմ պարզ էր, որ իր պատգամաւորը վերջնականապէս շեղուել է իր նախկին ուղղութիւնից: Բարձր արիստօկրատիան, հոգևորականութիւնը նրան կորած էին համարում: 1859 թուին Օքսֆօրդը, երկար տատանումներից լետոյ, վերջին անգամ ընտրեց Գլադստօնին: Այդ տատա-

Նումներին պատասխանեց Էդինբուրգի առաջադիմական համալսարանը, ընտրելով Գլադստոնին պատուաւոր ընկերոջ:

Նորից ձեռք առնելով Անգլիայի Ֆինանսները՝ Գլադստոն վերադարձրեց այն ոսկեդարը, որ գոյութիւն ունէր Ղրիմի պատերազմից առաջ: Քէնթան լաւ էր նա ըմբռնում ժողովրդի կարիքները և ինչ արգելքների էր հանդիպում իւրաքանչիւր, նոյն-իսկ մանր բարեկարգութիւնների մէջ՝ ցոյց է տալիս հետեեալ փաստը: Ինչպէս ասացինք, տպագրական թուղթը ենթարկուած էր հարկի. սրա քանակութիւնը սկզբում շատ մեծ էր, բայց հետզհետէ պակասեցրուել էր: Գլադստոն առաջարկեց բոլորովին վերացնել այդ հարկը. այդպիսով էժանանում էր գիրքը, լրագիրը, ուրիշ խօսքերով՝ գիտութիւնը աւելի ժողովրդականանում էր, մատչելի դառնալով չքաւոր դասակարգի համար: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ թղթի հարկի հետ միասին դրուած էր և թէլի մաքսահարկը պակասեցնելու հարցը: Անգլիայում սաստիկ տարածուած էր թէլի գործածութիւնը, այնպէս որ թէլի էժանութիւնը ամեն մէկի համար կենսական կարևոր հարց էր: Չը նայած այդ բանին՝ ամենքը գոհ մնացին, երբ Գլադստոն առաջարկեց թողնել թէլի հարկը անփոփոխ, իսկ թղթի հարկը բոլորովին վերացնել: Մտաւորը լաղթեց, փորը պարտութիւն կրեց. անգլիացին հասկացաւ, որ այս

դէպքում լաւը անձնական հաճութից զրկուելն է։ Բայց պահպանողականները կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տուին. արտօնութիւնների, մենաշնորհների զասակարգը չէր ուզում զիջել ժողովրդին նոյն-իսկ էժան, գրքեր ու լրագիրներ կարգալու իրաւունքը։ Համալնքների ժողովն ընդունեց թըղթի հարկը վերացնելու առաջարկութիւնը, բայց լօրդերի պալատը մերժեց։ Գլադստօն զայրացաւ իր հակառակորդների անբարեխղճութեան վրայ և արտասանեց մի ճառ, որը Զօն Բօսսըլ անուանեց «հիանալի-խելագար» ճառ։ Գլադստօն առաջին անգամ պատերազմ էր հրատարակում լօրդերի պալատի դէմ, որ ցոյց էր տալիս իր իշխանութիւնը ամեն անգամ՝ երբ հարկաւոր էր մի լաւ օրէնք ձեռք բերել ժողովրդի համար։ Ասկալն թղթի հարկը վերացնելու համար Գլադստօն դիմեց ուրիշ միջոցի։ Հետեեալ տարին նա առանձին օրինակով նիւթ չը դարձրեց այդ հարկը, այլ մտցրեց նրան պետական ընդհանուր նախահաշուի մէջ։ Լօրդերի պալատը կամ պիտի ամբողջովին ընդունէր նախահաշիւը կամ պիտի վերադարձնէր համալնքների ժողովին. երկրորդ քալը նա չը համարձակուեց անել, և այդպիսով թղթի հարկը ջնջուեց։ Շատերը լարձակուեցան Գլադստօնի վրայ, ասելով որ նրա գործադրած այդ եղանակը խախտում է սլաւլամննտական կարգերը։

Գլադստօն ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ

մեղադրանքների վրայ: Նա անդադար ձգտում էր նոր և նոր բարեկարգութիւնների հասնել. շէր բաւականանում քշով, տեսնելով որ դեռ շատ և շատ գործեր կան կատարելու: 1862 թուականի գարնանը Մանչէստրում մի ճառի մէջ նա մեղադրում էր ժողովուրդը, որ սխրում է անշարժ մընալ: «Վերջին տարիները — ասաց նա — տեղի ունեցան նշանաւոր փոփոխութիւններ: Արկրի քաղաքական: որամադրութիւնը ալժմ աչն չէ, ինչ էր առաջ: Լեթարգիական քունը կարծես տիրել է պարլամենտին և ժողովրդին: Աս այս ասում եմ ոչ՝ առանց վշտի: Իմ խօսքերի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար ես կարող էի շատ հարցեր օրինակ բերել, բայց կը բաւականանամ միայն մէկով: Աս այստեղ խօսում եմ իմ անունից, չալտնում եմ միայն իմ անձնական կարծիքը և ոչ աւել: Աս ուզում եմ մատնացոլց անել ընտրողական րէֆօրմի հարցը. դժուար է ժխտել, թէ այդ հարցի վերաբերմամբ գոլութիւն չունեն լեթարգիաչի անկասկած նշաններ» *):

*) Ֆրանսիական նշանաւոր գործիչ և գրող Լուի Բլան անախնչ է գրում այդ խօսքերի առիթով. չնչ կասէք կառավարութեան այս անդամի մասին, որ հրապարակով, հանդիսաւոր ժողովի մէջ, վշտի զգացմունքով է յիշատակում ժողովրդի քաղաքական անտարբերութիւնը, համարեա չանդիմանում է ժողովուրդը՝ նրա քաղաքական ծաւութեան համար: Նա կը կամենար տեսնել այդ ժողո-

Օր օրի վրայ աւելանում էր Գլաղստօնի ժողովրդականութիւնը: Մինչդեռ եւրոպական բոլոր պետութիւնները խրուած էին մեծամեծ պարտքերի մէջ, Անգլիան, չը նախած Ղրիմի պատերազմի պատճառած ահագին ծախսերին, ոչ միայն նոր պարտքեր չարաւ, այլ և հետզհետէ մեծ խնայողութիւններ անելով՝ պակասեցնում էր իր նախկին պարտքերը:

Բայց արեգակի վրայ էլ սև բծեր կան: Գլաղստօն ալդ փալլուն գործունէութեան ժամանակ գործեց մի սխալ. դա այն դիրքն էր, որ նա բըռնեց Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների մէջ բորբոքուած ներքին պատերազմի վերա-

վուրդը աւելի ևս նախաձեռնող, այսպէս ասած՝ աւելի կենդանի. կը կամենար որ ժողովուրդը աւելի եռանդով ձգտէր ձեռք բերելու այն իրաւունքները, որոնք դեռ պակասում են: Ո՛րպիսի օրինակ. ո՛րպիսի դաս: Ճիշտ է, իմանալով որ լօրդ Պալմերստօն անձամբ անբարեհաճ է դէպի ամեն մի ռէֆօրմ՝ Գլաղստօն մի առանձին խնամքով շեշտեց, որ միայն իր անձնական կարծիքն է չայտնում. բայց նրա խօսքերը, այնու ամենայնիւ, շատ նշանաւոր են. դրանք ցոյց են տալիս, որ Անգլիայում իշխանութիւնը այլևս չէ համարում մի ոչ, որ անպատճառ պարտաւոր է դիմադրել. պետական լաւագոյն մարդիկ ոչ միայն չեն արգելում առաջադիմութիւնը, այլ, ընդհակառակն, ցանկանում են առաջադիմութիւն, առաջ են քաշում նրան, պատրաստ են սովորեցնել որ նրան դուրս բերեն, շտապեցնեն, եթէ նա շատ է ուշանում:

բերմամբ, մի դիրք, որ բոլորովին հակասում էր նրա ազատասիրական ձգտումներին:

Յալտնի է, որ այս անաւոր և երկարատև պատերազմը (1861—1865) ծագեց՝ ստրուկ նեգրերին ազատութիւն տալու համար: Միացեալ Նահանգների հիւսիսային մասը պահանջում էր ջնջել ստրկութիւնը իբրև մի շատ ամօթալի բան, որ արատաւորում էր մարդկութեան անունը. իսկ հարաւային նահանգները, ուր բամբակի և շաքարեղէգի անթիւ տնկարաններում ստրուկ նեղրը կատարում էր անբան գրաստի դերը՝ ընդդիմացան և լալտարարեցին, որ իրանք բաժանւում են Միացեալ Նահանգներից: Հիւսիսը զէնք վերցրեց որպէսզի հարկադրէ հարաւայիններին չը խախտել հանրապետութեան ամբողջութիւնը: Նախագահ Աբրահամ Լինկոլն պատերազմի պաշտօնական լալտարարութեան մէջ լիշատակեց միայն այդ հանգամանքը: Անգլիան սկզբից բռնեց հարաւային նահանգների, այսինքն ստրկատէրերի կողմը: Անգլիացիները, ասել է Տօքվիլ, ընդունակութիւն ունին համոզուելու, որ կռուող կողմերից արդարը նա է, ով աւելի է ծառայում անգլիական շահերին: Այս դէպքում շահաւէտ կողմը հարաւային նահանգներն էին, որոնք անագին քանակութեամբ բամբակ էին ուղարկում Անգլիա: Հասարակութեան մէջ կար և այն կարծիքը, որ Անգլիան պիտի միջամտէ և օգնէ հարաւայիններին: Եւ անա Գլադ-

ստօն 1862 թուի հոկտեմբերին Նիւ-Կէստլուժ արտասանած մի ճառի մէջ համակրութիւն լալտնեց «նոր ազգին»: Այսպէս անուանեց իա հարաւալին նահանգները, ալն իսկ նահանգները, որոնք մի քանի ամիս առաջ պահանջում էին, որ նորից թոլլատրուի բարբարոսական գերեվաճառութիւնը Աֆրիկայում:

Տինանոների մինիստրի այս ճառը մեծ ուրախութիւն պատճառեց անգլիացիներին և մանաւանդ պահպանողականներին: Ամենքը կարծում էին, թէ կառավարութիւնը ղճուել է միջամտել հարաւալիներին օգտին: Ի՞նչ ասել կուզէ, որ Գլադստօնի խօսքերը զայրուցթ և ահագին անբաւակաւնութիւն լարուցին Ամերիկայի հիւսիսային նահանգներում: Սակայն ի պատիւ Անգլիայի պէտք է ասել, որ քիչ չէին և ալնպիսի մարդիկ, որոնք բողոքում էին միջամտութեան դէմ և հակառակ էին հասարակական կարծիքին: Կօբդէն, ազատ առևտրի հռչակաւոր կողմնակիցը, ծաղրելով ալն միտքը, թէ Անգլիան պիտի օգնէ հարաւալիներին, որպէսզի կարողանալ բամբակ ստանալ՝ ասաց. «Սուր վերցրած գնալ բամբակի ետևից... Աստուած իմ.. դա աւելի թանկ կը նստէր՝ քան եթէ մենք սկսէինք կրիալի սպասով, շամպայն գինով և որսի մսով կերակրել ալն արդիւնագործական գաւառները, որոնք կարօտ են ամերիկական բամբակին»: Աւելի մեծ եռանդով խօսում էր

Ջօն Բրայտ, Բայց և այնպէս, թէ պաշտօնական շրջանները և թէ հասարակական կարծիքը այնքան նպաստաւոր էին ստրկատէրերի համար, որ Անգլիան նոյն-իսկ խախտեց չէզոք պետութեան պարտաւորութիւնները: Անգլիական նաւարաններում հինգ պատերազմական նաւեր պատրաստուեցան հարաւայինների համար: Իրանցից մէկն էր «Ալաբամա» նաւը, որ Լիվրպոլից ճանապարհ ընկաւ իբրև անգլիական առևտրական նաւ, բայց ճանապարհին լանկարծ զինուեց և դարձաւ մարտանաւ, որ ղեկավարում էր անգլիական օֆիցերների ու նաւաստիների ձեռքով: «Ալաբաման» միւս անգլիական նաւերի նման ահագին վնասներ հասցրեց հիւսիսայիններին՝ բռնելով նրանց առագաստանաւերը, մինչև որ 1864 թուին հիւսիսայինների մի մարտանաւ յարձակուեց նրա վրայ և միահաւոր կռուից լետոյ ոչնչացրեց նրան: Այստեղից սկսուեց «Ալաբամայի» հարցը: Պատերազմը վերջացնելուց լետոյ Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը պահանջեց Անգլիայից «Ալաբամայի» և միւս նաւերի պատճառած վնասների փոխարինութիւն 100 միլիոն րուբլի: Այս հարցը երկար ժամանակ լուզում էր երկու կողմերը:

Որ նիւթական շահի ակնկալութիւնն էր հարկադրում անգլիացիներին այդպիսի վատ դիրք բռնել մի գործի մէջ, որ պաշտպանում էր չորս միլիոն ստրուկների մարդկային իրաւունքները՝ դրա ա-

պացուցներից մէկն էլ ալն է, որ երբ 1863 թուի լուսուարի 1-ին Լինկոլն հրատարակեց ալն հռչակաւոր հրովարտակը, որով ջնջում էր ստրկութիւնը՝ Անգլիայում հասարակական կարծիքը չը փոխուեց: Ճիշդ է, մի հոսանք սկսուեց յօգուտ հիւսիսալիների, բայց ալդ հոսանքը շատ թուլ էր: Եւ ոակալն Անգլիան ազատութեան թշնամի չէր: 1864 թուին, մինչդեռ Ամերիկայում տասնեակ հազարների արիւնն էր թափուում՝ Անգլիան արքայական պատիւներով և չը տեսնուած տօնախմբութիւններով ընդունեց Քարիբալդիին, որ իտալական վերածնութեան մարմնացումն էր: Չլազստօն Քարիբալդիի բարեկամն էր և միևնույն ժամանակ համակրում էր ստրկատէրերին: Սա մեծ հակասութիւն էր: Եւ Չլազստօն չը մնաց այս հակասութեան մէջ: 1867 թուին իր ամերիկացի ծանօթներից մէկին գրած նամակում նա իրան լատուկ անկեղծութեամբ խոստովանեց, որ սխալուած է եղել, և այսպէս հաշտուեց հիւսիսալիներին հետ: Բայց նրա թշնամիները երբէք չը մոռացան ալդ սխալը:

1864 թուին պարլամենտում առաջարկութիւն եղաւ, որ բանուոր դասակարգին էլ ընտրողական իրաւունք շնորհուի: Չլազստօն, պաշտպանելով ալդ առաջարկութիւնը՝ ասաց. «Նրանք, որոնք զրկում են բանուոր դասակարգի $\frac{1}{10}$ մասը քաղաքական իրաւունքներից՝ պարսաւոր են պացուցանել, թէ բանուորը ալդ իրաւունքներից

օգտուելու ընդունակութիւն չունի: Իսկ ես կարծում եմ, որ ամեն մի մարդ, եթէ չունի բացառիկ վատ չատկութիւններ՝ կարող է մասնակցել երկրի սահմանադրական կարգերին»: Իսկ երբ ընդդիմախօսներից մէկն ասաց, թէ բանուորները իրանք չեն պահանջում այդպիսի իրաւունքներ՝ Գլադստօն պատասխանեց. «Բանուորները սկսում են շարժուել այնպիսի ժամանակ, երբ նրանց դրութիւնը կատարելապէս անտանելի է դառնում. ուստի օրէնսդիրը չը պիտի թող տալ, որ բանր հասնի ազիտացիայի, այլ ինքը պիտի վաղօրօք տալ այն, ինչ պահանջում է»:

Յաջորդ տարին, 1867-ի ամառը, նոր ընտրութիւններ էին նշանակուած: Այս անգամ Օքսֆորդի համալսարանը լողորովին հեռացրեց Գլադստօնին: Ընտրութիւնները վերջանալու վրայ էին, երբ պարզուեց Սքսֆորդի կղերականների բռնած դիրքը. Գլադստօն հարկադրուած եղաւ ուրիշ տեղ դնել իր թեկնածութիւնը, և ձախների գոհացուցիչ մեծամասնութիւն վաստակեց: Պալմերստօն Սքսֆորդի ընտրութեան ժամանակ ասում էր. «Պահեցէք նրան Սքսֆորդում. այդտեղ կալ նրա համար դնչակալ. իսկ եթէ թողնէք նրան մի ուրիշ տեղ գնալ՝ նա կը կատաղի»: Մի ուրիշ անգամ նա ասաց. «Շուտով նա կը բռնէ իմ տեղը և այն ժամանակ կը սկսուեն տարօրինակ գործողութիւններ»: Բայց Օքսֆորդը խուլ մնաց, և «Times» լրա-

գիրը սխալուած չէր, լալտնելով որ Գլադստօն «այսուհետև Օքսֆօրդին չէ պատկանում, այլ ամբողջ Անգլիային»: Եւ իրաւ, նա ալլես իր ընտրողների նեղ սահպանողական և կղերական սահանջներին չէր ենթարկուած, այլ մի ազատ մարդ էր և ընտրողների շրջան որոնում էր հասարակ դասակարգի մէջ:

Ընտրութիւններից յետոյ Պալմերստօն մեռաւ. Զօն Բօսսըլ բռնեց նրա տեղը լօրդերի պալատում, իսկ Գլադստօն դարձաւ ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ համալնքների ժողովում: Նորից լարուցուեց ընտրողական ըէֆօրմի հարցը: Բալց ազատամիտները ալնքան վախկոտ ևղան, որ չը վստահացան Դիզրաէլի ծրագրից քիչ հեռու գնալ: Նրանց կազմած օրինագիծը համարեա նոյնն էր՝ ինչ առաջարկել էր Դիզրաէլի: Պաշտպանելով ալդ օրինագիծը՝ Գլադստօն ասաց. «Իզուր կարծում են շատերը, թէ վտանգաւոր կամ վնասակար բան է իրաւատէր դարձնել ալն քաղաքացիներին, որոնք զրկուած են իրաւունքներից... Ընդհակառակըն, թողէք որ ալդ մարդիկ շահ ունենան երկրի սահմանադրութեան մէջ, և բնութեան ու Նախախնամութեան բարերար օրէնքներով ալդ նոր շահերը նրանց նոր կապերով կը կապեն գահի հետ, ալն հիմնարկութիւնների և օրէնքների հետ, որոնց հովանու տակ նրանք ապրում են. իսկ ալդպիսի կապերը աւելի թանկագին են՝ քան ոսկին ու ար-

ծաթը, աւելի թանկագին՝ քան նոյն-իսկ նաւատորմներն ու բանակները. դրանք են երկրի ուժը, փառքը, լինարանը»։ Ուրիշ խօսքերով՝ Գլադստօն ասում էր. եթէ կամենում էք տալ մարդկանց քաղաքացիական կրթութիւն, եթէ ուզում էք ամբօխից հասարակական կեանքին գիտակցաբար վերաբերուող մի բազմութիւն կազմել— նրանց էլ պատասխանատու դարձրէք այն ամենի համար, ինչ կատարուում է պետութեան մէջ. պատասխանատուութիւնը քաղաքացիական իմաստութեան մալրն է։

Բայց պարլամենտը, շնորհիւ ազատամիտ կուսակցութեան վախկոտութեան և պառակտումների, մերժեց և այլ համեստ օրինագիծը։ Մինիստրութիւնը հրաժարուեց։ Բայց Գլադստօն մեծ համարումն էր վաստակել այն դասակարգի մէջ, որի շահերը այնպէս պաշտպանում էր։ Հրաժարականի օրը 10 հազար մարդուց բաղկացած մի բազմութիւն խմբուեց նրա տան առաջ և պահանջեց, որ նա իր ընտանիքի հետ երեւալ պատշգամբում և խրախուսէ մարդկանց, ապագայի լուսեր ներշնչէ։ Յուլիսի 3-ին 100,000 ցուց անողներ ուղում էին մտնել Հալդ-Պարկ՝ միտինգ կազմելու համար։ Ոստիկանութիւնը, պահպանողական մինիստրութեան հրամանով, արգելեց այդ ցուցը և փակեց դռները. բայց ահագին բազմութիւնը իր սարսափելի ուժով տապալեց երկաթէ դռները և հեղեղի նման ներս-

Թափուելով՝ միտինգ կազմեց, պահանջելով որ ընտրողական ընթացիկը ընդունուի: Բանուորների այս շարժումը տարածուեց ամբողջ երկրում: Բիրմինգհամում ցույց անող բանուորների թիւը հասնում էր 250 հազարի:

Անկարելի էր դիմադրել այս միահամուռ պահանջներին: Դիզրաէլի, չը կամենալով որ պահպանողական մինիստրութիւնը տապալուի հէնց սկզբում, դիմեց նախկին միջոցին և առաջարկեց ընտրողական ընթացիկ օրինագիծը, որ նախկինի պէս համեստ էր և չափաւոր: Ծիծաղաշարժ էր նրա դրութիւնը: Ամբողջ ժամանակ նա կատարում էր ծաղրածուի դեր և ստիպուած էր պարզաւ ասնպէս՝ ինչպէս ուզում էին ազատամիտները: Կլադստոն շարունակ թելադրում էր այս կամ այն սրբազրութիւնը, և Դիզին հարկադրուած էր ընդունել իր կուսակցութեան շահերի համար: Բայց պահպանողականները, բարենորոգումների ուխտեալ թշնամիները, չը կարողացան, վերջապէս, համբերութիւն պահպանել և մի ամբողջ ապստամբութիւն լարուցին իրանց պարագլխի դէմ: Սօլլսթիւրի, որ ապագայում պիտի բռնէր Դիզրաէլիի տեղը՝ ասաց. «Նս ամենավճռական կերպով բողոքում եմ այն քաղաքական բարոյագիտութեան դէմ, որի վրայ հիմնուած են այժմեան կարգերը»: Ապա, դառնալով իր համախոհներին՝ նա շարուկեց, իր հախաքը գցելով Դիզրաէլիի վրայ:

«Եւ եթէ ձեզ հաճելի է քաղաքական բարոյագիտութիւն սովորել քաղաքական արկածախնդրից՝ դուք կարող էք համոզուած լինել, որ ձեր սահմանադրական կարգերը ձեր ոտների տակ տրորուած կը լինին»։ Պահպանողականները կատաղելու իրաւունք ունէին. նոր ընտրողական օրէնքը, Գլադստօնի շնորհիւ, շատ բաւարար էր և ազատամիտ։ Գիզրաէլիի այս աջողութիւնը մի մեծ լաղթանակ էր ազատամիտների համար։ Ընտրողների մի մեծ թիւ, գլխաւորապէս չքաւոր դասակարգից, աւելանում էր ժողովրդական այն տարրերի վրայ, որոնք համայնքների ժողովն էին ուղարկում բուն ազգային ներկայացուցիչներ *): Անգլիան կերպարանափոխուում էր, դառնալով ռամկապետական երկիր։ Այժմ արտօնուած դասակարգերը կորցնում էին իրանց նշանակութիւնը։ Ժողովուրդը այժմ մի ուժ էր, և պարլամենտական գործիչները պիտի գրաւէին նրա վստահութիւնը, պիտի նրա հաւանութեանն արժանանային։ Ուստի ամեն մի կուսակցութիւն, նախ քան ընտրողների քուէն խընդրելը՝ բաց էր անում ժողովրդի առաջ իր գործունէութեան ծրագիրը, բացատրում էր թէ ինքը ինչ ուղղութեան կը հետևի համայնքների ժողովում։ Եւ ժողովուրդը ինքն էր ընտրում իրան ներկայա-

*) Նոր օրէնքով ընտրողների թիւը, որ մինչև այդ 1,364,000 էր՝ հասաւ 3,000,000-ի։

ցրած ծրագիրներին մէկն ու մէկը, տալիս էր նրան իր վստահութիւնը: Կառավարութիւնը ժողովրդի ձեռքին էր:

Մինչդեռ Անգլիան ձեռք էր բերում այս մեծ իրաւունքը՝ Իրլանդիան դարձեալ ցոյց տուեց, որ իր դատը չէ մոռացել: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս մի կողմից սովը և միւս կողմից անգութ կալուածատէրերը հեռացնում էին թշուառ զիւղացիներին իրանց հայրենի երկրից և հազարներով փախցնում էին Ամերիկա: Տարիների ընթացքում անտեղ կազմուեց մի նոր Իրլանդիա, որ վախելելով քաղաքական ազատութիւն, ձեռք բերելով բարօրութիւն՝ կատաղի, անհաշտ թշնամութիւն էր տածում դէպի Անգլիան: Բուն Իրլանդիայում տիրում էր գերեզմանական անշարժութիւն. բայց ովկիանոսի միւս ափում ծաղկած նոր Իրլանդիան չէր մոռանում իր արիւնհաներկ մայր-հայրենիքը և պատրաստուում էր ազատել նրան անգլիական ոստիկանի բռունցքից: Նեգրիի ազատութեան համար մղած երկարատե պատերազմը ամերիկական իրլանդացիներին սովորեցրեց զինուորական արուեստը: Միացեալ Նահանգների մէջ բազմաթիւ էին իրլանդացի օֆիցերներ, զններալներ և զինուորներ: Երբ պատերազմը վերջացաւ՝ այս կըռուողները իրանց ուշադրութիւնը նուիրեցին իրանց հայրենիքին: Երկու Իրլանդիաների մէջ սերտ լարաբերութիւններ տեղի ունէին, և ահա ինչ Իր-

լանդիալում նորից գլուխ բարձրացրեց լեղափոխական մի կազմակերպութիւն: Դա Ֆէնիների գաղտնի ընկերութիւնն էր, որ նպատակ էր ընտրել ապստամբական միջոցներով ազատել Իրլանդիան, և տալ նրան հանրապետական կառավարութիւն: Ընկերութիւնը լոյս ունէր գործող բանակ կազմել Ամերիկայի իրլանդացի զինուորնեք ընդ, և անգլիական զօրքերի մէջ գտնուող իրլանդացիներին: Իսկ մինչև այդ՝ նա գործում էր գաղտնի. քաղաքական լանցանքների թիւը 1867-ին հասաւ 836-ի: Հարկաւոր եղաւ էլի խիստ միջոցներ գործադրել Իրլանդիալում: 1865 թուին կառավարութիւնը գտաւ Ֆէնիական լրագրի գաղտնի տպարանը, կալանաւորեց լեղափոխականների գլխաւորներին: Բայց ընկերութիւնը նորից կազմակերպուեց: Ամերիկայից եկած Ֆէնիները 1867 թուի մարտին ընդհանուր ապստամբութիւն պատրաստեցին, որ, սակայն, չաջողուեց: Տեղի ունեցան մի քանի լանդուզն փորձեր. նաև Անգլիալում: Ամերիկական զեներալ Աէլլի դաւադրութիւն սարքեց Չէստէրի զինարանից զէնքեր գողանալու համար. նրան ձերբակալեցին և տալան. բայց Ֆէնիների մի խումբ չալձակուեց այն կռօքի վրայ, որի մէջ տանում էին զեներալին և ազատեց. այս խմբից երեք հոգի մահուան պատիժ կրեցին, և իրլանդացիները փառարանեցին նրանց իբրև Կահասակներ: Ֆէնիական մի ուրիշ զեներալ բանատկուած էր Լոն-

ղօճում. նրա կողմնակիցները փորձեցին օղը հանել բանտը: Թէև այս փորձերը աջողութիւն չունեցան, բայց Ֆէնիների կազմակերպութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ դրուեց: Իրլանդական հողագործները աջակցում էին Ֆէնիներին իրանց կռուով, որ դարաւոր պատմութիւն ունէր: Կալուածատէրերից վրէժ հանելու համար նրանք շարունակում էին սպանութիւններ գործել, կրակ տալ, կոտորել անասուններին և այլն:

Կլադուօն ուշադրութիւն դարձրեց Իրլանդիայի դրութեան վրայ: Մշտական անկարգութիւններին վերջ դնելու համար նա չը դիմեց սարսափահար միջոցների, այլ սկսեց քարոզել, որ պէտք է բաւարարութիւն տալ իրլանդացիների օրինաւոր պահանջներին: Նա ասում էր, որ իրլանդացիները պիտի սուլորեն չարգել անգլիական օրէնքները, իսկ չարգել կարող են այն դէպքում երբ այդ օրէնքները կը լինին արդար և անկողմնապահ: Այս տեսակէտից ամենամեծ անարդարութիւնը տասանորդական հարկն էր, որ տալիս էին Իրլանդիայի կաթոլիկները անգլիկան եկեղեցուն: Ուրեմն ամենից առաջ պէտք էր վերացնել այս հարկը, որ կատաղեցնում էր իրլանդացիներին: Մենք տեսանք, որ այս հարկը սահմանուած էր վաղուց, և դեռ ժ՛՛ղ դարում իրլանդացիները ամբողջ ապստամբութիւններ էին սարքում նրա դէմ: Անգլիկան հոգևորականութիւնը, չը նախած իր բո-

լոր խստութիւններին՝ չէր կարողանում հաւաքել տասանորդը ամբողջովին և միշտ ահագին ապառիկներ էին մնում ժողովրդի վրայ: Կառավարութիւնը լաճախ միջամտում էր և սուրիններով էր հարկադրում վճարել: Բայց այս միջոցն էլ չէր օգնում: Յամառութիւնը երկու կողմերի մէջ զարմանալի էր: հոգևորականութիւնը զիջում անել չը գիտէր: Իսկ իրլանդացին լաւ էր համարում մեռնել, զրկուել գոլթից, պատիժների ենթարկուել՝ քան հարկ վճարել իր համար մի խորթ եկեղեցու: Եւ թնչ արդարութիւն էր: Մինչդեռ կաթոլիկ եկեղեցին պահում էր իր աղքատ ծխի համեստ նուէրներով՝ անգլիկան եկեղեցին զինուորների և ոստիկանների օգնութեամբ ստանում էր այդ աղքատ ժողովրդից խոշոր հարկ և փարթամ էր, հարուստ: Մի քանի թուեր բաւական են այդ դրութիւնը լուսաբանելու համար:

1868 թուին Իրլանդիայում ապրում էր անգլիկան եկեղեցուն պատկանող 680,000 մարդ: սրանք կազմում էին ազգաբնակութեան $\frac{1}{9}$ մասը: Բայց այսքան մարդկանց հովուելու համար Իրլանդիայում կային 2 արքեպիսկոպոս, 40 եպիսկոպոս և 1500 պատօր, այսինքն իւրաքանչիւր 43 հոգի ծխականներին գալիս էր մի հոգևորական: Կային 200-ից աւել ծխեր, որոնք ոչ մի հատ ծխական չունէին: 575 ծխեր միջին թուով 20 հոգի անգլիացիներուց էին կազմուած: Եւ հոգևորականների

այս ահագին դասը ստանում էր մեծամեծ ռոճիկներ, սպառելով անզլիկան եկեղեցու եկամուտները, որոնք տարեկան $2\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի էին տալիս: Արքեպիսկոպոսը ստանում էր ռոճիկ 555,000 ռուբլի: Հաշուած է, որ 1822 թուից մինչև 1868 թիւը մեռած եպիսկոպոսների մէջ չէ եղել մէկը, որ 250,000 ռուբլուց պակաս կարողութիւն թողած լինէր. իսկ արքեպիսկոպոս լորդ Ջոն Բերեսֆորդ, որ մեռաւ 1865 թուին, թողեց իր ժառանգներին $5\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի: Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ունէր շքեղ բնակարան և շրջապատուած էր աշխարհալին բոլոր բարիքներով: Նա իշխում էր, և նրան ատում էին...

Զինուած այս փաստերով՝ Վլադստօն 1868 թուին առաջարկեց պատգամաւորներ ժողովին ջնջել պետական եկեղեցին Իրլանդիայում: Ժողովը 65 ձայների առաւելութեամբ հաւանութիւն տուեց այս առաջարկութեան: Մինիստրութիւնը, որ, իհարկէ, հակառակ էր այս մտքին, հրաժարական պիտի տար. բայց Իիզին խորամանկութեամբ պահուեց մի քանի ամիս էլ, մինչև աշուն, երբ նորընտրութիւններ պիտի կատարուէին: Ընտրողական պայքարը Վլադստօն սկսեց մի կրակոտ եռանդով: Ամենից առաջ նա հարկաւոր համարեց բացատրել, թէ ինչո՞ւ ինքը այժմ փոխել է իր կարծիքը պետական եկեղեցու մասին, և հրատարակեց մի բրօշուր, որի վերնագիրն էր «Մի գլուխ իմ ինքնա-

կենսագրութիւնից»։ Չը նալած որ ամբողջ արիստոկրատ Անգլիան և բողոքական հոգևորականութիւնը ոչինչ ջանք չէին խնայում, որ ընտրութիւնների ժամանակ պահպանողական պատգամաւորների մեծամասնութիւն գոլանալ՝ Գլադստօն փառաւոր չաղթութիւն տարաւ. ազատամիտները 115 ձայների առաւելութիւն ունէին։ Այժմ կարելի էր գործել։ Գլադստօն առաջին մինիստր դարձաւ։

1869 թուականը անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան ոսկեդարի սկիզբն էր։ Կուսակցութիւնը ուժեղ էր, համախմբուած։ Գլադստօն ալդ հզօր բանակի գլուխն անցած՝ զնաց արտօնուած դասակարգերի, հին նախապաշարումների դէմ։ Առաջին հարցը, իհարկէ, եկեղեցու հարցն էր։ Ամեն տեղ ատամների կրճտոց, անէծք և վայնասուն բարձրացաւ։ Իրլանդիալից բողոքական ֆանատիկոսութեան վայրենի պալթիւնը անցաւ Անգլիա, տարածուեց մինչև հեռաւոր անկիւնները։ Գլադստօնին անուանում էին դաւաճան՝ թագուհու, երկրի և Աստուծու առաջ, մատնիչ, կողոպտող, որ ձեռք է բարձրացնում Աստուծու ստացուածքի դէմ։ Իսկ գաւառներում տարածուում էին լուրեր, թէ Գլադստօն դիւահար է և անասելի թշնամութիւն ունի դէպի եկեղեցին, թէ նա վճռել է կոկոպտել Աստուծուն, և այլն։

Այսպիսի աղմուկների մէջ համալնքների ժո-

ղովը ընդունեց առաջարկուած օրինագիծը: Գլադստօն երեք ժամ ճառ ասաց և ապացուցեց, որ նոր օրէնքից անգլիկան եկեղեցին ամենևին չի վնասուի, ալլ, ընդհակառակն, օգուտներ կունենալ: Լօրդերը երկար ժամանակ պահեցին օրինագիծը և շարունակում էին ժողովրդի մէջ հակառակութիւն և դիմադրութիւն ստեղծել: Այն ժամանակ ազատամիտներն էլ սկսեցին քարոզել Լօրդերի պալատի դէմ: Տեսնելով որ ժողովուրդը համակրում է նոր օրէնքին՝ Լօրդերը ալլես չընդդիմացան: Անգլիկան եկեղեցուց խլուեցան բոլոր կալուածները, որոնք գնահատուած էին 16 միլիոն ստերլինգ (մօտ 150 միլիոն ռուբլի): Այս անագին գումարը բաժանուեց երեք մասի. ամենախոշորը տրուեց անգլիկան եկեղեցուն, ամենափոքրը ստացան Իրլանդիայի երիցական և կաթոլիկ եղեղեցիները, իսկ երրորդ մասը լատկացրուեց բարեգործական հիմնարկութիւնների—հիւանդանոցների և ապաստարանների: Անգլիկան եկեղեցին ալլես ոչ մի նպաստ չը պիտի ստանար պետական գանձարանից, ոչ մի առանձին արտօնութիւն չը պիտի վախլէր: Այս հերոսական օրէնսդրութեամբ Գլադստօն Եւրոպայի մէջ մտցրեց մի նոր հասկացողութիւն—եկեղեցին պետութիւնից բաժանելու հարցը, որ այնուհետև հերթական դարձաւ շատ տեղերի համար:

Իրլանդիայի համար դա առաջին քալն էր:

Գլաղստօն իր պաշտպանութեան տակ առաւ և իրլանդական գիւղացուն: Ինչպէս գիտենք՝ կալուածատէրը ամեն ժամանակ, նոյն-իսկ առանց պատճառի, կարող էր հեռացնել գիւղացուն իր հողից: Այս կամայականութեան դէմ Գլաղստօն առաջարկեց կարողութիւն տալ գիւղացուն հետըզհետէ գնել իր վարձած հողը, և մի փալլուն ճառի մէջ ցոլց տուեց, որ Իրլանդիայում պէտք է գիւղական տարրի համար ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ նա հարկադրուած չը լինի գաղթել, թափառել. դրա համար պէտք էր նրան օգնել, պետական գանձարանից փոխառութիւն տալ: Բայց այս անգամ Գլաղստօն հաստատ չը կանգնեց իր ասածի վրայ և սկսեց զիջումներ անել հակառակորդներին, այնպէս որ իր առաջարկած օրինագիծը բոլորովին կերպարանափոխուեց: Իրլանդիայի Ուլստէր նահանգում կար սովորութիւն, որ կալուածատիրոջը զրկում էր անսահման իրաւունքներից. այն կալուածատէրը, որ կապալառու գիւղացուն հեռացնում էր հողից՝ պիտի տար տուգանք և բացի դրանից այն բոլոր շինութիւնների և բարեկարգութիւնների արժողութիւնը, որ գիւղացու միջոցներով էին զլուխ բերուած: Գլաղստօն այս մասնաւոր շրջանի սովորութիւնը օրէնք դարձրեց ամբողջ Իրլանդիայի համար: Գրանով չէր վերջանում հողալին արիւնոտ հարցը, և գիւղացու տանջանքները չէին վերանում: Մի թեթի քալլ էր

դա, մի փոքրիկ բարեփոխութիւն: Ուստի և չը գոհացրեց իրլանդացիներին:

Մի այլ խոշոր ըէֆօրմ, որ անց կացրեց Գլադստօն 1870 թուին՝ ժողովրդական կրթութեան նոր սիստեմն էր: Հաստատուեց պարտադիր ուսման սկզբունքը. ժողովրդական դպրոցների թիւը աւելացնելու համար մի շարք խելացի միջոցներ ձեռք առնուեցան: Նրանք հասարակական դպրոցներ էին, և հոգևորականութիւնը ոչ մի իրաւունք չունէր նրանց վրայ. կրօնի դասատուութիւն չը կար, թուլատրուում էր միայն Աստուածաշունչի պատմութիւնը. զանազան դաւանութիւնների պատկանող երեխաները կարող էին սովորել մի դպրոցում: Հասկանալի է, որ այս քալն էլ չէր կարող դուր գալ հոգևորականութեան: Ազնուական դասակարգը կատաղեց մանաւանդ մի դէպքից:

Անգլիայի զինուորական վարչութեան մէջ օրէնք կար, որ պաշտօնները կարելի է առնել փողով: Օրինակ մի գնդի հրամանատար դառնալու համար՝ պէտք էր վճարել 100—150 հազար րուբլի: Սա էլ մի կատարեալ անբարոյական և անարդար կարգ էր, որով զինուորական բարձր աստիճանները մատչելի էին դառնում միմիայն հարուստներին: 1870 թ. Գլադստօն առաջարկեց մի օրինագիծ, որով ջնջուում էր այդ անպատուարեր կարգը, և պաշտօններ ստանալը արժանաւոր և

հասկացող մարդկանց իրաւունքն էր դառնում: Համայնքների ժողովն ընդունեց առաջարկած օրէնքը, բայց լօրդերը սաստիկ հակառակութիւն ցոյց տուին և մերժեցին այդ նոր բանը, որ զըրկանք էր ազնուականների համար: Երկրորդ անգամն էր, որ Քլադստօն ընդհարում էր ունենում արտօնուած դասակարգի հետ: Եւ այս անգամ էլ նա անտես արաւ լօրդերին: Յանկարծ Լօնդօնի պաշտօնական լրագրում հրատարակուեց թագուհու հրամանը, որ արգելում էր պաշտօնների վաճառքը և հաստատում էր այն արդար կարգը, որ պաշտօններ ստանան միայն նրանք, որոնք քննութիւն են բռնում: Քլադստօն գտել էր, որ պաշտօններ ծախելը սկզբում պարլամենտի կողմից հաստատուած օրէնք չէր, այլ պարզապէս թագաւորի հրամանով էր մտցրուել. հետևաբար մի թագաւորի հրամանը կարող էր ոչնչացնել միւս թագաւորը, չը դիմելով պարլամենտի օգնութեան: Բայց այս լանդուզն քալլն էլ, որքան և պատուաբեր լինէր Անգլիայի համար՝ մեծ զայրոյթ պատճառեց: Նոյն-իսկ Քլադստօնի կողմնակիցներից շատ-շատերը անբաւական էին և գտնում էին, որ առաջին մինիստրը դրանով վտանգի է ենթարկում պարլամենտի անկախութիւնը: Քլադստօնի մեծ ժողովրդականութիւնը հետզհետէ ընկնում էր: Այս անաշողութեան վրայ աւելացան և այն քալլերը,

որ Գլադստօն արաւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

1870 թուին ծագեց Ֆրանս-պրուսական պատերազմը: Գլադստօն տպեց մի լօղուած, որի մէջ ասում էր հետեւելը. «Ղուսաւորուած մարդկութեան դատավճիռը, որ բարձրագոյն, բողոք չընդունող մի ատեան է՝ դատապարտեց Ֆրանսիացիների աշխարհակալական ծարաւը և կը դատապարտէ գերմանացիների անկուշտ ագահութիւնը: Մեր ժամանակի ամենամեծ լաղթանակը կը լինի այն, որ միջազգային իրաւունքը կը թագաւորէ իբրև համաշխարհային քաղաքականութեան գերագոյն ղեկավար, և բոլոր ազգերի մէջ առաջինը այն ազգը կը լինի, որ միւս ազգերին կը ներշնչէ համոզմունք, թէ արդարը ինքն է»: Այս խօսքերի մէջ էլ հանդէս էր գալիս նոյն Գլադստօնը, որ մի ժամանակ բողոքում էր Պալմերստօնի դէմ, որ տմարդի գործ էր համարում Արիմի պատերազմը: Այժմ նա առաջին մինիստր էր և կարող էր գործով ցոյց տալ, թէ ինչ է իր խօսքերի միտքը: Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ նա չէլոք մնաց, նոյն-իսկ մերժեց Թիէրի խնդիրքը և չուզեց Ֆրանսիայի օգտին միջամտութիւն գործել: Իսկ երբ Թուսաստանը, օգտուելով այդ պատերազմից, պահանջեց չնջել Պարիզի դաշնադրութեան այն լօղուածը, որ արգելում էր ռուսներին պատերազմական նաւատորմ պահել Ան ծովի վրայ՝

Գլադստոն չընդդիմացաւ, քանի որ ինքը դեռ Պարիզի դաշնադրութեան ժամանակ էր չախտնել, որ չը պէտք է սահմանափակել Ռուսաստանի իրաւունքները: Յօդուածը շնջուեց 1871 թուին, բայց այս բանը մի զօրաւոր զէնք դարձաւ Գլադստոնի հակառակորդների ձեռքում: Ազգային ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած էր. Անգլիան Ղրիմի պատերազմի ժամանակ այնքան արիւն էր թափել, այնքան գումարներ էր վատնել Ռուսաստանը թուլացնելու համար, և այժմ ոչնչանում էր այնքան զոհաբերութիւնների միակ նշանաւոր պըտուղը: Բայց այսքանը բաւական չէր: Անգլիական ինքնասիրութիւնը չուտով մի նոր և աւելի ծանր հարուած էլ ստացաւ:

Իս «Ալաբամայի» հարցն էր: Յարաբերութիւնները Միացեալ Նահանգների և Անգլիայի մէջ այնքան լարուած էին, որ երկու կողմից ծովային պատերազմի պատրաստութիւններ էին տեսնուում: Գլադստոն երկար բանակցութիւններից լետոյ առաջարկեց վէճը ենթարկել միջնորդ դատարանի քննութեան: Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը համաձայնութիւն տուեց, և միջնորդ դատաւորներ ընտրուեցան երեք այնպիսի չէզոք պետութիւններ, որոնք որեւէ շահ չունէին այդ գործում (Շվեյցարիա, Իտալիա և Բրազիլիա): Դատարանը գումարուեց ժընեվում. նրան ներկայացուեցան գործի բոլոր մանրամասնութիւնները,

խիւս Ամերիկայի և Անգլիայի հաւատարմատարները պաշտպանում էին իրանց կառավարութիւնների շահերը:

Մինչև այդ՝ Գլադստօն անց կացրեց և մի այլ կարևոր օրէնսդրութիւն: Վա գաղտնի քուէարկութեան օրէնքն էր: Մենք տեսանք, որ պատգամաւորների ընտրութիւնը կատարւում էր բաց քուէարկութեամբ, որի բազմաթիւ անլարմարութիւններից գլխաւորն այն էր, որ ընտրողների վրայ հեշտ էր ճնշում գործ դնել սպառնալիքների և կաշառքի միջոցով: Վաղուց էին խօսում այս հին կարգը վերացնելու և ընտրողներին կատարեալ ազատութիւն տալու մասին: 1871 թուի ամառը Գլադստօնի օրինագիծը, որ հաստատում էր գաղտնի քուէարկութիւն՝ անցաւ պատգամաւորների ժողովում, չը նալած պահպանողականների գործ դրած բոլոր ջանքերին: Լօրդերը այս օրինագիծն էլ մերժեցին. բայց 1872 թուին նորից առաջարկուեց և այս անգամ անցաւ նաև լօրդերի պալատում:

Սակայն այս կարևոր բէֆօրմն էր մոռացուեց: 1872-ի ամառը ժընեվի միջնորդ դատարանը վերջացրեց «Ալամաբայի» գործի քննութիւնը և վճռեց, որ Անգլիան 32 միլիոն րուբլի վիսս վճարէ Միացեալ Նահանգներին: Գլադստօն այս առիթով ասաց. «Որքան և ծանր լինի մեզ վրայ դրած տուգանքը՝ բայց նա կորցնում է իր ամբողջ նշա-

նաւկութիւնը, երբ նկատի ենք առնում երկու մեծ ազգերի տուած այս օրինակի բարոյական վեհութիւնը: Այս ազգերը, չը նալած որ նախանձախընդիր էին իրանց պատուին՝ կանգնեցին միջնորդ դատարանի առաջ, փոխանակ իրանց մէջ ծագած վէճը սրով վճռելու»:

Եւ իրաւ, աշխարհը դեռ չէր տեսել այսպիսի արդար և խաղաղ միջոց: Պա նոր, լուսաւոր երեւութ էր, որ իրաւունքի պաշտպանութիւնը լանձնում էր անկողմնապահ արդարադատութեան և ոչ թէ պատերազմի աստժուն, որի ճանաչած միակ օրէնքն այն է, թէ արդարը նա է՝ ով լաղթում է, այսինքն թէ իրաւունքը ուժեղին է պատկանում: Եւ այսպիսի դատաստանը տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ նոր էր վերջացել Քրանս-պրուսական ազէտալի պատերազմը, որ սկսուել էր մի շնչին պատճառով և դարձաւ մի ահռելի դժբախտութիւն ամբողջ Եւրոպայի համար: Եթէ աշխարհը շատ Վլադստօններ տուած լինէր, եթէ ազգերի լարաբերութիւնները բղխէին համամարդկային եզբալրակցութեան սկզբունքից՝ միջազգային միջնորդ դատարանը վաղուց բռնած կը լինէր թնդանօթնւրի տեղը: Բայց Վլադստօն մի հատ էր, իսկ մի հատ ծաղկով, ինչպէս լալտնի է՝ գարուն: Նի լինի: Ինքը Անգլիան, ազատութեան և հանճարների ալս հայրենիքը, վեր կացաւ Վլադստօնի դէմ, որ ապացուցանէ, թէ նա իր ժամանակի մարդ չէ, թէ նրա պէս ի դ է ա լ ի ս տ փ ի լ ի ս ո փ ա ն չ է կարող

ղեկավարել մարդկանց այնպիսի դէպքերում՝ երբ խօսում է արիւնածարաւ կռիւը...

Երբ հրատարակուեց ժընեվի դատարանի վըճիւրը՝ Անգլիայում հասարակական կարծիքը անսահման կատաղութեան հասաւ. նոյն-իսկ լուրջ, հասկացող մարդիկ աղաղակում էին, որ կառավարութիւնը չը սլիտի հպատակուի այդ վրդովեցուցիչ դատավճռին: Անգլիան, ծովերի թագուհին, ստորութիւն էր համարում մի անաչառ և արդար դատարանի առաջ մեղաւոր ճանաչուելը: Կառավարութիւնը, իհարկէ, ականջ չը դրեց փրփրած շօվինիստներին, ուստի «Ալաբամայի» գործը, որ իր վեհութեամբ կատարելապէս արժանի էր Գլադստօնի անուան, դարձաւ մի ժայռ, որին զարնուելով՝ իրորակուեց մինիստրութիւնը: Գլադստօնի անուանըն ու վարկը արագ ընկնում էին: Բանը հասաւ այն տեղին, որ նրա ընտրողների մի մեծ մասը փորձեց ցոյց սարքել, որպէսզի հարկադրէ նրան հեռանալ պաշտօնից: Գլադստօն զինուեց իր անագին եռանդով և գնաց ուղղակի ցոյցի տեղը: 20) հազար մարդ էին կանգնած նրա դէմ, ամենքն էլ անբաւական. այդ բազմութեան առաջ նա սկսեց մի երկար ճառ, քալլ առ քալլ պաշտպանեց իր բոլոր արածները: Սկզբում խլացնող ծափահարութիւնների հետ լսում էին մռնչոցներ, սուլոց և գոռում-գոչիւններ: Բայց լետոյ, երբ անվրդով և համարձակ ատենաբանը տիրեց մարդկանց խելքին, գերելով նրանց իր անկեղծութեամբ և շի-

տակութեամբ, բողոքողներ թիւը այնքան քչացաւ, որ վերջում, երբ ատենաբանը խնդրեց լսողներին վճիռ կալացնել՝ տեղի ունեցան այնպիսի ոգևորուած ցույցեր, որոնք մրայն լաղթողներին են վիճակուում:

Դա, այն, լաղթութիւն էր ընտրողների առաջ. բայց միայն ընտրողները չէին հակառակ. ամբողջ Անգլիան շարունակեց անհամակրական դիրք պահել ամբողջ մինիստրութեան վերաբերմամբ: Այլևս ոչինչ չէր կարելի անել: 1873 թուին Գլադստօն առաջարկեց աշխարհական համալսարան բաց անել Իրլանդիայի Գուբլին քաղաքում կաթոլիկների և բողոքականների համար: Ամենքը անբաւական էին, նոյն-իսկ ազատամիտները. ծրագիրը տապալուեց, և Գլադստօն իր ընկերների հետ հրաժարական տուեց: Սակայն Գիզրաէլի, որին թագուհին առաջարկեց մինիստրութիւն կազմել՝ չուզեց կառավարութեան գլուխ անցնել մի այնպիսի ժամանակ, երբ համայնքների ժողովում ազատամիտները ահագին մեծամասնութիւն ունէին: Նա աւելի լաւ համարեց սպասել, որ «հանգած հրաբուխները», ինչպէս նա անուանում էր ազատամիտներին՝ դարձեալ մի քանի պարտութիւններ կրեն: Եւ Գլադստօն, հակառակ իր կամքի, հարկադրուած եղաւ մի տարի էլ կառավարել երկիրը: 1874 թ. լունուարին նա արձակեց պարլամենտը և նոր ընտրութիւններ նշանակեց:

Ազատամիտների պարտութիւնը և պահպա-

նողականները լաղթանակը կատարեալ էին: Սկըստուեց Գլադստօնի կեանքի տխուր շրջանը: Յուսահատութեան նշաններ երևացին այդ երկաթի մարդու մէջ—այնքան խոր էր այն անջրպետը, որ աժըմ բաժանում էր նրան հասարակական կարծիքից: Նա խօսում էր ասպարէզը բուրոսովին թողնելու մասին, ասում էր որ պետական գործիչը 60 տարեկան գառնալուց լետոյ ալլես չէ կարող գործ կատարել, իսկ ինքը արդէն 65 տարեկան է: Չքնալած այս հիասթափման՝ նա, իբրև ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ, իր պարտքը համարեց մասնակցել ընտրութիւններին և, ինչպէս միշտ, եռանդուն և անխոնջ ագիտացիա սկսեց. երևում էր ամեն տեղ, ճառեր էր արտասանում: Բայց ինչ դուրս եկաւ: Նրան մի տեղ ընտրեցին երկրորդ կանգիտատ՝ օղիի մի գործարանատէրից լետոյ, իսկ նրա ընկեր մինիստրներին սեացրին: Այն ժամանակ նա մի նամակ գրեց լորդ Գրէնվիլին և հրաժարուեց կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից. մնալով լոկ պատգամաւոր՝ նա քաշուեց Հօվարդէնի ամրոցը, նուիրուեց իր սիրած գրական աշխատութիւններին:

Սկսուեց Դիզիի թագաւորութիւնը: Բայց Գլադստօն այնպիսի հրաբուխներից չէր, որոնք հանգչում են: Պահպանողականների ճարպիկ պարագլուխը շատ շուտ համոզուեց այս բանի մէջ:

Բալկանեան հրդեհը:—Սերոպայի բռնած գիրքը:—Իսլամի բռնկումը:—Յոլցեր Կ. Պալում և արին ու աւերանք Բոլ-գարիայում:—Դիզլաէլին—բաշիբոզուկների պաշտպան:—Մամուլի մերկացումները:—Սարսափ և զայրոյթ:—Փլադ-ստօն միտինգներում:—Քոլզարական Սարափներ և Յրևելեան Հարց:—Համակրանքը հակակրանքի փոխում:—Անգլիան պատերազմի է պատրաստուում:—Նիպրոս և Բերլինի վեհաժողով:—Դիզին—օրուայ ՚երոս:—Փլադստօնի երկրորդ մինիստրութիւնը:—Իրլանդիան և Պարնէլ:—Ընտրողական նոր ըէֆօրմ:—Վարճատև անաջողութիւն:—Իրլանդական ինքնավարութիւն և նոր պարտութիւն:—Պարնէլի մահը:

1874 թուականը, անգլիական ազատամիտ-ների պարտութեան տարին, անբարեկաջող էր և Բալկանեան թերակղզու հիւսիս-արեմտեան կողմում գտնուող նահանգների համար: Հերցեգովինալում հունձը շատ անբաւարար էր, և հողագործ քրիստոնեաները լալտնեցին թիւրք կառավարութեան, որ իրանք հարկեր տալու կարողութիւն չունին: Թիւրք զապթիաները կատաղած գալլերի նման լարձակուեցան խաղաղ ազգաբնակչութեան վրայ և սկսեցին կեղեքել նրան: Իս մի սովորա-

կան երևութ էր Թիւրքիայում: Բայց այս անգամ հարստահարութիւնները անպատիժ չը մնացին: Հերցեգովինայում և հարևան երկիրներում մի քանի ժամանակից ի վեր նկատուում էր խլրտում քրիստոնեաների մէջ: Թիւրքերը դեռ մի տարի առաջ սկսել էին տանջել քրիստոնեաներին, խուզարկել, քանդել նրանց տները մի ինչ-որ երևակական ապստամբութիւն ճնշելու համար: Այժմ, երբ անբերրութիւնը չէր թուլ տալիս հարկեր վճարել՝ Թիւրքերը սաստկացրին հարստահարութիւնները, կարծելով թէ գործ ունին կազմակերպուած ապստամբութեան հետ: Սարսափահար բնակիչները փախան: Չերնօգորիա և Աւստրիա: Տեղական վալին: Չերնօգորիայում թագնուածներին հրաւիրեց վերադառնալ իրանց տները, երաշխաւորելով նրանց կեանքի և կալքի ապահովութիւնը: Բայց հէնց որ հերցեգովինացիները ոտք դրին մալրենի հողի վրայ՝ վալին հրամայեց հրացանաձգութիւն սկսել նրանց դէմ: Նեվեսինիե անունով քաղաքի մօտ տեղի ունեցաւ մի անգութ կոտորած: Տեղական Թիւրքերը կողոպտեցին կառավարութեան զինանոցը և սկսեցին սպանութիւններ ու աւերմունք: Հերցեգովինացիները նոյնպէս պէնք վերցրին և քաշուեցան սարերը: 1875 թուի լուլիսին ապստամբութիւնը բորբոքուած էր ամբողջ Հերցեգովինայում. շուտով հրդեհը անցաւ և հարևան Բօսնիա նահանգը: Թիւր-

քաց զօրքերը կանոնաւոր պատերազմ սկսեցին, բայց աջողութիւն չունէին:

Ներուպան միջամտեց: Ռուսաստանը, Աւստրիան և Գերմանիան իրանց մէջ համաձայնութիւն կալացրին և հրաւիրեցին միւս պետութիւնները գործել միաբան: Ներուպական հիւպատոսները բանակցութիւն սկսեցին ապստամբների առաջնորդների հետ, համոզեցին նրանց հաշտութիւն կնքել թիւրքերի հետ, բայց ոչինչ աջողութիւն չունեցան: Այն ժամանակ երեք դաշնակից պետութիւնները թիւրքիակից պահանջեցին ըէֆօրմներ մտցնել ապստամբուած նահանգներում: Քրիստոնեայ Ներուպալի միջամտութիւնը վառեց խլրամի ֆանատիկոսութիւնը: Կ. Պոլսում սկսուեցան խլրատումներ, որոնց հեղինակն էր «Նրիտասարդ թիւրքիա» անուանուած կուսակցութիւնը: Անգլիական գեսպան սըր Էլլիօտ, որ չալտնի էր իր թիւրքամոլութեամբ՝ կուսակցութեան պարագլուխ Միդհատփաշալի անձնական բարեկամն էր և, ուրեմն, նաև խորհրդատուն: Նրիտասարդ թիւրքերը, թագնուելով եւրոպական ազատ մտքերի դիմակի տակ՝ ներկայացնում էին մահմետական հալրենասիրութիւնը, որ ֆանատիկոսութեան էր հասնում: Պետութիւնների միջամտութիւնը խանգարելու համար՝ նրանք սկսեցին խօսել սահմանադրութեան մասին, չալտարարելով որ ըէֆօրմները պիտի լինին ոչ թէ մի քանի նահանգների, այլ ամբողջ պետութեան

համար: Թիւրքաց կառավարութիւնը պաշտօնապէս խոստացել էր պետութիւնների պահանջած բէֆօրմները մտցնել Բօսնիայում և Հերցեգովինայում: Ուստի երիտասարդ թիւրքերը զինուեցան կառավարութեան դէմ և սկսեցին ցոյցեր անել: Նրանց լուզմունքը սաստկանում էր մանաւանդ այն պատճառով, որ բօսնիացի և հերցեգովինացի ապստամբները մեծ աջողութեամբ էին կուռում Մուխտարփաշայի զօրքերի դէմ: Ամեն ինչ գուշակում էր մօտալուտ փոթորիկ:

Այդ շարմար ժամանակից օգուտ քաղեցին և բօլզարները: 1876 թուի ապրիլի 20-ին Բալկանեան սարերում, Պանիզուրիշտի գիւղում, չալտարարուեց բօլզարական ապստամբութիւն: 'Իս մի խեղճ ու թույլ փորձ էր: Բուքարէստում գոլութիւն ունէր բօլզար ուսանողների մի գաղտնի ընկերակցութիւն, որ լեղափոխութիւն էր պատրաստում: Տեսնելով որ հանգամանքները շատ նպաստաւոր են, ընկերակցութիւնը մի քանի մարդ ուղարկեց Բալկանեան սարերը՝ ապստամբութիւն շարուցանելու: Պատրաստութիւններ չը կային: Պանիզուրիշտի գիւղում ժողովներ եղան, արտասանուեցան հայրենասիրական կրակոտ ճառեր, իսկ տեղական վարժուհի Բալկա պատրաստեց բօլզարական ազգային դրօշակ: Այս փորձը չալտնի դարձաւ թիւրքերին. տեղի ունեցան մի քանի ընդհարումներ, մինչև որ ապրիլի 30-ին վրայ հասաւ Հաֆիզփա-

շան կանոնաւոր զօրքերի և բաշխօղուկների հետ: Ակսուեցան զարհուրելի կոտորածներ: Որքան լայտնի է՝ չորս կամ հինգ գիւղ էին գտնուում ապրտամբական դրութեան մէջ: Բայց թիւրքերը կոտորում էին անխտիր ամենքին: Մանաւանդ զարհուրելի էր կոտորածը Բատօկ գիւղում: Բաշկանեան սարերը մի կարճ միջոցում արիւնլուալ դարձան:

Արոպան լուռ էր, ոչինչ չը գիտէր: Միայն լունիսին «Daily News» լրագրում տպուեց առաջին թղթակցութիւնը թիւրքական գազանութիւնների մասին: Հասարակութեան մէջ զայրույթի և սարսափի աղաղակ բարձրացաւ: Պարլամենտում հարցապնդում եղաւ, բայց 'Իիզրաէլի նախ ասաց, թէ ոչինչ չը գիտէ, լետոյ թէ ժամանակ չունի, և ապա մի շարք տափակ սրախօսութիւններով աշխատեց քնացնել պատգամաւորներին: Այսպէս, նա ասաց որ Արևելքում մարդկանց ցից հանելը սովորական բան է, որ ընդհարումները քրիստոնեաների և մահմետականների մէջ միշտ անխուսափելի են և այլն: Սակայն լրագիրներում հետզհետէ լույս տեսնող մանրամասնութիւնները մերկացնում էին, թէ ինչ անամօթ աղաւաղութիւնների է դիմում Անգլիայի առաջին մինիստրը՝ բաշխօղուկներին պաշտպանելու համար: Կ. Պոլսի դեսպան էլլիօտ աջակցում էր 'Իիզրաէլիին այդ բանի մէջ, հասցնելով նրան աղճատած տեղեկութիւններ: Հա-

սարակական կարծիքին բաւարարութիւն տալու համար՝ Դիզրաէլի մինիստրութիւնը, պարլամենտում եղած առաջին հարցապնդումից մի ամիս յետոյ, հրամայեց սըր Էլլիօտին մի քննիչ ուղարկել Բօլզարիա: Դեպքանը ուղարկեց իր ստորադրեալներուց մէկին, Բէրինգին, որ նոյնպէս լաւ տնի թիւրքամոլ էր: Որքան և Դէրինգ ջանք էր թափում, որ մեղմացնէ թիւրքերի լանցանքը ուցոյց տալ, որ երկու կողմերն էլ—բօլզարներն ու թիւրքերը—հաւասար չափով մեղաւոր են՝ բալց և ալդպէս, չը կարողացաւ թագցնել, որ միմիայն Ֆիլիպօպօլի վիլայէթում կոտորուել են 12(10) բօլզարներ: Դիզրաէլի շուգեց հաւատալ նոյն-իսկ Բէրինգին և հրամայեց երկրորդ անգամ ուղարկել նրան քննութիւն կատարելու: Սակայն երկրորդ քննութիւնն էլ նոյն հետեանքներն ունեցաւ: Բալց նախ քան Բէրինգից պահանջուած տեղեկութիւններ ստանալը՝ Դիզրաէլի մի ահագին բացատրութիւն տպեց «Times» լրագրում և բացարձակապէս լախտարարեց, թէ երկու կողմն էլ մեղաւոր են: «Ի՞նչ զարմանալու բան կալ,—ասում էր նա—որ չէրքէզները, երբ նրանց գիւղերը կրակւում են, իսկ տները քանդուում՝ աշխատում են պաշտպանուել լարձակումների դէմ»: Առաջին մինիստրի այս անամօթ ստախօսութիւնները այնքան վրդովեցուցիչ էին, որ նոյն-իսկ Կ. Պոլսում հրատարակուող մի Ֆրանսերէն լրագիր չը կարողացաւ լուռ մնալ

և հաստատեց, որ ճիշտ չէ Դիզրաէլիի արն վկայութիւնը, թէ քառասուն հատ բօլգար աղջիկներ չեն ալրուած: Այս լանդգնութեան համար լրագիրը Բ. Դռան հրամանով խափանուեց: Թէև համախօսների ժողովում շարունակոււմ էին հարցապնդումները, բայց Դիզրաէլի զանազան միջոցներով, որոնց նմուշը տուինք արդէն, քնացրեց ամենքին, ձգձգեց հարցը մինչև որ վրայ հասաւ ամարալին արձակուրդի ժամանակը: Պարլամենտը փակուեց, և Դիզրաէլի ստացաւ լօրդ Բիկօնսֆիլդի տխրոտնը:

Մի կողմից անմեղ զոհերի արիւնը, միւս կողմից անգլիական կառավարութեան բռնած ամօթալի ուղղութիւնը դուրս կանչեցին Գլադստօնին: Նա ձայն բարձրացրեց, և անգլիական ազգը, որ արդէն լուզուած էր լրագիրներում տպուած նկարագրութիւններով՝ արձագանգ տուեց 67 տարեկան ծերունու մարդասիրական բողոքներին: Միմեանց ետևից բազմաթիւ միտինգներ կազմուեցան: Գլադստօն հասնում էր ամեն տեղ, կրակոտ ճառեր էր արտասանում, և զալրութի, բողոքների ձայները լսում էին Անգլիայի ամեն կողմերից: Մի ականատես, Ստէդ, ալապէս է նկարագրում Գլադստօնին այդ միտինգներից մէկում.

«Գլադստօն բարձրահասակ է, լիքը կազմուածք չունի. ընդհակառակն, նիհար է և ջղուտ: Բայց նայելով նրա դէմքին՝ դժուար էր մտածել կազմուածքի մասին: Զարմանալի արտաբառիչ դէմք

բունի. Իւրաքանչիւր մկան ազդում է, իւրաքանչիւր ջիղ խօսում է. Երբեմն այդ անսովոր աշխարհ դէմքը լուսավառւում էր մի խելօք ժպիտից, երբեմն պատկերացնում էր այն սարսափը, որ այդ միջոցին արտալայտւում էր նրա խօսքերի մէջ. լետոյ մտքի բարձր թռիչքը դարձեալ բռնկւում էր նրա փալլուն աչքերի մէջ, և նալողը այնպէս էք կարծում, թէ լսում է մարգարէի ձայն: Նա սողորուած էր բարութեամբ, որը նրա սրտից թափւում էր ձեզ վրայ հալեացքների միջոցով և հաղորդում էր նրա իւրաքանչիւր դիմագծին իստակ կանացի փափկութիւն և քնքշութիւն: Այն միջոցին, երբ մի-մի թուելով ապացոյցները, նա լայտարարեց, որ թիւրքաց կառավարութիւնը արիւնով թաթախուած է, իբրև ամենազգուելին վարձկան սպանողներից՝ ճառախօսի սարսափելի եռանդը անցաւ ամբոխին, և սա դղրդաց. այդ դըղրդոցը մեղադրանք էր առանց խօսքերի, որ անգլիական ժողովուրդը արտասանում էր թիւրքերի դէմ: Իր ատելութիւնը և բարկութիւնը ճառախօսը արտալայտութեան գագաթնակէտին հասցրեց այն ժամանակ, երբ ասաց, որ եթէ անգլիական պատմութեան բոլոր ամենախախտառակ էջերից մի տեղ հաւաքուեն բոլոր սպանութիւնները և չարագործութիւնները՝ դարձեալ նրանք այնքան չնչին կը լինին, որ չեն բռնի նոյն-իսկ մէկը պատմութեան այն էջերից, որոնցով այսուհետև

չաւիտենական խայտառակութեան կը մատնուեն թիւրքերի գործերը Բօլզարիայում: Նրա նոգին, կարծես, թողել էր նրան և սաւառնում էր տարածութեան մէջ, երբ նա անէծքներ էր թափում Բօլզարիան աւերողների գլխին: Բայց ճառի ամենաճկուն և նուրբ մասն այն էր, որի մէջ նա թոււմ էր, թէ ինչ պայմաններով է թողատրոււմ թիւրքերին մնալ Ներոպայում: Որպէս թէ զիմելով թիւրքերին՝ նա քիչ կանգ առաւ, ուղղեց իր ամբողջ կազմուածքը և հանդիսաւոր, մեղմ ձայնով սկսեց, դանդաղ կերպով բաց թողնելով խօսքեր խօսքերի ետեից. «Դուք կարող էք ստանալ որոշ հարկ, պահել ձեր անուանական գերիշխանութիւնը, ձեր պետութիւնը ուրիշների լարձակման չի ենթարկուի, բայց—այստեղ Գլադստօնի աչքերը վառուեցան, և բարձրացնելով բռունցքը՝ նա ձայնեց փողի պէս, բարձր նօտաներով—բայց երբէք առաջիկայում, որքան տարիները կը լաջորդեն միմեանց՝ երբէք այսուհետև դուք չէք համարձակուի բարձրացնել հարստահարութեան ձեռքը, զատութիւն տալ ձեր վաւաշոտութեան. չէք համարձակուի հնարել անգթութեան սարսափելի կատարելագործութիւններ ի դժբախտութիւն մարդկային ազգի»: Այստեղ թնդաց ծափահարութիւնների գոռ աղմուկը, որ խլացրեց նրա ձայնը: Վերջին խօսքերը խորին պատկառանքով լցրին լսողների սրտերը. թոււմ էր, թէ մարդկութեան բար-

ձրագոյն քուրմը դատաւճիռ է կարդում լանցաւոր պետութեան դէմ... Գլադստօն խօսքեր էր արձակում թիւրքերի դէմ այնպէս՝ ինչպէս որսորդը նիզակ է խփում գազանին, լարելով իր ջղերը և կենդրոնացնելով ամբողջ եռանդը մի հարուածի մէջ: Նա դիմում էր լսողների կրօնական զգացմունքին: «Եթէ Անգլիան, ասաց նա, նախանձիգ դրդուած իրան թող կը տայ խանգարել այդ ժողովուրդների ազատութիւնը՝ այն ժամանակ նրան կը մնալ սպասել Ամենաբարձրեալի արդար դատաստանին»: Այս կոչումը, որ ուղղուած էր մարդկային լաւ զգացմունքներին՝ վերջնականապէս հիպնօզացրեց ամբողջը: Հազարաւոր ձայներ թընդացին, և այդ թնդիւններից բարձրացաւ մի ոգեւորուած աղաղակ, որ նման էր ջերմեռանդ աղօթքի. «Տար մեզ, տար մեզ» (թիւրքերի դէմ):

Այսքանը բաւական չէր: Սեպտեմբերի սկզբին Գլադստօն հրատարակեց իր հռչակաւոր բրօշիւրը, որի վերնագիրն էր «Բօլզարական Սարսափներ և Արեւելեան Հարց»: Սա մի ահաւոր ամբաստանութիւն էր, ուղղուած ոչ միայն սպանողների դէմ, այլ և նրանց պաշտպանի՝ Գիզրաէլիի մինիստրութեան դէմ: Սպանողներին այսպէս էր բնորոշում Գլադստօն.

«Սա պիտի աշխատեմ համառօտ և ընդհանուր գծերով ներկայացնել թիւրք ցեղը, թէ թնչ է եղել նա և թնչ է այժմ: Այստեղ հարցը սոսկ մահ-

մետականութեան մասին չէ, այլ մի ցեղի առանձնալատուկ բնաւորութեան հետ զուգախառնուած մահմետականութեան մասին: Թիւրքերը ոչ Հնդկաստանի հեզաբարոյ մահմետականներն են, ոչ Սիրիայի Սալադդինեան ասպետները և ոչ Սպանիայի քաղաքակիրթ մաւրերը: Սկսած այն սեօրից, երբ թիւրքերը առաջին անգամ մտան Յւրոպա՝ մենք տեսնում ենք նրանց մէջ մարդկային մի հասարակութիւն՝ որ մարմնացնում է մարդկութեան թշնամուն: Ուր որ գնացել են նրանք՝ իրանց ետևից միշտ թողել են մի լայնատարած արիւնաներկ հետք՝ և ուր հասել է նրանց տիրապետութիւնը՝ այնտեղ անհետացել է քաղաքակրթութիւնը: Ամեն տեղ նրանք եղել են ներկայացուցիչ ուժի վրայ լենուող կառավարութեան, բացասելով օրէնքի վրայ հիմնուած կառավարութիւնը: Այս կեանքում նրանց միակ ղեկավարը՝ անլողդողդ Փանատիկոսութիւնն էր, իսկ հանդերձեալ կեանքում դրա վարձատրութիւնն էր զգալասիրական դրախտը:

«Նրանք եղել են ահռելի մարմնացումն զլինուորական ուժի: Նրանց հետ առաջ էր լուաղում Աստուծու պատուհասը և սպառնում էր ամբողջ Յւրոպային: Սթէ նա կանգ առաւ, և այն ոչ թէ մի, այլ մի քանի անգամ՝ այդ եղաւ շնորհիւ հերոսութեան այն եւրոպական ազգի, որ ապրում էր նոյն այն երկրներում, որոնց մի մասը այժմ դար-

ձեւ է պատերազմի բեմ*) և դիւանագիտական գործունէութեան մտատանջող առարկայ: Հին ժամանակներում ամբողջ արևմտեան քրիստոնէութիւնը համակրութեամբ էր վերաբերում ընդհանուր թըշնամու դէմ մղուած կռուին՝ և նոյն-իսկ ըէֆօրմացիայի դարի կատաղի կռիւների միջոցներին, եթէ չեմ սխալուում, անգլիական եկեղեցիներում աղօթքներ էին կարդացուում, աջողութիւն մաղթելով կայսրին, հռոմէադաւան կաթողիկոսների ութի և ազդեցութեան պետին, որ պատերազմ էր վարում թիւրքերի դէմ:

Ասակալն թէպէտ և թիւրքը ներկայացնում էր օրէնքներ բացասող ուժը՝ այնու ամենայնիւ նոյն-իսկ ութի վրայ լեռուող կառավարութիւնն էլ չէ կարող պահպանուել առանց մտաւոր տարրի օգնութեան, իսկ այդպիսի տարր չունէր թիւրքը: Այստեղից առաջացաւ մի տեսակ համբերողութիւն դաժանութեան, բռնակալութեան և աւազակութեան մէջ, մի երևոյթ, որ հազուադիւր է մարդկային պատմութեան էջերում: Քրիստոնեաներից շատերին արհամարհաբար կեանք էր շնորհուում. թուլ էին տալիս, որ կառավարութեան երկրորդական պաշտօնավարութիւններից շատերը անցնեն եպիս

*) Այն ժամանակ, երբ Գլադոսոն գրում էր այս բրոշիւրը՝ Սերբիան և Ձերնօգօրիան պատերազմում էին թիւրքիայի դէմ:

կոպոսների ձեռքը և դէպի Կ. Պոլիս էին գրաւում լոյն ցեղը, որ շարունակ որոշ չափով լրացնում էր թիւրքական իսլամի մէջ եղած պակասորդը մտաւորի կողմից...

...«Պատերազմական եռանդի անկումը մի պետութեան մէջ, որ դարերի ընթացքում ստրասափ էր ազդում ամբողջ աշխարհին՝ միանգամայն զարմանալի է։ Քսան տարիների ընթացքում թիւրքիան, շնորհիւ եւրոպական բօրսանների դիւրահաւատութեան, փոխ է առել ոչ պակաս քան 200 միլիոն ստերլինգ. այս գումարի նշանաւոր մասը գործ է դրուել նրա զօրքի և նաւատորմի վրայ։ Այսքան ծախսերի հետեանքը աչքներիս առաջն է։ Հետեանքը մենք տեսանք թիւրքիալի կուում Սերրիալի դէմ, որի ազգաբնակութիւնը մէկ ու կէս միլիոնից պակաս է, իսկ զօրքի թիւը 5-ից մինչև 8 հազար է։ մնացածները, որոնք զէնք են կրում՝ դեռևս կիսավարժ միլիցիօներներ են։ Այդ տեսանք նոյնպէս և այն պատերազմի ժամանակ, որ նա մղում էր մի քանի տասնեակ հազար չէրնօզօրցիների դէմ։ Մեր ցեղին պատկանող այդ մի բուռն մարդկանց դէմ մի կախարութիւն, որ երեսուն միլիոնից աւելի հպատակ ունի՝ ուղղում է իր բոլոր զօրութիւնը. այդ նպատակների համար նա գործ է դնում բոլոր իր սեփական դրամական միջոցները և իր պարտատէրերի ամբողջ կարողութիւնը, և երկու ամիս լուսահատ ճիգեր թափելուց լետուց

պարծենկոտութեամբ հպարտանում է նրանով, որ ինչ-որ կասկածելի աջողութիւններ է ունեցել Սերբիայի դէմ և առանց որևէ կասկածի լաւ ջարդուել է Չէրնօզօրիայի պատերազմում: Ի՞նչպէս էք այս ամենը տանում դուք, Բալազէտների, Մուրադների և Մէհէմէդների ստուերներ»:

Այնուհետև, դառնալով մարդասպանների պաշտպան անգլիական կառավարութեան՝ Գլադստօն գրում էր.

«Նս ընդունում եմ, որ մինչև վերջին ժամանակներս հասարակութեան մէջ շատ տարածուած էր այն կարծիքը, թէ մեր կառավարութիւնը, չը նախած իր գործունէութեան ուրիշ ասպարէզներում ունեցած անաջողութիւններին՝ շատ բարձր է կանգնած ազգի աչքում իր արտաքին, այսինքն արևելեան քաղաքականութեան նկատմամբ: Միայն երկու-երեք շաբաթ է անցել այդ ժամանակից. այն ինչ հաստ, անթափանցիկ վարագործը, որ պարլամենտի արձակման ընդմիջումի քանի մասնաշափ էր միայն գետնից վեր՝ սկսել է օրէցօր կամաց-կամաց բարձրանալ: Նւ ինչ տեսարան բացուեց մեր առաջ, և ո՞ւր: Մօտ շորս ամիս մեր երկրում պահպանուել է մի անքնական, մեռելալին լուութիւն: Այժմ լետ ենք նախում այդ լեթարգիայի ժամանակամիջոցի վրայ, իբրև մի հանգստութեան ժամանակամիջոցի վրայ, որ գնուած է անարդութեան գնով, իբրև մի չար երազի երկարատև կա-

խարդման վրայ: Մի ձախն, մի գրեթէ միախնակ ձախն, տարածուելով ծովերի և ցամաքների վրայով՝ հնչեց լուսնիս ամսին և բերեց մեզ կատարուող դէպքերի բոթը: Չը կար լսողների պակասութիւն, երբ պատմում էր ալն համատարած կոտորածի մասին, որ կատարուել էր կառավարութեան անունով, մի կառավարութեան, որին, մեր շնորհիւ, քսան տարի առաջ կեանք պարգևուեց և որը մենք վճռել ենք ալս տարի պահպանել մեր անուան ամբողջ ուժով, հակառակ Եւրոպայի. և մենք չենք էլ հարցնում, թէ ինչպէս և ինչի վրայ նա գործադրեց իրան շնորհած 20-ամեալ կեանքը: Այդ դեռ քիչ է. լալտնի էր դառնում, որ ալդ համատարած կոտորածները միացած էին ալնպիսի սոսկալի շարագործութեան հետ, որի առաջ նսեմանում են նոյն-իսկ խողխողման արհաւիրքն ու խալտառակութիւնը:

«Սակալն քիչ եղաւ հետեանքը: Այդ մեղադրանքները, ալդ լուրերը գալիս էին մի անանուն, անպատասխանատու լրագրական թղթակցից: Ահաբեկուած լօրդերը և պարլամենտի անդամները, խոհեմ անգլիացու բնազդով, սկսեցին հարց հարցի ետևից առաջարկել կառավարութեան: Կառավարութեան պատասխանների գործած տպաւորութիւնը, նրանց ընդհանուր իմաստը, թէև ոչ բառացի, բալց եթէ կարելի է ալսպէս ասել՝ բարոյական հերքումն էր: Ի՞նչ էին ասում մեզ: Մեզ զգու-

չաջնում էին չափազանցումների դէմ. աշխատում էին ընդհանրապէս թեթևացնել գործը, լիշեցնելով որ ալդպիսի բաներ զարմանալի չեն վալրենի ցեղերի մէջ, որոնց բարոյական գաղափարները և կանոնները բոլորովին տարբեր են մերիններից. զանազան ցիւնիկական բացատրութիւններ էին տալիս, նկատելով, օրինակ, թէ երկարատև տանջանքների մասին պատմածները դժուար թէ ճիշտ լինին, որովհետև լալտնի է, որ թիւրքերը սպանութիւն գործելիս երկար ու բարակ չեն մտածում. պնդում էին թէ դժուար է վճռել, թէ ո՞ր կողմն է աւելի ոճիրներ գործել և աւելի գազանաբարոյ վարուել. լանդզնաբար հաւատացնում էին մեզ, թէ ապստամբներն են եղել միշտ նախալարձակ, թելադրելով մեզ այն միտքը, թէ գլխաւոր պատասխանատուութիւնը պէտք է ընկնի նրա վրայ՝ ով առաջին հարուածն է հասցրել. արդարացնում էին թիւրքաց ամբողջ կանոնաւոր զօրքը և բոլոր լիշխանաւորներին, համոզելով մեզ, թէ ալդ դէպքը կրօնամոլութեան մի րօպէական բռնկումն էր անկանոն զօրքի մի վաշտի մէջ, բռնկումն, որի սկիզբըն ու վերջը գրեթէ միևնույն րօպէումն են եղել. իսկ ամենից աւելի և ամենից առաջ պնդում էին, թէ տեղեկութիւններ չունին կատարուած դէպքերի մասին: Ահա հէնց ալդ տեղեկութիւնների ուրացումը, մեր համոզմունքով, ինքն ըստ ինքեան

մի բացասական ապացույց էր այն խօսքերի վերաբերմամբ, թէ կառավարութիւնը ոչինչ չը գիտէ:

«Արդարև, բոլորիս չախնի է, որ մենք ունինք բարեկարգ դեսպանատուն Կ. Պոլսում և իսկական դիւանագիտական պաշտօն վարող հիւպատոսութիւնների ու փոխ-հիւպատոսութիւնների մի ամբողջ ցանց, սիւռուած եւրոպական Թիւրքիայի բոլոր գաւառներում: Հնարաւոր բան է արդեօք, որ տասնեակ գիւղեր հրկիզուեն հիմն ի վեր, որ հազարաւոր այր մարդիկ, կանաչք և մանուկներ կոտորուեն կամ աւելի վատ քան կոտորուեն, մալրաքաղաքի և խռովութիւնների բեմի մէջ գտնուող մի թիւրքական գաւառում, և մեր դեսպանատունն ու հիւպատոսարանները ոչինչ չիմանան այդ մասին: Դա անհնարին է: Դա չէ կարող լինել: Բայց այսպէս թէ այնպէս՝ կառավարութիւնը հասաւ իր նպատակին. լռեցին և հանգստացան: Մի քանի անգամ պահանջներ եղան, որ կառավարութիւնը քննէ այդ խնդիրը, բայց նա ամեն անգամ հարցը քնացնում էր»:

Բօլզարական կոտորածների ժամանակ Անգլիան, նկատելով որ Սերոպան անտարբեր չը պիտի մնայ դէպի արևելեան քրիստոնեաները՝ ուղարկեց իր նաւատորմը դէպի Կ. Պոլիս: Աշկարա բան էր, որ դա մի ցուց է Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար, որովհետև Դիպրաէլի, ստանալով Ռուսաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների

կողմից առաջարկութիւն ծովային մի ցոյց անելու
կ. Պոլսի մօտերքում, որպէսզի կարելի լինի հար-
կադրել սուլթանին մօցնել պահանջուած բէֆօրմ-
ները, առեց բացասական պատասխան: Գլադ-
ստօն, ի նկատի առնելով Գիզրաէլիի այն լալտա-
րարութիւնը, թէ բրիտանական նաւատորմը ու-
ղարկուած է Բէզիկի ծոցը անգլիական շահերը
պաշտպանելու համար՝ բացազանչում է. սեւ բո-
ղոքում եմ ինքնասիրական ձգտումներին դիմե-
լու այս մշտական սիստեմի դէմ: Ամենազլխաւոր
սկզբունքը քաղաքականութեան մէջ նա համա-
րում էր մարդասիրութիւնը և հէնց այդ պատճա-
ռով պահանջում էր, որ բրիտանական նաւատորմը,
փոխանակ Բէզիկի ծոցում կանգնած մնալու՝ մօ-
տենալ ափերին և իր պաշտպանութեան տակ առ-
նէ Բօլզարիայի քրիստոնեաներին:

Բայց Գլադստօն միայն բողոքել, մեղադրել,
անիծել չը գիտէր: Արեւելեան հարցի վերաբեր-
մամբ նա ունէր գործնական ծրագիր, որը նա շատ
անգամ էր պարզել իր ճառերի մէջ և այժմ էլ բա-
ցատրում էր այդ բրօշուրի մէջ. Ինչպէս էր Գլադ-
ստօն վճռում Արեւելեան հարցը: Ամենից առաջ նա
էլ ընդունում էր, որ Թիւրքիայի ամբողջութիւնը,
ճիշտ որ, հարկաւոր է մրջազգային հաւասարա-
կշուութեան համար: Բայց ապահովել այդ ամբող-
ջութիւնը չէ նշանակում պահպանել թիւրքաց
վայրենի և բարբարոսական վարչութիւնը: Ընդհա-

կառակն, Թիւրքիայի քրիստոնեայ համայնքները պիտի ստանան ինքնավարութիւն, կատարելապէս անկախ մնալով Թիւրքաց վարչութիւնից և միայն հարկ վճարելով սուլթանին: Թիւրքիայի ամբողջութիւնը — դա հասկանալի է, բայց Թիւրքիայի անկախութիւնը, որ իրաւունք է տալիս կառավարել այնպէս, ինչպէս Թիւրք փաշաներին է հաճելի՝ — դա անարդարութիւն է: Գալով Բօլգարիայի հարցին՝ Գլադատօն պահանջում էր.

«1) Վերջ դնել վարչական անիշխանութեան, կողոպուտներին, սպանութիւններին, որոնք, ինչպէս մենք իմացանք արժանահաւատ տեղեկութիւններից՝ մինչև այժմ դեռ աւերում են Բօլգարիան: 2) Գտնել իրական միջոցներ, որ չը կըրկնուեն այն խժոժութիւնները, որոնք նորբրումս տեղի ունեցան օսմանեան կառավարութեան հաճութեամբ: Դրա համար հարկաւոր է հեռացնել Թիւրքաց վարչական իշխանութիւնը ոչ միայն Բօսնիայից և Հերցեգովինայից, այլ և ամենից առաջ Բօլգարիայից, ուր առնուազն մի քանի տարի և մի քանի սերունդների մէջ պիտի մնան զրկուելի և արիւնահեղ հարստահարութիւնների հետքերը: 3) Մաքրել այս միջոցներով բրիտանական անուան պատիւը, որ ներկայ տարուայ դէպքերից վնասուել է, որքան ինձ լալտնի է, աւելի շատ՝ քան երբ և իցէ»:

իր բրօշիւրը Գլադստօն վերջացնում էր հետեւեալ խօսքերով.

«Հին ծառայ գահի և պետութեան՝ ես աղաչում եմ իմ հայրենակիցներին, որոնցից. գործը աւելի կախում ունի քան Ներոպալի մի ալլ ազգից, աղաչում եմ պահանջել ստիպողաբար և անշեղ, որ մեր՝ կառավարութիւնը, որ մինչև այժմ գործում էր մի ուղղութեամբ՝ այսուհետև գործէ ուրիշ ուղղութեամբ և իր ամբողջ ուժը միւս պետութիւնների հետ միասին գործ դնէ, որ արմատախիլ լինի թիւրքաց գործադիր իշխանութիւնը Բօլզարիայում: Թող թիւրքերը այժմ ջնջեն իրանց լանցանքները մի միակ միջոցով, որ դեռ հնարաւոր է նրանց համար, այն է՝ թող հեռանան: Նրանց զափթիաներն ու մուգիրները, բինբաշիներն ու իւզբաշիները, կալմակամներն ու փաշաները, ամենքը՝ որքան կան, իրանց ունեցած չունեցածով, լոյս ունիմ, դուրս կը գնան այն նահանգից՝ որը նրանք պղծել են և աւերել: Այս վճռական հեռացումը, այս երանաւէտ աղատութիւնը կը լինի մեզ համար մի հատիկ հնարաւոր վրէժ, որ պահանջում են դժբախտ երկիրը կոլտերով ծածկած դիակների լիշատակը, կանանց, կոլսերի և երեխաների պղծուած պատիւը, քաղաքակրթութիւնը, որ հնթարկուած էր ալլպիսի բռնութեան և խալտառակութեան, Աստուծու, կամ եթէ կամենում էք՝ Ալլահի օրէնքները և ամբողջ մարդկութեան բա-

բողական զգացմունքը: Չը կայ մի ոճրագործ եւրոպական բանտում, չը կայ մի մարդակեր Հարաւալին ովկիանոսի կղզիներում, որ չը բորբոքուէր վրդովմունքից, լսելով ալն ամենը՝ ինչ կատարուել է, ինչ չափազանց ուշ ենթարկուել է քննութեան և դեռ հատուցում չէ ստացել. ալն ամենը, ինչ մոռացնել է տալիս բոլոր զգուելի և գազանալն կրքերը, որոնք շարագործութեան պատճառ դարձան: Այս կրքերը կարող են նորից շարժուել մի նոր արիւնոտ հունձ անելու համար մի հողի վրայ՝ որ տոգորուած է ծխացող արիւնով, մի օդի մէջ՝ որ լցուած է ամեն տեսակ անօրինութեան, ամօթի և խալտառակութեան կուսական ոյժով: Ամօթ՝ որ ալսպիսի գործ կարող էր երբեք տեղի ունենալ. ամօթ և անէծք մեր ցեղի ալն մասին՝ որ կատարել է ալդ գործը: Բայց ալդ ամօթը կընկնի մեզ ամենքիս վրայ, կընկնի ամբողջ մեր ցեղի վրայ՝ եթէ ալսուհետե էլ դուռը չի փակուի և սարսափելի գործը կարող կը լինի նորից կրկնուելը»:

Ալսպէս էր գործում «հանգած հրաբուխը»: Եւ Անգլիան նրա կողմն էր, քանի Բալկանեան թերակղզում սլաւոնները օրհասական կռիւ էին մղում Թիւրքիայի դէմ: Լօրդ Բիկօնսֆիլդ հարկադրուած էր գոնէ առժամանակ, նոյն-իսկ առերես, հպատակուել հասարակական կարծիքին: 1876 թուի վերջերում Անգլիան դառնում է ըէֆօրմների կողմնակից, և նրա հաւանութեամբ Կ. Պոլսում դեռ-

պանածողով է գումարուում Բալկանեան թերակըղ-
ղու ըէֆօրմները մշակելու համար: Լօրդ Սօլսբիւրի,
իբրև ներկայացուցիչ Բիկօնսֆիլդի կառավարու-
թեան՝ խիստ պահանջներ է անում դեսպանածո-
ղովի մէջ: Բալց վաղօրօք պատրաստուած էին մի
շարք քաղաքական կատակերգութիւններ՝ պետու-
թիւնները խաբելու նպատակով: Այսպէս, Թիւր-
քիայում հրատարակուեց սահմանադրութիւն, իսկ
դեսպանածողովի պահանջները առաջարկուեցան
թիւրքաց մալրաքաղաքում գումարուած մեծ ժո-
ղովին, որ կազմուած էր թիւրքերի և քրիստոնեա-
ների ներկայացուցիչներից և որ մերժեց մեծ պե-
տութիւնների բոլոր որոշումները: Կալսր Ալէք-
սանդր Բ ալլևս չը կամեցաւ խաղալիք դառնալ
թիւրքական քաղաքականութեան ձեռքին, և պա-
տերազմ հրատարակեց (1877 թուին):

Այստեղ էլ վերջացաւ Գլադստօնի եռան-
դուն գործունէութիւնը. Անգլիան, որ հիացմուն-
քով լսում էր նրան ու լուզում՝ երես դար-
ձրեց նրանից և անցաւ Բիկօնսֆիլդի կողմը: Ա-
ռաջին մինիստրը սկսեց մեծ աջողութեամբ շահա-
գործել այն քաղաքականութիւնը, որ այնքան
հռչակել էր Պալմերստօնին և Ղրիմի պատերազմի
պատճառն էր դարձել: Ռուսաստանը ուզում էր
նուաճել Թիւրքիան, հաստատուել Կ. Պոլսում...
Ահա թէ ինչ բացատրութիւն էր տալիս պաշտօ-
նական Անգլիան ռուս-թիւրքական պատերազմին,

չը նախած որ Ալէքսանդր կայսրը ամենակտրուկ և հանդիսաւոր կերպով լախարարել էր աշխարհի առաջ, թէ Ռուսաստանը զէնք է վերցնում միմիայն քրիստոնեաների ազատութեան համար: Գլաղստօնի մարդասիրական աղաղակները խլացան անգլիական շովինիստների բարձրացրած ասահգին աղմուկի մէջ: Ռուսաստանը պիտի գրաւէ Կ. Պոլիսը, Փոքր Ասիան, իսկ դա վտանգ է սպանում Հնդկաստանին. աւելի լաւ է, որ Թիւրքիայի 12—13 միլիոն քրիստոնեաները խորովուեն դժոխքի մէջ, քան անգլիական տիրապետութիւնը Հնդկաստանում վտանգուի: Այսպէս էր մտածում Բիկօնսֆիլդը, և Անգլիան ծափահարում էր նրան:

Թիւրքիային մեծամեծ խոստումներ արուեցին Անգլիայի կողմից, և պատերազմը անգլիական միջոցներով շարունակուեց: Բալց իզուր: 1877 թուի վերջում Թիւրքիան ջարդուած էր, և թիւրքաց արտաքին գործերի մինիստրը գրում էր Վօնդօնի դեսպանին. «Նորին մեծութիւն սուլթանը, կամենալով վերջ տալ պատերազմին, որ ալնքան ծանր է կռուող կողմերի համար՝ վճռեց դիմել նորին բրտանական մեծութեան կառավարութեան, որ միշտ իր բարեհաճ հոգատարութիւնն է ցոլց տուել մեր պետութեան անկախութեան և անձեռնմխելիութեան նկատմամբ, մի սկզբունք, որի վրալ հիմնուած է մեր քաղաքական գոլութիւնը: Ուստի առաջարկում եմ ձեզ, պ. դեսպան, մեր օգոստա-

փառ տիրոջ հրամանով, Բ. Գրան անունից խըն-
դրել նորին բրիտանական մեծութեան միջնորդու-
թիւնը, որը, ինչպէս համոզուած ենք՝ մեզ չի մնր-
ծի մեր հին և հաւատարիմ բարեկամը»:

Բիկօնսֆիլդի կառավարութիւնը շտապեց օգ-
նութեան հասնել: Երբ 1878 թուի լունուարին
ռուսաց զօրքերը մօտեցան Կ. Պոլսին՝ Անգլիան
իր զրահակիր նաւերը ուղարկեց Կ. Պոլսի ջրերը
և մի դիւանագիտական կռիւ սկսեց Ռուսաստանի
դէմ: Յարաբերութիւնները երկու պետութիւնների
մէջ այնքան լարուեցան, որ անգլօ-ռուսական
պատերազմը անխուսափելի էր համարուում: Գլադ-
ստօն նորից բողոք բարձրացրեց, ասելով որ եթէ
Անգլիային այս անգամ էլ աջողուի ոտքի կան-
գնեցնել թիւրքիան՝ դա կը լինի մեծ դժբախտու-
թիւն Եւրոպայի համար: Այդպիսի խիստ բողոք-
ներ արտասանելու համար հարկաւոր էր հերոսա-
կան անվախութիւն. Գլադստօն և իր կողմնակից-
ները մի աննշան, հազիւ նկատելի թիւ էին կաղ-
մում, մինչդեռ ամբողջ Անգլիան Բիկօնսֆիլդի
թէն ու թիկունքն էր դառել: Տիրում էր մի նալ-
րենասիրական ոգևորութիւն, որ Ղրիմի պատերազ-
մի ժամանակն էր լիշեցնում: Թիւրքիայի պաշտ-
պանութիւնը անգլիացիների համար ամենամեծ
հալրենասիրութիւնն էր համարուում: Բիկօնսֆիլդ
փառքի գագաթնակէտին էր հասել. նա ճառեր էր
արտասանում, կոչում անելով լօրդերի հալրենասի-

րութեան, իսկ նրան օգնում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան, կատաղի թիւրքամուլ Լայարդը, որ լուզիչ հեռագիրներ էր ուղարկում Անգլիա, վկայում էր, թէ ուուսաց զօրքերը, հակառակ արդէն կայացած հաշտութեան՝ մօտենում են Կ. Պոլսին: Լօնդօնում ահագին միտինգներ էին գումարում, որոնք համակրութիւն էին լայտնում կառավարութեան. այդ միտինգներում թիւրքաց ահագին դրօշակները անգլիական դրօշակների հետ էին ծածանւում: Յոյց անողները փշրում էին Գլադստօնի տան ապակիները, հրապարակով այրում էին «Daily News» լրագիրը, որ ազատամիտների կողմնակիցն էր, և «ուրա» էին կանչում Բիկօնսֆիլդի տան առաջ: Գլադստօն այնուամենայնիւ շարունակում էր իր բողոքները թէ պարլամենտում և թէ մամուլի մէջ: Եւ եթէ Անգլիան 1878 թուին արիւն չը թափեց թիւրքական բռնակալութիւնը պաշտպանելու համար, եթէ Բիկօնսֆիլդ հարկադրուած եղաւ ընտրել Ռուսաստանի հետ խաղաղ համաձայնութիւն կայացնելու ճանապարհը՝ դրա գլխաւոր պատճառներից մէկը, անկասկած, Գլադստօնն էր:

Պատերազմ չեղաւ, բայց Անգլիան այնուամենայնիւ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցեց թիւրքիային: Նա պահանջեց, որ Սան-Ստեֆանօի դաշնագիրը մեծ պետութիւնների քրննութեան ենթարկուի. Ռուսաստանը ստիպուած

էր զիջանել, և 1878 թուի լունիսին բացուեց Բերլինի վեհաժողովը: Մինչև այդ՝ Անգլիան դաշնակցութիւն կնքեց Թիւրքիայի հետ, ստանալով Կիւպրոս կղզին: Մարկիզ Սօլսբիւրի, որ նոր էր ստանձնել արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնը՝ Կ. Պոլսի դեսպան Լալարդին գրած թղթում բացատրում էր, որ այս դաշնադրութեան հիմնական նպատակն է պահել Փոքր-Ասիայի նահանգները սուլթանի իշխանութեան տակ և թող չը տալ, որ նրանք ընկնեն Ռուսաստանի ձեռքը: Ահա Կիւպրոսի դաշնադրութեան առաջին լոզուածը.

«Եթէ Ռուսաստանը չը վերադարձնէ Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, կամ դրանցից մէկն ու մէկը, և փորձէ տիրել, երբեիցէ, նորին կալսերական մեծութիւն սուլթանի Ասիայում ունեցած հողերի ուրիշ որեէ մասերին, որոնք Թիւրքիայի սեփականութիւն կը համարուեն հաշտութեան վերջնական դաշնագրով՝ Անգլիան լանձնառու է լինում այդ դէպքերում միանալ նորին կալսերական մեծութեան հետ՝ այդ երկիրները զէնքի ուժով պաշտպանելու համար: Դրա փոխարէն, նորին կալսերական մեծութիւն սուլթանը խոստանում է մրտցնել հարկաւոր բարենորոգութիւնները (որոնք լատոյ կորոշուեն երկու պետութիւնների կողմից) վերոյիշեալ երկիրներում՝ Բ. Դուան քրիստոնեակ և այլ հպատակների բարւոք կառավարութեան և պաշտպանութեան համար: Եւ որպէսզի Անգլիան

կարողանալ ապահովել այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են իր տուած խոստումը գործադրելու համար՝ նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանը համաձայն է լանձնել Անգլիային Վիպրոս կղզին՝ կառավարելու և բնակութիւն հաստատելու համար»:

Դաշնադրութիւնը գաղտնի էր: Բերլինի վեհաժողովում Բիկօնսֆիլդ և մարկիզ Սօլսբիւրի ոչինչ ջանք չը խնայեցին թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Իսկ երբ հերթը հասաւ թիւրքիայի ասիական նահանգներին, երբ պիտի քննուէր Սան-Ստեֆանօի դաշնադրութեան 16 լօղուածը, որ վերաբերում էր հայերին՝ Բիկօնսֆիլդ և Սօլսբիւրի հրապարակ հանեցին Վիպրոսի դաշնադրութիւնը և լայտարարեցին, որ Անգլիան Փոքր Ասիայի վերաբերութեամբ արդէն լանձն է առել պարտաւորութիւններ, հետևաբար վեհաժողովը չը պիտի զբաղուի այդ հարցով: Այս քաղաքական խորամանկութիւնը սաստիկ դժգոհութիւն պատճառեց ամբողջ Եւրոպայում: Բայց ինչ կարելի էր անել: Վեհաժողովը հաշտուեց իրողութեան հետ, և Փոքր Ասիայի քրիստոնեաների հարցը բաւարար և արմատական լուծում չը ստացաւ:

Յուլիսի 4-ին Բիկօնսֆիլդ վերադարձաւ Անգլիա: Ափ իջնելիս նա բացաղանջեց. «Հաշտութիւն և պատիւ»: Անգլիան փառաւոր ցոյցերով ընդունեց իր լազթական մինիստրներին: Ամբոխը հա-

լաքւում էր Բիկօնսֆիլդի տան առաջ, ցնծութեան աղաղակներ էր արձակում. փառքի գագաթնակէտին հասած հրէան զուրս էր գալիս պատշգամբ, շնորհակալութիւն էր լախնում: Նոյն-իսկ պարլամենտն էլ իր հիացմունքն էր լախնում: Յուլիսի 18-ին լօրդերի պալատում Բիկօնսֆիլդ ընդհանուր ոգևորութեան և աղմկալի ցոլցերի մէջ արտասանեց մի երկար ճառ, որ տևեց երկու ժամ: Յաղթողի պարծենկոտութեամբ նա լիշատակեց իր արածները Բերլինում, կարծես նա վերջնական անկումից ազատել էր ոչ թէ Թիւրքիան, այլ Անգլիան: Յիշատակեց, որ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրով որոշուած Բօլզարիայի երկու երրորդական մասը վերադարձրուեց սուլթանին, ապա գովեց Թիւրքաց զօրքերը: Խօսելով Փոքր Ասիայի մասին՝ նա ասաց. «Եթէ չը միջամտէինք, Ասիայում մեր շահերը պահպանելու համար՝ Թիւրքիայի ալը մասը կը դառնար կամ անիշխանութեան զոհ կամ Ռուսաստանի որսո: Արեւելեան հարցի միակ ապահով լուծումը, ինչպէս հաւատացնում էր Բիկօնսֆիլդ՝ սուլթանի իշխանութեան պահպանութիւնն է: Եւ ի վերջոյ նա ցինիկաբար աւելացրեց, որ մանր ազգութիւնների պատգամաւորները չէին իմանում, թէ Բերլինի վեհաժողովը Թիւրքիան բաժան-բաժան անելու համար չէր գումարուել:

Այս ցնծութիւնների, այս փառաւոր տօների ժամանակ էլ Գլադստօն բողոքում էր, ապացուցա-

նելով որ Բիկօնսֆիրդի տարած լաղթութիւնը պատիւ չէ Անգլիայի համար, ալլ անպատուութիւն։ Աւիրաւ, Կիպրոսի լափշտակութեամբ ուրախացած և թիւրքամոլ Գիզրաէլի-Բիկօնսֆիրդի օձալին լեզուով թավուած Անգլիան չը գիտէր, թէ ինչ ահռելի, անլուր աղէտներ պիտի գան ապագայում և անջնջելի արատ դառնան անգլիական պատմութեան մէջ։ Կալին սակաւաթիւ մարդիկ, որոնք Վլադստօնի պէս հասկանում էին Բիկօնսֆիրդի տարած լաղթութեան արժէքը։ Այսպէս, լօրդ Շէրբրուկ մի ճառի մէջ ասաց, որ Անգլիայի քաղաքականութիւնը՝ Թիւրքիայի քրիստոնեաների առաջ փակեց դժոխքից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները։ Բայց ինչ նշանակութիւն ունէին այս ձայները ընդհանուր հրճուանքի մէջ, որ Բիկօնսֆիրդ պատճառել էր Անգլիային...

Պահպանողականների առաջնորդը գտել էր ուժեղ ու անպարտելի իշխանաւոր լինելու գաղտնիքը։ Ինչպէս Նապօլէօն Գ իր խախուտ գահը պահպանելու համար շլացնում էր Ֆրանսիացիներին արտաքին քաղաքականութեամբ, լաղթութիւններով, ղինուորական հանդէսներով՝ այնպէս էլ լօրդ Բիկօնսֆիրդ գրաւում էր անգլիացիներին այնպիսի արտաքին գործերով, որոնք չոլում էին ազգի սնապարծութիւնը, հպարտութիւնը։ Բերլինում տարած փառաւոր լաղթութիւնը դեռ չէր մոռացուել՝ երբ Բիկօնսֆիրդ մի ուրիշ հանդէս

սարքեց անգլիացիներին գրաւելու համար: Այս անգամ նրա զէնքերը կիպրոսի դաշնագրութեան պէս ամօթալի գործերը չէին, ոչ էլ քաղաքական ճարտիկութիւնն ու խորամանկութիւնը: 1878 թուի ամառը ուստաց մի գեսպանութիւն գնաց Աւզանիստանի էմիր Շիր-Ալիի մօտ: Աւզանիստանը այն երկիրն է, որ բաժանում է Հնդկաստանը Ռուսաստանից. այդ կողմից է Անգլիան սպասում ուստաց զօրքերի արշաւանքը դէպի Հնդկաստան: Բիկօնսֆիլդ պահանջեց, որ Շիր-Ալին ընդունէ և անգլիական գեսպանութիւնը, որ կուղարկուի Հընդկաստանից: Երբ էմիրը մերժեց այս առաջարկութիւնը՝ անգլօ-հնդկական զօրքերը մասն Աւզանիստան և սկսուեց պատերազմ, որ տեւեց մինչև 1880 թուականի սկիզբը: Անգլիական զօրքերը մեծ գծուարութիւններով կարողացան գրաւել Աւզանիստանը և սարսափելի անգթութիւններ գործեցին: Բացի գրանից Աֆրիկայում էլ անգլիացիները արշաւանք սկսեցին զուլուաների դէմ և նոյնպէս աջողութիւն ունեցան: Լօրդ Բիկօնսֆիլդ կատարելապէս հասաւ իր նպատակին. նրա հեղինակութիւնը աճագին էր, նրա իշխանութիւնը անխախտելի էր: Ամբողջ Եւրոպայում Անգլիան էր ուղղութիւն տալիս քաղաքականութեան: Բայց հանճարեղ հրէան քաղաքական արկածախնդրութիւնների և արտաքին փառերի մէջ էլ գտաւ իր անկումը, ինչպէս այդ պատահել էր և Նապօլէօն:

Գ-ի հետ: Անգլիան ահագին ծախսեր էր անում զանազան արշաւանքների համար. պետական փինանսները ողորմելի դրութեան մէջ էին գտնուում: Ներքին գործերի վրայ պահպանողական մինիստրութիւնը ուշադրութիւն չէր դարձնում, մինչդեռ բազմաթիւ վերին աստիճանի կարեւոր չարքեր կային: Օգուտ քաղելով իր անսահման աջողութիւններից՝ Բիկօնսֆիլդ ուզեց մինչև անգամ փոփոխել կառավարութեան ձևը: Նրա իդէալն էր ազատել թագաւորող անձը պարլամենտի բռնակալութիւնից և հիմնել կառավարութիւնը երեք սկզբունքների վրայ — միապետութիւն, եկեղեցի և ժողովուրդ: Նրա առաջարկութեամբ պարլամենտը 1876 թուին լատկացրեց Վիկտորիա թագուհուն «Հնդկաստանի Կալսրուհի» տիտղոսը: Թագուհին, իհարկէ, պարզեներ էր շնորհում իր առաջին մինիստրին: Անգլիական ազգը, սակայն, չընկաւ Գիլի պատրաստած ծուղակի մէջ. նա շուտ հասկացաւ, որ Բիկօնսֆիլդ կարող է լինել մի որևէ արևելեան բռնապետի մօտ լաւ վէզիր, բայց ոչ թէ մինիստր Անգլիայում, ուր ժողովուրդը դարերից իվեր կապուած է իր պարլամենտական կարգերի հետ:

Այսպիսի հանգամանքների մէջ վրայ հասաւ 1880 թուականը: Պատգամաւորների ժամանակը լրացել էր, և նոր ընտրութիւններ նշանակուեցան: Պահպանողականները բոլորովին ապահով

էին, որ դարձեալ իրանք կը ստանան մեծամասնութիւն և դեռ երկար իրանց ձեռքում կը պահեն կառավարութեան ղեկը: Բալց ազատամիտները համարձակ մրցութեան ասպարէզ ելան: Գլադատօն, որ, ինչպէս տեսանք, հրաժարուել էր կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից՝ հրաւիրուեց մասնակցել ազատամիտների կառւին: Եւ եօթանասնամեայ ծերունին ընդունեց ալդ հրաւերը ու նորից սկսեց եռանդուն գործունէութիւն: Այս անգամ նրա գործը շատ դժուար էր: Ազատամիտները, իրանց հակառակորդներին անխնայ ջարդելու համար՝ դրին 'Նլադատօնի թեկնածութիւնը Ծօտլանդիալի Միդլօտիանի շրջանում: Սա մի չը տեսնուած լանդգնութիւն էր: Միդլօտիան միշտ պատկանում էր պահպանողականներին, և ահետեղ պատգամաւոր էր ընտրուած տեղացին կալուածատէր գութսը, որ համարեա մի փոքրիկ թաղաւոր էր իր ահագին կալուածներում: Յաղթել ալդտեղ՝ նշանակում էր մահացու հարուած հասցնել պահպանողականներին, իսկ լաղթուել՝ նշանակում էր կորցնել ամեն մի լուս: Գլադատօն գնաց Ծօտլանդիա:

Անհամար միտինգների մէջ նա ճառեր էր ասում, քննադատում էր Բիկօնսֆիլդի արևելեան քաղաքականութիւնը, ցոյց էր տալիս, թէ Անգլիան որքան անպատուած է Կլայրոսի դաշնադրութեամբ, Աւղանիստանում տեղի ունեցած կոտորածներով: Նրա աջողութիւնը ահագին էր. նրա

ճանապարհորդութիւնը լաղթական գնացքի էր նման: Շօտլանդական բանուորները աղաղակում էին. «Կեցցէ Գլաղստօն, աշխարհի առաջին մարդը: Իսկ երբ նա ընտրուեց ձայների անագին մեծամասնութեամբ՝ բանուոր դասակարգը ակնպիսի ցուղիւր արաւ, կարծես ողջունում էր հայրենիքը ազատողին: Այս փառաւոր լաղթութեան լուրը տարածուեց ամեն տեղ և նպաստեց միւս ազատամիտների աջողութեան: Բիկօնսֆիլդ տապալուած էր: Գլաղստօնին պատգամաւոր ընտրեցին և Լիդսում, ուր նա ներկայ էլ չէր. քաղց որովհետև մէկը չէր կարող երկու տեղից պատգամաւոր լինել, ուստի Լիդսում նորից ընտրութիւն եղաւ և ընտրուեց Գլաղստօնի որդին, Հերթերտ: Բիկօնսֆիլդ սպասում էր թագուհու վերադարձին, որ հրաժարական տալ: Մինչև այդ՝ նա իր կողմնակիցներին վարձատրեց շքանշաններով, իշխանական տիտղոսներով. այս լինձաները անձրևի պէս թափւում էին պահպանողականների գլխին, որովհետև թագուհին չէր մերժում իր սիրելի մինիստրի առաջարկութիւնները: Ապրիլի 18-ին նա գնաց Վինձօրի ամրոցը իր ամենողորմած թագուհուն հրաժարական մասուցանելու: Նրա իշխանութեան վերջին օրերն էին. նրան չէր վիճակուած մի անոգամ էլ անցնել կառավարութեան գլուխը: Վաղց ո՛վ պիտի ընդունէր իշխանութիւնը նրա ձեռքից: Ազատամիտ կուսակցութիւնը ունէր մի քանի շնոր-

հալլի ներկայացուցիչներ. բալլց նրանցից ոչ ոք չուզեց լանձն առնել մինխտորութիւն կազմելը. միայն Գլադստօն կարող էր ստանձնել առաջին մինխտորի պաշտօնը: Եւ նա ընդունեց: Երբ նա գնում էր Թագուհու մօտ իր համաձայնութիւնը տալու համար՝ ժողովուրդը ցոլցեր էր անում, արտալատելով իր ուրախութիւնը: Ուրախացան ամենքը: Եւրոպայի զանազան կողմերից շնորհաւորական հեռագիրներ էին թափուում: Հալածուածների պաշտպանը, խաղաղասէր, ազատամիտ և ազնիւ քաղաքականութեան ներկայացուցիչը անցաւ կառավարութեան գլուխը:

Պահպանողականների թողած ժառանգութեան ամենադառն բաժինը իրլանդական հարցն էր, որ եօթանասնական թուականների վերջում դարձեալ սուր կերպարանք էր ստացել: 1879 թուին Իրլանդիալում սաստիկ լուղմունք սկսուեց: Մի քանի տարի շարունակ հունձը վատ էր, և գիւղացիները ալնքան էին աղքատացել, որ կարողութիւն չունէին հարկերը և հողի վարձը վճարելու: Կալուածատէրերը գործ դրին իրանց սովորական անգթութիւնները. հաղարաւոր գիւղացիներ արտաքսուեցան իրանց հողերից և մնացին առանց մի կտոր հացի, առանց օթևանի: Բիկօնսֆիլդի մինխտորութիւնը խիստ միջոցների դիմեց, բալլց դրանով աւելի ևս գրգռեց իրլանդացիներին: Այժմ Իրլանդիան անպաշտպան չէր. նա ունէր կազմակեր-

պուած դիմադրութեան մեծ լարմարութիւններ. քալց որ գլխաւորն է՝ Իրլանդիայում լալտնուել էր մի մարդ, որ Օ'Կոննէլի եռանդն ու քաջութիւնն էր լիշեցնում: Իսա Պարնէլն էր:

Լինելով անգլիական ծագումից, պատկանելով անգլիական եկեղեցուն՝ Պարնէլ անուամենայնիւ հոգով նուիրուած էր Իրլանդիային և իր կեանքի նշանաբան էր ընտրել թշուառ կղզու ազատութիւնը: 1875 թուին նա, դեռ բոլորովին անլալտ մի մարդ, ընտրուեց պատգամաւոր Իրլանդիայի կողմից, քալց երկու տարուց լետոյ նրա անունը արդէն հռչակուած էր: Պարլամենտի մէջ իրլանդական պատգամաւորները գործադրում էին մի միջոց, որ լալտնի էր «օքստրուկցիօնիզմ» անունով: Տեսնելով որ պարլամենտը ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձնում իրլանդական գանգատների, պահանջների վրայ՝ ալդ պատգամաւորները վճռեցին խանգարել պարլամենտի պարապմունքները, թույլ չը տալ որ անգլիական պատգամաւորները հեշտ և արագ վճռեն հերթական հարցերը: Պարլամենտական կարգերը թույլ էին տալիս պատգամաւորին խօսել մի հարցի մասին՝ որքան նա կը կամենայ: Եւ ահա իրլանդացիները ամենալալտն շափերով գործադրում էին ալդ իրաւունքը, լոգնեցնում էին պատգամաւորներին իրանց անվերջ ճառերով: 1877 թուին Պարնէլ իր մի ճառի մէջ ասաց. «Ես ալտտեղ եկել եմ մի ուր-

կրից, որ խիստ տանջուով է անգլիացիներէ անգթութիւններէց ու բռնակալութիւնէից, և ինձ համար մի առանձին քաղցրութիւն է խոչընդոտներ դնել կառավարութեան գործունէութեան առաջ»։ Այս խօսքերը զայրուց չարուցին պարլամենտում. առաջարկուեց հեռացնել Պարնէլին, բայց ազատամիտներից մէկը պաշտպանեց նրան, ասելով որ նա պարլամենտական կարգերի դէմ չէ գնում։ 'Իս մի չաղթանակ էր, որ առաջին անգամ հռչակեց Պարնէլի անունը կերտպալում։ Մի քանի օրից լետու Պարնէլ ձգձգեց պարլամենտի նիստը 26 ժամ։ Կարճ միջոցում նա անպիսի ժողովրդականութիւն ստացաւ, որ 1879 թուին նրան էլ Ա' կօննէլի նըման սկսեցին անուանել (Իրլանդիայի անթագակիր թագաւոր)։ Յաջորդ տարին նա գնաց Ամսթրիկա՝ իրլանդական գործի համար փող հաւաքելու։

Գլազգասօն, ի հարկէ, չը դիմեց պահպանողականների ձեռք առած միջոցներին, այլ միջնորդ հանդիսացաւ Իրլանդիայի և պարլամենտի մէջ։ Նա առաջարկեց պարլամենտին, որ նախ՝ Իրլանդիայում պետական բարեկարգութիւնը աւելի ընդարձակուի, և երկրորդ՝ որ հողատէր ազնուականների իրաւունքները սահմանափակուին։ Արանք էլ կիսատ-պռատ, անգոհացուցիչ միջոցներ էին՝ ինչպէս 1870 թուին ընդունածները։ Բայց լօրդերը ընդդիմացան Գլազգասօնի երկրորդ առաջարկութեան։ Իրլանդիան աւելի ևս կատաղեց լօրդերի

վարմունքից. քարոզում էր բացարձակ ընդդիմութիւն: 1879 թուին կազմուած էր «Հողալին Լիգա» անուանով մի ընկերութիւն, որր գիւղացիների համար մի պաշտպանողական դաշնակցութիւն էր հողատէրերի դէմ: Սպանել հողատէրերին կամ նըրանց կառավարիչներին, կրակ տալ արտերը, տընտեսական շինութիւնները կոտորել անասուններին՝ — սրանք վրէժի միջոցներ էին, որոնք շատ հին ժամանակներից էին լալտնի: Իրանց վրայ աւելացաւ և մի ուրիշ միջոց. իրլանդացիները կղզիացնում էին այն մարդկաց, որոնք իրլանդական դատին հակառակ էին. ոչ ոք իրաւունք չունէր ալդպիսիներին մի բան ծախել, փոխ տալ, ծառայ կամ բանուոր մտնել նրանց մօտ: Առաջին անգամ այս միջոցը գործադրուեց կապիտան Բօլկօտտի դէմ (1880 թ.), և այնուհետև կռուի այս նոր եղանակն անուանուեց «բօլկօտտիզմ»: Պարլամենտի իրլանդական պատգամաւորները միացած էին «Հողալին Լիգալի» հետ: Մի կողմից նրանք պահանջում էին պարլամենտում՝ ոչնչացնել 1800 թուի միութիւնը («Ունիա») և տալ Իրլանդիալին ինքնավարութիւն (Հօմ-Րուլ), միւս կողմից սովորեցնում էին իրլանդացիներին՝ երբէք առանց ոստիկանների կողմից բռնութիւններ գործ դրուելու չը հեռանալ այն հողերից, որ կալուածատէրերը խլում էին նրանցից: Պարնէլ իրլանդական այս շարժման պարագլուխն էր:

Գրութիւնը անքան անտանելի դարձաւ, որ իրլանդական 105 խոշոր կալուածատէրեր զիմեցին իրլանդիայի փոխարքային, խնդրելով պաշտպանել իրանց. գանգատուողները խնդրում էին նույնպէս, որ իրանց անունը ծածուկ պահուի, որովհետեւ վախենում էին «Հողային Լիգայի» վրէժխնդրութիւնից: Գլադստօնը վճռեց կռիւ մղել իրլանդական այս նոր տեսակի լեղափոխութեան դէմ: Պարլամենտը վերացրեց անձնական ազատութեան («Habeas corpus») իրաւունքը իրլանդիայում: Պարնէլ զիմադրում էր: 1881 թուի լունուարի 31-ին, երեկոյեան ժամը 4-ին բացուած պարլամենտական նիստը նա ձգձգեց մինչև փետրվարի 2-ը, առաւօտեան ժամի 9-ը. և եթէ պատգամաւորների ժողովի նախագահը իր իրաւունքով, սակայն առանց օրինական հիմքի, վերջ չը դնէր վիճաբանութիւններին՝ դեռ էլ պիտի երկարէր այդ նիստը: Շուտով ձերբակալուեց «Հողային Լիգայի» հիմնադիր Գէվիտտ: Կառավարութիւնը չը կամեցաւ լալտնել այդ ձերբակալութեան պատճառաբանութիւնները, և այդ ժամանակ Պարնէլ առաջարկեց պարլամենտին՝ լալտնել ցանկութիւն, թէ ինքը չէ ուզում լսել առաջին մինիստրի (Գլադստօնի) ճառը: Նախագահը մերժեց քուէի դնել այս առաջարկը. սակայն Պարնէլ պնդում էր իր ասածի վրայ և այդ պատճառով նրան մի քանի օրուալ ժամանակով զրկեցին պատգամաւորի իրաւունքներից: Պարնէլի օրինա-

կին հետևեցին և միւս նրա կողմնակից իրլանդացիները, մինչև որ մէկ-մէկ ամենքը հեռացուեցան ժողովից:

Ընդհարումը սուր կերպարանք էր ընդունում: Վլադստօն հաշտեցնող միջոցների դիմեց, առաջարկելով առանձին դատարաններ կազմել, որոնք կը նշանակեն հողի վարձագին 15 տարուաչ համար. նա մինչև անգամ խոստացաւ գանձարանից նպաստ տալ գիւղացիներին հողեր գնելու համար: Բայց իրլանդական կուսակցութիւնը կռիւ էր ուզում: «Հողալին Լիգան» ժողովրդից 1200 ներկայացուցիչներ հաւաքեց Վուբլինում, և այս ժողովը լայտարարեց, որ «բոլոր քաղաքական խառնակութիւնների և հասարակական դժբախտութիւնների պատճառը օտարերկրացիների տիրապետութիւնն է» և այս շարիքը վերացնելու միակ միջոցն է վերադարձնել իրլանդիային ինքնավարութեան իրաւունքը: Վլադստօն խիստ դատապարտեց «միստր Պարնէլի բռնակալութիւնը և կողոպտութիւնների նոր աւետարանը», լայտարարելով որ ինքը վճռել է պաշտպանել անգլիական տիրապետութիւնը իրլանդիայում և սեփականութեան իրաւունքը: Նա հրամայեց ձերբակալել Պարնէլին և փակեց «Հողալին Լիգան»: Բայց իրլանդացի կանանց ընկերակցութիւնը, Պարնէլի քրոջ ղեկավարութեամբ, շարունակեց դիմադրութիւն ցուց տալ կառավարութեան:

Եօթը ամիս շարունակուեց այս դրութիւնը. ձերբակալութիւններ, խռովութիւններ, լուզմունքներ անպակաս էին: Գլաղստօն, իրրև մի բարեխիղճ մարդ, որ երբէք ստորութիւն չէ համարում ուշադրութեամբ վերաբերուել իր հակառակորդի ասածներին և խոստովանել, թէ ճշմարտութիւնը նրա կողմն է՝ շուտով հասկացաւ, որ իրլանդացիների արդար բողոքների դէմ բռունցք և ոստիկանութիւն հանելը միանգամայն անօգուտ է և կարող է անիողճութեան հասցնել: Նա աւելի լաւ համարեց հաշտութիւն կալացնել, և բանտից արձակեց Պարնէլին ու իրլանդական այլ առաջնորդներին: Իրլանդիայի մինիստր Ֆօրստէր արձակուեց պաշտօնից, իսկ նրա տեղ նշանակուեց Գլաղստօնի անձնական բարեկամ Ֆրիդրիխ Կամէնդիշ: Ասում էին, որ Գլաղստօն ինքը պիտի կառավարէ Իրլանդիան, որովհետև Կամէնդիշ վարչական հմտութիւն չունէր: Եւ իրաւ, Գլաղստօն կամենում էր խաղաղացնել Իրլանդիան բարենորոգումների միջոցով. բայց իրլանդացի լեղափոխականները չէին թույլ տալիս նրան իրագործել այդ ցանկութիւնները: Նոր մինիստր Կամէնդիշ օր ցերեկով սպանուեց 'Իուբլինում: Ամբողջ Անգլիան ցնցուեց այս ոճրագործութիւնից: Հարկաւոր էր նոր խստութիւններ ձեռք առնել, և Իրլանդիայում հաստատուեց մի դրութիւն, որ շատ հեռու չէր պաշարման դրութիւնից: Մի քանի ամսուայ մէջ

կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնուեց Իրլանդիայում:

Իրլանդական դարաւոր վէրքերը բժշկելու այս անաջող փորձերի ժամանակ՝ Գլադստօն անց կացրեց պարլամենտում մի շատ նշանաւոր օրինագիծ, որով բուլորովին կերպարանափոխուեալ էր Անգլիան: Մինչև այդ՝ ընտրողական իրաւունք ունէին քաղաքի տանտէրերը. իսկ նոր օրէնքով այդ իրաւունքը ստանում էին և գիւղացի տանտէրերը: Այդպիսով աւելացան 2,000,000 նոր ընտրողներ: Ինքը Գլադստօն ասաց, որ այնուհետև ընտրութիւնների ժամանակ գերակշռող աղղեցութիւն ձեռք են բերում բանուորները, հասարակ ժողովուրդը *): Անգլիան դարձաւ բուն ռամկավարական երկիր:

*) Գլադստօն այսպէս պաշտպանեց իր առաջարկած օրինագիծը. «Մեծ Բրիտանիայի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը վայելում է խօսքի, մամուլի, ընկերակցութիւնների ազատութիւն, պայլամենտին հանրագիր ներկայացնելու իրաւունք: Ազգաբնակչութեան այս բոլոր արտօնութիւնները մեզանից ոչինչ չեն խլում, այլ, ընդհակառակն, մեր ապահովութեան առնաւատչեան են կազմում: Ես խնդրում եմ ձեզ՝ շնորհել ազգաբնակչութեան նոյն այդ դասակարգերին և մի բարձր արտօնութիւն — իրաւունք ընտրելու իրանց պատգամաւորին պարլամենտի համար, և այն ժամանակ մենք, որ այժմ էլ իբրև ազգ և պետութիւն ուժեղ ենք, աւելի ևս կուժեղանանք: Կարելի՞ է կասկածել, որ գիւղական ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է ընդունակ

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ Գլագ- ստօնի մինիստրութիւնը ունեցաւ մի քանի աջո- ղութիւններ, բայց անաջողութիւններն էլ պակաս չէին. Բերլինի դաշնադրութեամբ Չէրնօգօրիան և Յունաստանը պիտի ստանային Թիւրքիայից մի քանի հողեր. Բ. Գուռը, ինչպէս միշտ՝ ձգձգում էր ալդ գործը, աշխատում էր խաբել պետութիւն- ները զանազան խորամանկ միջոցներով. Բայց Գլագստօնի առաջարկութեամբ միջազգային նա- ւատորմը ցոյց արաւ Ադրիական ծովում և ալդպի- սով հարկադրեց Թիւրքերին կատարել իրանց լան- ձըն առած պարտաւորութիւնները: Եզիպտոսում ծագած ներքին խռովութիւնները պատճառով անգ.

մարդկանցից և կարող է օգտուել իր ընտրողական իրա- ւունքից ինչպէս Նարկն է: Իմ կողմից ես հաստատում եմ, որ կատկած չի կայ: Ես գիւղացուն առհասարակ համարում եմ փորձուած աշխատաւոր: Նա կատարում է բազմազան աշխատութիւններ և դրանց թում այնպիսիները, որոնք նյութից մտաւոր գործունէութիւն են պահանջում: Եթէ նրա մէջ կայ մի պակասութիւն՝ դա այն է, որ նա գուցէ չափազանց հեշտութեամբ է ենթարկում իրանից բար- ձրը կանգնածների ազդեցութեան: Բայց այս պակասու- թիւնը — հեղնօրէն աւելացնում է ճառախօսը, դիմելով պահպանողականներին — դուք մանաւանդ մի լանցանք չէք համայնի, Իսկ ինչ վերաբերում է մեզ՝ մենք պատրաստ ենք ընդունել գիւղացուն այնպէս՝ ինչպէս նա կայ և նրա համար մատչելի դարձնել մեր հիմնարկութիւնների ամե- նավերջին և ամենաբարձր արտօնութիւնները: »

լիական նաւատորմը ումրակոծեց Ալէքսանդրիան. Անգլիան, ստանալով պետութիւնների համաձայնաւթիւնը՝ ժամանակաւորապէս գրաւեց Եգիպտոսը, ալնտեղ կարգ և խաղաղութիւն հաստատելու համար: Ապա արշաւանքներ սկսուեցան Սուդանի անապատներում և բօէրների երկրում. ալստեղ անգլիացիները մի շարք անաջողութիւնների հանդիպեցան: Բալց ամենակարեւոր հարցը ալն բարդութիւնն էր, որ առաջ բերեց Աւղանիստանը Խուսաստանի և Անգլիայի լարաբերութիւնների մէջ: 1885 թուի մարտի 18-ին գեներալ Կօմարով, Անդրկասսահան երկրի կառավարիչը, լարձակուեց աւղանցիների վրայ և ջարդեց նրանց Կուչկա տունում տեղում: Ծագեց Աւղանիստանի սահմանների վէճը: Անգլօ-ռուսական լարաբերութիւնները ալնքան սուր կերպարանք ընդունեցին, որ մի ժամանակ պատերազմի երկիւղ էր տիրում: Բալց Գլադստօն հաշտութեամբ վերջացրեց վէճը. դա էլ մի նոր անաջողութիւն էր, որ հարկադրեց նրան հրաժարական տալ: Թագուհին առաջարկեց նրան կոմսի տիտղոս, բալց նա հրաժարուեց ալզ շնորհից:

Լօրդ Բիկօնսֆիլդ վախճանուել էր 1881 թուին. նրա տեղ պահպանողական կուսակցութեան պարագլուխ էր գարձել մարկիզ Սօլսբիւրի, որ և այժմ անցաւ կառավարութեան գլուխը: Բալց ալս անգամ պահպանողականների կառավարու-

թիւնը միայն մի քանի ամիս տևեց: Նույնմբերին նոր ընտրութիւններ էին նշանակուած. ազատամիտ կուսակցութիւնը ընտրողներին ներկայացրեց մի շարք բարեփոխութիւնների ծրագիր: Ի միջի ալլոց խոստացում էր վերակազմել լօրդերի պալատը. տեղական ինքնավարութիւնը նոր հիմքերի վրայ դնել. օրավարձով ապրող երկրագործներին տալ փոքրիկ հողարածիւններ, որպէսզի նրանք դառնան սեփականատէր գիւղացիներ: Ինչ վերաբերում էր Իրլանդիային՝ ազատամիտ կուսակցութիւնը պատրաստ էր տալ նրան ալնպիսի ինքնավարութիւն, որ համապատասխան կը լինի պետութեան ամբողջութեան սկզբունքին: Պարնէլ ալժմ ուրիշ միջոցներ էր ընտրել իր դատը ղարեւու համար: Իրլանդական պատգամաւորները, թուով 86 հոգի, կազմում էին մի անկախ ոլժ. նրանք կարող էին միանալ կամ ազատամիտների կամ պահպանողականների հետ, նախած թէ ալդ կուսակցութիւններից որն է համակրում իրլանդական ինքնավարութեան. իսկ միանալով՝ իրլանդացիները մեծամասնութիւն կը տալին ալս կամ ալն կուսակցութեան և ալդպիսով կառավարութեան ղեկը կանցնէր ալն կողմին, որի հետ կը միանալին իրլանդացիները: Պարնէլի ալս ծրագիրը աջողութիւն ունեցաւ. 1885 թուի ընտրութիւններից լետոյ իրլանդացիները միացան ազատամիտների հետ և տապալեցին մարկիզ Սօլսբիւրիի մինիստրութիւնը:

1886 թուի լուսնվարին Գլադստոն դարձեալ առաջին մինիստր էր:

Անուհետև իրլանդական հարցը երկու կուսակցութիւնների գործունէութեան գլխաւոր առարկան դարձաւ: Գլադստոն, միացաւ իրլանդացիների հետ և պահանջեց ինքնավարութիւն Իրլանդիայի համար: Ազատամիտ կուսակցութեան մէջ պառակտումներ սկսուեցան: Մեծամասնութիւնը հաւատարիմ մնաց Գլադստոնին, բայց մի փոքրիկ խումբ բաժանուեց, հեռացաւ կուսակցութիւնից, համարեւոյ՛ իրլանդական ինքնավարութիւնը միասակար անդամահատութիւն Անգլիայի համար: Հեռացողների թւում էին մի քանի արիստոկրատ ազատամիտներ, որոնց առաջնորդն էր Հարտինգտոն՝ և արմատականներ, որոնց թւումն էր Չէմֆէրլէն: Չէմֆէրլէն մինիստր էր Գլադստոնի կարինէտում և իսկոյն հրաժարուեց՝ երբ Գլադստոն մինիստրութեանը հաղորդեց իրլանդական ինքնավարութեան ծրագիրը. այնուհետև նա Գլադստոնի ամենախիստ հակառակորդներից մէկը դարձաւ: Ազատամիտ կուսակցութիւնից բաժանուած այդ հատուածը ստացաւ «ունիօնիստ» անունը. նա պահանջում էր, որ 1800 թուականի «Ունիան» անխախտ մնալ *):

*) Իրլանդիայի Ուլստէր նահանգը նոյնպէս սաստիկ ղէմ էր իրլանդական ինքնավարութեան. բողոքելով մինիստրութեան կազմած ծրագրի ղէմ՝ Ուլստէրի բողոքա-

Բայց Քլադատօն, որ սովորութիւն չունէր կանգ առնել ճանապարհի կէսին՝ առաջ տարաւ իր սկսած գործը: Իրլանդական ինքնավարութեան հարցը տաք լիճաբանութիւններ լարուցեց մամուլի մէջ, իսկ երբ նշանակուեց համալնքների ժողովում քննելու օրը՝ հասարակութեան հետաքրքրութիւնը վերջին ծալրին հասաւ: Ամենքը գիտէին, որ պարլամենտում իրլանդական ինքնավարութիւնը չի անցնի. բայց ամենքին հետաքրքրողը այն հսկայական կռիւն էր, որ պիտի վարէր 77-ամեայ մեծ ժերունին իր բազմաթիւ հակառակորդների դէմ: Ականատեսներից մէկը պատմում է, որ համալնքների ժողովը ներկայացնում էր մի չը տեսնուած տեսարան. ամենքը դիւահարի նման վազվզում էին որ մի տեղ գտնեն: Պատգամաւորներից մի քանիսը քնել էին պարլամենտում, որպէսզի վազօրօք իրանց տեղը բռնեն: Ամբողջ դահլիճը, հանդիսատեսների համար նշանակուած բոլոր տեղերը այնպէս լցուած էին, որ, ինչպէս ասում են՝ ասեղ գցելու տեղ չը կար: Քլադատօն դանդաղ կերպով մօտեցաւ իր նստարանին և լատինեց համալնքների ժողովին, որ ինքը կամենում է մի քանի փոքրիկ նկատողութիւններ անել իր-

կանները լայտարարեցին, որ իրանք զէնքի ուժով կը դիմադրեն այդ բանին: Ապտէրի 30000 կանայք դիմեցին Թագուհուն՝ ազաչելով չը հաստատուել օրինագիծը:

լանդական հարցի մասին: Ազգրում նրա ճառը լը-
սում էին լուսթեամբ, լարուած ուշադրութեամբ: Բալց երբ ատենաբանը լիչեց, թէ անհրաժեշտ է
ազատել իրլանդական օրէնսդրութիւնը օտարեր-
կրեալ գոչներից և տալ նրան ժողովրդական բնա-
ւորութիւն՝ իրլանդիայի պատգամաւորների աղ-
մկալի՝ հաւանութիւնները թնդացրին ծայրէ ծայր
լի դահլիճը: Յետոյ, երբ Քլադստօն սկսեց խօսել
իրլանդական առանձին պարլամենտի մասին, որ
նիստեր կը գումարէ հալրենի հողի վրայ՝ ամեն
կողմից բարձրացաւ քրքիջ. ծաղրում էին ալզ
միտքը: Բալց ատենաբանը հասաւ սգևորութեան
վերջին ծայրին և լւր պերճախօսութեամբ, իր
հանճարով գերեց բոլոր ուկնդիրներին: Հիացմուն-
քը ընդհանուր էր: Ալթմ հաւանութիւն տալիս էին
ոչ միայն իրլանդացիները, այլ և նրանց հակա-
ռակորդները: Բալց և այնպէս՝ մեծ ծերունու
պաշտպանած դատը մի փորձաքար էր նոյն-իսկ
չատ ազատամիտների համար: Տատանուողները
չատ էին. իրլանդական ինքնավարութիւնը մի
անակնկալ բան էր: Շատերը խորհուրդ էին տուել
Քլադստօնին՝ չը դնել ալդ հարցը լանկարձակի,
այլ դեռ պատրաստել հասարակական կարծիքը,
պատգամաւորներին: Քլադստօն, հակառակ իր ոտ-
վորական զգուշութեան, չընդունեց ալդ խորհուր-
դը, և ահա ալթմ նոյն-իսկ նրա կողմնակիցները
վախում էին, չը գիտէին թէ ինչպէս վարուեն:

Հասաւ 1886 թուի լունիսի 7-ը. ալդ օրը համալնքների ժողովը պիտի վճռէր իրան առաջարկուած հարցը: Կէս գիշերին 35 բողոք մնացած՝ Գլադստօն վեր կացաւ իր ճառը արտասանելու: Նրան, իհարկէ, ընդունեցին ծափահարութիւններով, բաց ոչ ոք չէր սպասում, թէ նրա ճառը մի առանձին տպաւորութիւն կը գործէ. որովհետեւ նրա ձայնը, եռանդը ալլես առաջուանը չէին կարող լինել: Բաց սխալուած էին ալդպէս կարծողները: Գլադստօն սկսեց մի կրակոտ ճառ և դարձեալ տիրեց ամենքի մտքի վրայ: Մանաւանդ խոր տպաւորութիւն թողեց նա՝ երբ մի քալլ լետ գնալով՝ նախեց պահպանողականների նստալաններին և մատը ուղղելով դէպի նրանց՝ արտասանեց. «Ձեզ համար հասել է տեղատուութեան ժամանակը, իսկ մեզ տանում է մակընթացութիւնը: Իր ճառը նա վերջացրեց ժամի մէկին, և վերջին խօսքերը, որոնք արտասանուեցան հաստատ ձայնով, խորին լռութեան մէջ՝ հետեւալն էին. «Նախ քան կը վճռէք մերժել մեր առաջարկութիւնը՝ լաւ մտածեցէք, կշռեցէք հանգամանքները, մտածեցէք ոչ թէ ներկալ բողոքի մասին, ալլ մի շարք եկող տարիների մասին»: Սկսուեց քուէարկութիւնը: Պատգամաւորների և հանդիսատեսների մէջ տիրում էր անօրինակ լուզմունք: Իրլանդական ինքնավարութեան ծրագիրը մերժուեց 341 ձայնով ընդդէմ 311-ի»

Գլաղատօն արձակեց պարլամենտը և դիմեց ազգաբնակութեան, յոյս ունենալով թէ նոր ընտրութիւնները ապահով մեծամասնութիւն կը տան իրլանդական ինքնավարութիւնը անց կացնելու համար: Բայց այդ յոյսը չիրականացաւ: Ազատամիտ կուսակցութիւնից հեռացած ունիօնիստները միացան պահպանողականների հետ և այսպիսով այս վերջինները ստացան 116 ձայների մեծամասնութիւն: Ընտրողական պայքարը այս անգամ աւելի սաստիկ էր և ներկայացնում էր մի փառահեղ տեսարան: Գլաղատօն, մենակ, չը նախած իր խոր ծերութեան՝ մի հսկայական կռիւ էր սկսել երեք կուսակցութիւնների դէմ. այժմ նրա հակառակորդները միայն պահպանողականները չէին. ազատամիտների մի հատուած, Հարտինգտօնի ղեկավարութեամբ, և արմատականների մի խումբ, Չէմբէրլէնի առաջնորդութեամբ, որոնք զաւաճանել էին ազատամիտների կուսակցութեան՝ կատաղի պայքար սկսեցին մեծ ծերունու դէմ: Եւ Գլաղատօն չէր լինում կառավարութեան ուժի վրայ, որ գտնւում էր նրա ձեռքում, այլ լոկ իր համոզմունքների, իր ժողովրդականութեան վրայ: Չէմբէրլէն, Հարտինգտօն, Գօչէն, Չիօրչիլ և ուրիշ ունիօնիստներ չէին մտնանում, որ Գլաղատօնի անց կացրած ընտրողական բէֆօրմի շնորհիւ ահագին ազատութիւն էին ձեռք բերել գիւղացիները, որոնք և պաշտում էին նրան: Այդ պատճա-

ուով ունիօնիստները սաստիկ ազիտացիա էին անում Գլադստօնի ժողովրդականութեան դէմ: Այսպէս, Չեօրչիլ լարձակուում էր «ինքնասէր և լամառ ծերունու» անտանելի բռնակալութեան վրայ, գանգատուում էր որ նա սիրում է կամալականութիւն, որ ժողովուրդը կուրօրէն հետևում է նրան: Իսկ Գլադստօն գրում էր. «Մեր հակառակորդները իրանց անուանում են ունիօնիստ: Սա ասում եմ, որ նրանք իրաւունք չունին այդ տիտղոսը կրելու: Մենք ամենքս ենք ունիօնիստ. բայց այն միութիւնը, որ այժմ մեր հակառակորդները չեն ուզում բարեկարգել՝ իր ներկայ դրութեան մէջ մի դաշնակցութիւն է թղթի վրայ, դաշնակցութիւն՝ որ ձեռք է բերուած ոչժով և խաբէութեամբ, որ չէ հաստատուած և չէ ընդունուած իրլանդական ազգի կողմից»: Գլադստօն առաջարկում էր ընտրողներին վճռել սկզբունքով՝ պէտք է արդեօք թույլ տալ, որ իրլանդացիները իրանք վարեն իրանց գործերը, թէ առաջուպ պէս պէտք է անարդար և աննպատակ կռիւ մղել: Ընտրողները, ինչպէս տեսանք, ընդունեցին վերջինը: Գլադստօն հեռացաւ, ու պահպանողականների և ունիօնիստների մինխտրութիւնը, մարկիզ Սօլսբիթի ղեկավարութեամբ, կռիւ սկսեց Պարնէլի և նրա կուսակիցների դէմ:

Նորից դժբախտ կղզին, գահավիժուած թուսահատութեան անդունդի մէջ, անկարգութիւննե-

րի բեմ դարձաւ: «Հողալին Լիդան» վերանորոգեց իր գործունէութիւնը. անգլիական ոստիկանները վաճառում էին գիւղացիներին ազնուականների կալուածքներից. սպանութիւնները, բացարձակ դիմադրութիւնը սովորական բաներ դառան: Ուլստէրում, ուր բողոքականների մեծ մասը դէմ էր իրլանդական ինքնավարութեան՝ տեղի ունեցան կատարեալ ճակատամարտներ: Սօլսբիւրիի կառավարութիւնը պատասխանում էր իրլանդացիներին՝ նորանոր խստութիւններ մտցնելով իրլանդական դատարանների և վարչական օրէնքների մէջ: Իրլանդացի գործիչներին կալանաւորում էին, դատի էին ենթարկում, դատապարտում էին: 1888 թուին Պարնէլին մեղադրեցին, թէ նա քաղաքական ոճրագործների հետ սերտ կապակցութիւն ունի. «Times» լրագրում տպուեցին նրա նամակների պատճէնները, որոնք ապացուցանում էին ալդ մեղադրանքը: Պարնէլ պահանջեց պարլամենտական քննութիւն: Քննիչ մասնաժողովի առաջ Սօլսբիւրիի կառավարութիւնը բացարձակ կերպով «Times»-ի կողմնակիցը դարձաւ, և ալդ մեղադրանքը հաստատելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում նաև ոստիկանութիւնը: Սակայն քննութեան միջոցին հաստատուեց, որ տպուած նամակները կեղծ են. գտնուեց և ալն մարդը, որ կեղծել էր. նա հարկադրուած եղաւ խոստովանել իր արարքը և անձնասպանութիւն գործեց: Պարնէլի համար դա մի

նոր և ահագին լաղթանակ էր. կառավարութիւնը ամօթահար՝ լետ քաշուեց: Բայց և այնպէս նա, չը նախած գլադատօնեան՝ կուսակցութեան բողոքներին՝ իրլանդացիների դէմ նոր խստութիւններ էր լարուցանում:

Կառավարութեան բախտից իրլանդական կուսակցութեան մէջ շուտով երկպառակութիւններ սկսուեցան: Հռոմի պապը դատապարտեց այն միջոցները, որ գործադրում էին իրլանդացի կաթոլիկները հողատէրերի դէմ. այդ պատճառով հոգեւորականութիւնը մի կողմ քաշուեց, և «Հողալին Լիգան» թուլացաւ: Շուտով հասաւ և «Իրլանդիալի անթագակիր թագաւորի» փառքի վերջը: 1890 թուին կապիտան Օ' Եի դատարանում գործ սկսեց իր կնոջից բաժանուելու համար, մեղադրելով թէ նա ապրում է Պարնէլի հետ: Ո՛չ Պարնէլ և ոչ տիկին Օ' Եի դատարան չը գնացին, իսկ վերջինիս ամուսինը բուական համոզիչ հաստատութիւններ բերեց, և դատարանը վճռեց ապահարզան տալ նրան: Պարնէլի վարմունքը դատարանում շատ տրգեղ կողմից լուսաբանուեց. հաստատուեց որ նա, խաբելով կապիտան Օ' Եիին՝ ձեռնու՛մ էր նրա բարեկամը, զանազան ծառայութիւններ էր անում նրան. կաշառում էր ծառաներին և ալդպիսով արասաւորում էր նրա ընտանեկան պատիւը: Պարնէլի քաղաքական ասպարէզը ոչնչացած էր: Գլադատօն լալտնեց, որ անհնարին է շարունակել

յարաբերութիւնները իրլանդական կուսակցութեան հետ, քանի որ նորա առաջնորդն է արատաւորուած Պարնէլ: Բարեկամները խորհուրդ էին տալիս նըրան առ ժամանակ հեռանալ կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից, բայց նա լամառութեամբ պընդում էր, թէ տեղի չի տալ այդ տեսակ պահանջներին: Երկար վիճաբանութիւններից լետոյ իրլանդական կուսակցութիւնը իր համար նոր պարագլուխ ընտրեց, բայց Պարնէլ չը հպատակուեց մեծամասնութեան վճռին, չը վերադարձրեց կուսակցութեան պատկանող փողերը: Այն ժամանակ ժողովուրդը երես դարձրեց նրանից. միտինգներում նրան շուացնում էին, ցեխ էին շպրտում նրա վրայ: Այդ մրցութիւնը, որ շարունակուեց մի քանի ամիս՝ ոչնչացրեց Պարնէլի ուժերը, և նա 1891 թուին մեռաւ տիկին Օ' Շիի ձեռքերի վրայ, որի հետ պըսակուել էր քիչ ժամանակ առաջ: Մահը ջնջեց ժողովրդական ատելութիւնը. երէկուայ հակառակորդները այժմ մեծ և խոր վիշտ էին արտայայտում: Հայրենիքի ազատութեան մեծանուն զինուորին թաղեցին մեծ հանդէսով. դագաղի ետեից գնում էին ժողովրդի անհամար խմբեր. թաղման օրը ազգային սուգի օր էր:

Այն պատգամաւորները, որոնք հաւատարիմ էին մնացել Պարնէլին մինչև վերջ՝ կազմեցին մի առանձին խումբ, որ կոչւում էր պարնէլականների

խումբ, իսկ մնացածները կոչուեցին հակապարնէլական: Իրլանդական այդ երկու խմբերի մէջ եզած զանազանութիւնն այն էր, որ պարնէլականները պարտաւոր չէին համարում հպատակուել անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան, մինչդեռ հակապարնէլականները միշտ գործում էին ազատամիտների հետ:

Է.

Վերջին մինիստրութիւնս—Իրլանդական՝ Հօմ-Րոյ և Նրակայական պայքարս—Լօրդերի հակառակութիւնը և հրաժարականս—Դարձեալ Արեւելեան հարցը. Սասունս—Հօվարդէնի ճառը—Միտինգ Չեստէրումս—Լօրդ Սօլսբիւրի իր հիւսած ցանցերի մէջս—Յպառնալիք և նահանջումս—Լիվրպուլի ճառը—Պառակտում աղատամիտների մէջս—Հիւանդութիւն և մահս—Համաշխարհային ցաւակցութիւնս—Քաղումս:

1892 թուին անգլիական պարլամենտը իր պարապմունքները շարունակեց մինչև լունիսի 28-ը. ահնուհետև պիտի կատարուէին նոր ընտրութիւններ: Գլադստօն իր ճառերի մէջ խիստ քննադատութեան էր ենթարկում կառավարութեան բռնած ուղղութիւնը Իրլանդիայի վերաբերմամբ և ապացուցանում էր, որ Լօրդ Սօլսբիւրի ոչ միայն չը կարողացաւ մի արդար լուծում գտնել իրլանդական հարցի համար, այլ, ընդհակառակն, աւելի ևս խճճեց ու մթնացրեց նրան: Պէտք էր միանգամ ընդ միշտ ազատել Անգլիան այդ ծանր ու աղէտալի հարցից. դա մի նշանաբան էր, որ ազա-

տամիտները դուրս բերին պարլամենտից և տարան ընտրողների առաջ: Գլադստոնի ծրագրի գըլխաւոր կէտը դարձեալ իրլանդական ինքնավարութիւնն էր: Պահպանողականները, Վիտցաժ ունիօնիստների հետ՝ աւելի խիտ խմբուեցան ալդ ծրագիրը տապալելու համար: Լօրդ Սօլսբիւրի թէ իր արտասանած ճառերի մէջ և թէ ալն պաշտօնական լալտարարութեան մէջ, որ ուղղուած էր ընտրողներին՝ ասում էր որ եթէ Իրլանդիային ինքնավարութիւն չնորհուի, Ուլստէրի բողոքականները զէնք կը վերցնեն և երկրի մէջ կը բորբոքուի արիւնահեղ պատերազմ: Դա սարսափ ազդելու մի միջոց էր, որին երբէք չէր դիմել Գլադստոն: Նրա համար դժուար չէր ջրել առաջին միւնիստրի ալդ սոյառնալիքները: Իր լալտարարութեան մէջ Գլադստոն ասում էր. «Իմ քաղաքական կեանքի ալս վաթսուներորդ տարին ես զգում եմ, որ ալժմեան ընտրութիւնները վերջինն են, որոնց առիթով ես դեռ կարող եմ դիմել ընտրողներին. զգում եմ և ալն, որ ինձ մնում է մասնակցել մեր առաջ դրած աշխատութեան մի փոքրիկ բաժնին»:

Թէև ալդպէս՝ թալց մեծ ծերունին ընտրական պալքար սկսեց մի զարմանալի եռանդով և ինքնազոհութեան հասնող աշխուժով: Չէստերում, ուր նա գնացել էր իր կուսակցութեան մի թեկնածուին պաշտպանելու համար՝ մի հարբած կին նրա երեսին խփեց չորացած հացի մի մեծ կտոր,

որ դիպաւ համարեա ուղիղ նրա աչքին. վէրքը սաստիկ ցաւ էր պատճառում, բայց և այնպէս, հինգ ռոպէից լետոյ նա կանգնած էր ժողովրդի առաջ և արտասանեց մի երկար ու սրամիտ ճառ: Գրանից լետոյ միայն նա թուլ տուեց, որ բժիշկները նայեն աչքի վէրքին և հարկադրուած էր, բժիշկների խորհրդով, երկու օր տանից դուրս չը գալ:

Քիչ առողջանալուն պէս նա իսկոյն ճանապարհուեց Շօտլանդիա, Միդլօտիանի շրջանում իր թեկնածութիւնը դնելու համար, և ճառեր առաջ շատ տեղերում: Էդինբուրգի ճառի մէջ նա համառօտ կերպով բացատրեց իրլանդական ինքնավարութեան ծրագիրը. անգլիական պարլամենտը կը պահպանէ իր բարձր իշխանութիւնը իրլանդիայի վրայ. բողոքական փոքրամասնութիւնը պաշտպանուած կը լինի մեծամասնութեան անարդար ոսնձգութիւններից և զեղծումներից. և եթէ իրլանդիայի այն տեղերը, ուր բողոքականները մեծամասնութիւն են կազմում, կամենան դարձեալ միալ անգլիական պարլամենտի իրաւասութեան տակ՝ այդ ցանկութեանն էլ կարելի է գոհայում տալ: Բայց Գլադստօն լոյս ունէր, որ Ուլստէրի բողոքականները չեն ցոյց տալ անհաշտ թշնամութիւն կաթողիկոսների դէմ և չեն խանգարի իրլանդական ինքնավարութեան գործը: Գլասգօվ քաղաքում Գլադստօն խօսեց այն մասին, որ լօրդ Մօլուրիւրի զուր է աշխատում կրօնական ատելու-

Թիւն առաջացնել Իրլանդիայում, զուր է փորձուած վախեցնել ընտրողներին, ասելով թէ կաթոլիկ քահանաները տիրապետող տարր են հանդիսանում: Նա ճառեր ասաց և բանուորների դրութեան մասին. օրը ութ ժամ բանելու. պահանջը նա անօգուտ և աւելորդ էր համարում, բայց ընդունում էր, որ բանուորն էլ պիտի մաս ստանալ այն արդիւնքից, որ նրա կատարած գործը տալիս է դրամատիրոջ: Դա ասելի արդար և հեշտ իրագործելի պահանջ է, և Գլադստօն յորդորում էր բանուորներին՝ խմբուել միասին և մլաքան պահանջ ներկայացնել գործատէրերին:

Նա խօսում էր համարեա ամեն օր, երբեմն և օրը երկու անգամ: Միդլօտիանում նրա աջողութիւնը այս անգամ էլ փառաւոր էր: Բանուորները ամեն տեղ հիացման ցոլցեր էին անում. նըրանց դրօշակների վրայ գրուած էր. «Կեցցէ Գլադստօն, Աստուծու մարդը»: Գլադստօն այդ ցոլցերին պատասխանեց մի ճառի մէջ հետևեալ գեղեցիկ խօսքերով. «Մենք առաջ կը գնանք այն բարի գործի ճանապարհով, որը սկսել ենք, և մեր լոյսերը կը դնենք ոչ պատգամաւորների և ոչ լօրդերի վրայ, ոչ տիտղոսների և կալուածների վրայ, կասեմ աւելին— ոչ նոյն իսկ մարդու վրայ, այլ Ամենակարող Աստուծու վրայ. նա հրամայում է որ իրաւունքի, արդարութեան և ազատութեան գաղա-

փարները առաջնորդեն մեզ և մեր բոլոր գործողութիւններին»:

Ընտրութիւնների հետեանքը, չը նաչած պահպանողականների և ունիօնիստների եռանդուն ջանքերին, բարեկաջող էր այդ մեծ մարդու համար: Նրա կուսակցութիւնը 42 ձայների առաւելութիւն ստացաւ: Անգլիան վերջին անգամ իշխանութեան ղեկը լանձնում էր զառամեալ ծերունուն, թող էր տալիս նրան վերջին անգամ մի հերոսական ճակատամարտ տալ իր բազմաթիւ հակառակորդներին՝ արիւնով ներկուած մի դժբախտ երկրի ազատութեան համար: Օգոստոսի սկզբում Սօլսբիւրիի մինիստրութիւնը վստահութեան հարց դրեց. վիճաբանութիւնները գլխաւորապէս իրլանդական հարցին էին վերաբերում: Մինիստրները աշխատում էին ապացուցանել, որ իրլանդական ինքնավարութիւնը դժբախտութիւն կը լինի Անգլիայի համար. 'Իլադատօնի կողմնակիցները մեծամասնութիւն ունէին շնորհիւ իրլանդացի պատգամաւորների՝ որոնք միացել էին ազատամիտների հետ Հօմ-Րուլը անց կացնելու պալմանով: Նթէ համայնքների ժողովը ընդունում էր, որ իրլանդական ինքնավարութիւնը իսկ-որ վտանգաւոր է և ոչ ցանկալի՝ այն ժամանակ գլադատօնեաւորների, և իրլանդացիների դաշնակցութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը քայքայուէր, և մեծամասնութիւնը դարձեալ կը մնար պահպանողականներին, որոնք և

կը շարունակէին կառավարել: Գլադստօն ասաց. «Իրլանդական հարցը այժմեան ժամանակ տմեն ինչ է ինձ համար. նա է այն միակ օղակը, որ կապում է ինձ հասարակական կեանքի հետ»: Պահպանողականները չէին թագցնում, որ իրլանդական հարցը ոչնչացնելու միակ լուր լօրդերի պալատն է. այդ մասին մարկիզ Սօլսբուրի բաւական պարզ ակնարկներ էր արել լօրդերի պալատում արտասանած իր ճառի մէջ: Գլադստօնն էլ շատ լաւ դիտէր որ այդպէս է, բայց իր հսկայական գործը առաջ տանելու համար նա այժմ էլ, ինչպէս և շատ անգամ, կանգ չէր առնի տիտղոսաւոր ազնուականների առաջ, որոնք ժողովրդի ընտրութեանները չէին և որոնց իրաւունքները հիմնուած էին ինչ սովորութիւնների և հասկացողութեան վրայ: Այս բանն էր նա ուզում հասկացնել, ասելով նոյն ճառի մէջ, որ եթէ իրլանդական օրէնքը, աջողութեամբ անցնելով համալնքների ժողովի մէջ, կը մերժուի լօրդերի կողմից՝ այն ժամանակ «ապատամիտ կառավարութեան պարտականութիւնը կը լինի միևնույն ոլժով շարունակել գործը՝ այս մեծ հարցի լուծումը ձեռք բերելու համար»: Դա նշանակում էր, որ լօրդերի լամառութիւնը կոտրելու համար ձեռք կառնուեն օրինական միջոցներ: Այսպէս թէ այնպէս՝ լօրդ Սօլսբուրի հրաժարական տուեց, և սկսուեց Գլադստօնի շորրորդ ու վերջին մինիստրութիւնը:

Մի քանի ամսից լետոյ, 1893 թուի ձմեռը,

պարլամենտի առաջ դրած էր Իրլանդական հարցը: Աւելորդ է ասել, որ պահպանողականները և նրանց դաշնակից ունիօնիստները կատաղի եռանդով աշխատում էին տապալել այդ՝ իրանց համար ատելի ծրագիրը, որ երկրորդ անգամ հրապարակ էր բերում Անգլիայի առաջին պետական մարդու ձեռքով: Վիճաբանութիւնները ձգձգում էին անվերջ, ճառերը դիտմամբ երկարացնելը սխտեմ էր դարձել: Ի՞նչ պիտի լինէր 84 ամեայ ծերունու դրութիւնը այդ փոթորկալից նիստերի մէջ: Կորացած տարիներէ՛ ալ պատկառելի թուի տակ, բայց հոգով ժիր և առողջ՝ նա հարուածներ էր ընդունում և հարուածներ տալիս: Բաւականանանք բերելով մի կտոր ականատեսի պատմածից: Ահա ինչ է գրում նա.

«Նախագահի աջ կողմում, մինիստրական նստարանի վրայ, նստած էր բարձրահասակ ծերունին, սպիտակ մազերով ծածկուած ահագին գըլխով: Նրա լոգնած աչքերը խոր էին ընկել: Արծուի դէմքը իր մեծ քթով դունատ էր, թափանցիկ. Գլադստօն այդ ժամանակ 84 տարեկան էր: Նա համարեա պառկած էր և ոչ թէ նստած: Նրա մարմինը կռացել էր գլխի ծանրութեան տակ, ոտները թուլ ձգուած էին: Սրբեմնի նա բռնում էր իր աջ կողմին նստած Մօրլէյի *) ձեռքից և լեն-

*) Զօն Մօրլէյ, լալտնի գիտնական և արմատական գործիչ, Գլադստօնի մտերիմ բարեկամը և աշխատակիցը:

ուելով նրա ուսին՝ տկարի նման բարձրանում էր։
Նրբեմն ձեռքը դնում էր ականջին, որ լաւ լսէ։
Նրնում էր, որ աչն ամենը, ինչ խօսում էին հա-
մաչնքների ժողովի կրտսեր աստուածները՝ վաղուց
լալտնի էին նրան։ Ուղիղ նրա դիմաց նստած էր
բարակ և գողտրիկ Բալֆուրը։ Փոքրիկ, նիհար
դէմք, բարակ, սպիտակ, երկար ձեռքեր, ջղուտ
շարժուածքներ—ամեն ինչ ցուց էր տալիս, որ ալդ
մարդը հասել է ամեն մի միտք անդամատելու և
վերլուծելու բարձր կարողութեան։ Հեզնական ժը-
պիտը խաղում էր նրա շրթունքների վրայ, և աշ-
խոյժ աչքերը սրածայր նշտրակների նման փալ-
լում էին ակնոցի տակից։ Նայելով աչն կոտրուած
ձերունուն, որ հագած ունէր մոխրագոյն սիւրտուկ,
որի կոճկատուղում պնդացրած էր մի կարմիր ծա-
ղիկ, նայելով և մտաւոր սրի ալս շքեղ մարմնա-
ցման, որ ջղուտ շարժումներ էր անում ձերունու
դէմ՝ ես կարծում էի թէ Կլադատօն գործը տա-
նուլ է տուել։ Ինձ թւում էր, թէ զօրապետի ոյժը
խորտակուած է։ Բալֆուր խօսեց, իրլանդական
ինքնավարութիւնը անուանեց մի ծիծաղաշարժ
խաբէութիւն։

«Յանկարծ տեղի ունեցաւ մի օտարոտի բան։
Վձմնքս, որ ալդ բոպէին գտնւում էինք պատգա-
մաւորները ժողովի դահլիճում՝ մի ցնցում զգա-
ցինք, կարծելով մէկը խթեց մեզ, և ամենքս մեր
հայեացքները ուղղեցինք դէպի մինիստրական նըս-

տարանը: Թորտակուած, լոգնած ծերունին այլևս
չր կար: Նստարանից դանդաղ կերպով վեր էր
կենում բարձրահասակ մարդը՝ այրուող աչքերով:
Նա լենուեց երկաթապատ արկղին, որի մէջ պահ-
ւում են համայնքներին շնորհուած հրովարտականե-
րը, սիւնացաւ Բալֆուրից բարձր, ձգուեց և սկսեց
խօսել մի սրբազան լուսթեան մէջ: Մենք
լաւ չէինք լսում թէ ինչ է ասում նա, և մեզ հար-
կաւոր էլ չէին նրա խօսքերը: Նրանից գալիս էր
խօսքից աւելի խոր մի բան և թափւում էր մեր
մէջ. մենք զգում էինք այն՝ ինչ նա էր զգում:
Նա մեր մէջն էր գցում իր ոգու խորհրդաւոր սեր-
մերը, որոնք բանում էին իրանք իրանց և զար-
գանում էին մեր հոգու մէջ: Նրա ձայնը, որ սկզբ-
բում պառաւական էր և խուլ՝ հետզհետէ ուժեղ
և քաղցրահնչիւն էր դառնում և լցնում էր ամ-
բողջ բարձր դահլիճը: Բայց բացի ձայնից՝ դահլի-
ճը լցրել էր մի ինչ-որ ուժ, մեծ հոգու պայթիւնը:
Մարգարէի աչքերը այրւում էին, դէմքը բոցա-
վառուած էր: Սպիտակ մազերը ցցուած էին ան-
կարգ: Նա ուժեղ շարժումներ էր գործում իր աջ
ձեռքով և ցուցամատը ուղղում էր դէպի Բալֆու-
րը, որ կուչ էր եկել և անհանգիստ շարժում էր
նստարանի վրայ: Թւում էր, թէ Քլադստօն հար-
ուածում էր նրան նիզակով: Յանդիմանութեան
փշշացող խօսքերը զարնւում էին նրա դէմքին
իբրև մտրակներ: Եւ ամենքի համար պարզ էր,

որ աստուածայինը, լաւիտենականը ծերունի զօրապետի կողմն է, իսկ մարդկայինը, շարը սողում է այս անարդար գործիչների նստարանների վրայ։

Այսպիսի մրցութեամբ քալլ առ քալլ առաջ տանելով օրինագիծը, որի իւրաքանչիւր լօղուածը ենթարկում էր բազմակողմանի և երկարատև քննադատութեան՝ Գլադստօն մի քանի փոփոխութիւններ մտցրեց նրա մէջ իբրև զիջողութիւն։ Օրինագիծը այդ դրութեան մէջ լոււիսի վերջնութեամբ ընդունուեց համայնքների ժողովի կողմից 40 ձայների մեծամասնութեամբ։ Բայց աշնանը լօրդերի պալատը մերժեց նրան 419 ձայնով ընդդէմ 41։ Այսպէս էլ նախատեսուած էր։ Մերութիւնը, աչքերի հիւանդութիւնը չը թողեցին, որ Գլադստօն շարունակէ կռիւր։ 1894 թուի փետրուարի 5-ին նա հրաժարական տուեց և վերջնականապէս թողեց այն ասպարէզը, ուր անուն ու փառք էր ստացել։ Նրա վերջին կռիւր իրլանդացիների ազատութեան համար էր։ Եւ նա բոլորովին հանգիստ խղճով կարող էր առանձնանալ Զօվարդէնում։ Անգլիական ազգի ներկայացուցիչները ընդունել էին իրլանդական ազատութիւնը. ուրեմն նա տարել էր լաղթանակը։ Իսկ լօրդերը, որոնք ազգի ներկայացուցիչներ չէին, մերժելով իրլանդական օրինագիծը՝ ցուց տուին մի բան, թէ արտօնուածների դասակարգը դեռ այնքան ոյժ ունի, որ կարող է բռնանալ ազգի կամքի վրայ։ Կռուել այդ բռնա-

կալութեան դէմ—անա ինչ կտակ թողեց Գլադստօն իր լաջորդին, լօրդ Բօզքէրրիին, որ անցաւ ազատամիտ մինիստրութեան զլուխը: Լօրդ Բօզքէրրի լատարարեց, որ Զօմ-Բուլը չի իրականանալ՝ մինչև որ լօրդերի պալատը կամ չը վերացուի, կամ չը բարեփոխուի այնպէս, որ չը կարողանալ բռնանալ համալնքների ժողովի վրայ:

Մինիստրութիւնը կռիւ լատարարեց ազնուականութեան դէմ: Եւ այդ կռիւը վաղ թէ ուշ՝ վերջացած կը լինի. քանի որ Անգլիան կը գտնուի արտօնուած տիտղոսաւորների խնամակալութեան տակ՝ ազատամիտ օրէնքները միշտ անագին դժուարութիւններով կը մտցնուեն և երկրի առաջադիմութեան առաջ միշտ խոչընդոտներ կը լինին դրուած:

Լօրդ նշանակում է կալուածատէր, պարոն. դա մի տիտղոս է, որ տրւում է բոլոր ազնուականներին: Լօրդի տիտղոսը շնորհում է թագաւորող անձը, մինիստրութեան միջնորդութեամբ, զլիսաւորապէս խոչոր կալուածատէրերին: Լօրդերի պալատում գործելու իրաւունքը անցնում է հօրից մեծ որդուն, որ 21 տարեկան հասակը մտնելու օրից համարւում է լօրդերի պալատի անդամ: Կան և հոգևորական լօրդեր: Պալատում գրտնւում են 24 եպիսկոպոսներ. այնտեղ են թագաւորական տան բոլոր չափահաս պրինցները: Լօրդերի պալատը կարող է վճիռներ կալացնել՝ երբ նիստին ներկայ են նոյն-իսկ երեք լօրդեր: Բայց

Քնչ առանձին իրաւունքներ տէր են լօրդերը: Ազնուականութեան տրուած հին արտօնութիւնները այժմ կորցրել են իրանց նշանակութիւնը, և լօրդը զանազանուում է հասարակ քաղաքացուց միայն նրանով, որ կրում է տիտղոս, ունի զինանշան և նրան դիմելիս՝ ասում են «միլօրդ»: Լօրդերի առանձին պալատը կազմուել է ժՒ դարում, աչն էլ առանց որոշ օրէնսդրական կարգադրութեան, աչնպէս որ նա մինչև այժմ գոյութիւն է պահպանում լոկ ըստ սովորութեան: Պարզ է ուրեմն, թէ որքան հնացած հիմնարկութիւն է լօրդերի պալատը: Անգլիայում, ուր ազատութիւնը ծաղկած է աւելի քան որեւիցէ մի ուրիշ երկրում, ուր կառավարութիւնը գտնուում է դէմօկրատիայի ձեւքում՝ վերին աստիճանի անարդար մի բան, կատարեալ մի անաքթօնիզմ է երևում աչն, որ ամբողջ ազգի ներկայացուցիչների կատարած գործերը պէտք է ներկայացնուեն մի մասնաւոր դասակարգի, մի քանի հարիւր արտօնուածների հաւանութեան:

Բօզբէրիի մինիստրութիւնը այդ դասակարգաչին բռնապետութեան դէմ կռուելու ճանապարհը ընտրեց և հէնց այդ պատճառով չը կարողացաւ անց կացնել մի շարք արմատական օրէնսդրութիւններ: Այսպէս, համաչնքների ժողովին առաջարկուեցան օրինագծեր, որոնք գործատէրերի վրայ պատասխանատուութիւն էին դնում բանուորների

Հետ պատահած դժբախտ դէպքերի համար. վարձատրութիւնն էին նշանակում ալն պատգամաւորներին, որոնք միջոցներից զուրկ էին. սահմանում էին ընտրութիւնների նոր կարգ (պատգամաւորների ընտրութիւնները պէտք է կատարուէին ամենուրեք մի օրուալ մէջ, կիրակի օրը): Բացի դրանից՝ հանքերում աշխատող բանուորների համար օրական ութ ժամի աշխատութիւն էր սահմանուում. Իրլանդիալից զուրս ելած հողագործները պիտի վերադարձնուէին. գործարաններում աշխատող երեխաներին պաշտպանող օրէնք պիտի սահմանուէր: Այս օրինագծերը, որոնք առաջարկուեցան զանազան ժամանակ՝ կամ մերժուեցին լօրդերի կողմից կամ ալնպիսի կրճատումների և ազճատումների ենթարկուեցան, որ մինիստրութիւնը ստիպուած էր լետ վերցնել նրանց: Պահպանողականները, անկարող լինելով դիմադրել համալնքների ժողովում՝ ոչնչացնում էին ազատամիտների գործերը լօրդերի պալատի միջոցով: 1832 թուականից սկսած լօրդերը ալդպիսի դիրք չէին համարձակուած բռնել. ալժմ նրանք ձեռք էին բերել իրանց նախկին ուժը և դարձել էին երկրի տէրը: Բօզբէրրիի մինիստրութիւնը, որ սաստիկ ազիտացիա էր անում ազնուականների դէմ, նշանաբան ընդունելով «փոփոխել կամ վերացնել» սկզբունքը՝ չը կարողացաւ երկար պահել կառավարութեան զեկը իր ձեռքում և պարտութիւն

կրելով մի մասնաւոր հարցի մէջ՝ հրաժարուեց
1895 թուին:

Գլադստօն իր ընկերակիցների ալս պալքարը
դիտում էր հեռուից. Հովարդէնի խաղաղութեան
մէջ առանձնացած՝ նա նուիրուած էր իր սիրելի
գրքերին: Բաց շուտով նա էլի դուրս եկաւ ալդ
առանձնարանից՝ տանջուողների դատը պաշտպա-
նելու համար:

1894 թուի ամառը տեղի ունեցաւ Սասունի
կոտորածը: Ինչպէս և 1876 թուին՝ թիւրքաց գա-
զանութիւնների լուրը շատ ուշ հասաւ Եւրոպային:
Լօրդ Բօզբէրրիի առաջարկութեամբ թիւրքական
քննիչ լանձնաժողով ուղարկուեց Սասուն՝ իրողու-
թիւնը ստուգելու համար. նրա հետ էին Ռուսաս-
տանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչնե-
րը: Տարուալ վերջին մի պատգամաւորութիւն գնաց
Հովարդէն՝ Անգլիայի և Պարիզի հայերի կողմից
մի ոսկէզօծ սկիհ նուիրելու Հովարդէնի եկեղեցուն
ի լիշատակ այն համակրութեան, որ Գլադստօն
իր կեանքի ընթացքում ցոյց է տուել հայերին:
Ընդունելով պատգամաւորութիւնը՝ մեծ ծերունին
շնորհակալութիւն չափանեց մի ճառով, որի մէջ
ասաց հետեւեալը.

«Անգլիայի և Պարիզի հալ գաղթականութիւն-
ների կողմից ինձ արած անսպասելի ցոյցերին ևս
ոչնչով չեմ արժանացել: Ես ոչինչ չարեցի ձեզ
համար ներկալ շատ դժուար հանգամանքնե-

րում, բայց, համարձակու՞մ եմ ձեզ հաւատացնել, դա իմ անտարբերութիւնից չէր: Ես կը բացատրեմ ալդ մի քանի խօսքերով: Վերջին ժամանակներս արտասահմանից սկսեցին լուրեր հասնել, որոնք գնալով աճում էին և աւելի ու աւելի ճշմարտութեան բնաւորութիւն էին ստանում,—լուրեր սարսափելի, աննկարագրելի բարբարոսութիւնների մասին Հայաստանում: Խրաքանչիւր մարդու առաջին դրդումը ալդպիսի դէպքում—զգացմունքների ուժգնութեան ենթարկուելն է. բայց ես համոզուած էի, որ ալդպիսի մեծ նշանակութիւն ունեցող դործում իւրաքանչիւր ազգի ամենից լաւ և լուսալի ներկայացուցիչը պէտք է լինի իր կառավարութիւնը, որ ազգի օրգանն է և իրաւունք ունի խօսել ազգի հեղինակաւոր լեզուով»:

«18 տարի առաջ, շարունակեց Գլադստօն, ինձ վիճակուեց—ալդպէս է երևի իմ բախտը—եռանդուն մասնակցութիւն ընդունել այն անցքերում, որոնք վերաբերում էին ուրիշ անգթութիւնների, —անգթութիւններ, որոնք հասան մեզ՝ առաջ լուրերի ձևով, իսկ չետոյ չափազանց սարսափելի ճշմարտութեան կերպարանք առան.—ես խօսում եմ բօլզարական գազանութիւնների մասին: Սակայն ես ոչ մի քալ չարեցի՝ մինչև որ, նախ և առաջ, անգթութիւնների հաւաստիութիւնը և բնաւորութիւնը չը ճշտուեցին անկասկածելի աղբիւրից և մինչև որ, երկրորդ, ես լուսս չը կտրեցի

այն բանից, որ անգլիական ժողովրդի զգացմունքներն պատշաճաւոր արտայայտիչը կարող է լինել կառավարութիւնը: Սրանից դուք կարող էք տեսնել, որ իմ վարմունքը ներկայ դէպքում չէ հակասում այն բանին, ինչ որ ես արի այն ժամանակ, և չէ ցոյց տալիս, որ խորին ծերութեան պատճառով մեռել է իմ մէջ զգայնութիւնը դէպի այդպիսի սարսափներ:

«Ես համոզուած եմ, որ շատ երկրներում, ուր, դժբախտաբար, դեռ չէ քարոզուած Քրիստոսի խօսքը, օրինակ մեր սեփական հպատակների մէջ, Հնդկաստանում, ես համոզուած եմ որ նոյնպէս և Չինաստանի, Նապօնիայի մէջ և միւս ոչ-քրիստոնեայ երկրներում, այդ նոյն վրդովմունքով կը վերաբերուեն այժմ տեղի ունեցած այն զարհուրելի բարբարոսութիւններին, որ կատարում են մարդիկ իրանց նման էակների դէմ, և հէնց վիրաւորուած մարդկութեան այդ միացեալ ձայնի մէջ է մեծ ոյժը: Ի՞նչ էր պատահել Բօլգարիայում: Սուլթանը և նրա պաշտօնեաները հերքում էին, պընդելով թէ որեէ անարդարութիւն չէ պատահել: Այո՛, բայց այդ հերքումը նսեմացաւ փաստերի առաջ: Ճշմարտութիւնը լայտնուեց աշխարհին: Այն ժամանակ օտարոտի էր թւում իմ միտքը՝ երբ ասում էի. «Փամանակ է որ թիւրքերը իրանց հետևորդներով, իրանց ունեցած չունեցածով դուրս գան Բօլ-

գարիալիցո: Նրանք Բօլգարիալից ղուրս գնացին և հեռու քշուեցին:

«Սակաջն եթէ թիւրքերը մինչև անգամ զուրկ լինէին միանգամայն արդարութեան, ճշմարտութեան կամ մարդկայնութեան զգացմունքներից՝ առողջ խելքը և պարզ մտածողութիւնը պէտք է արգելէին նրանց կրկնել 1876 թուի քստմնելի դէպքերը, որոնց պատճառով Թիւրքիան խալտառակուեց: Քննութեան հետեանքը մեզ դեռ լայտնի չէ, բայց և այնպէս, ամեն տեսակ հաւանականութիւն կալ ընդունելու, որ 1876 թուի Բօլգարիալի սարսափելի դէպքերը կրկնուել են 1894 թուին: Հալաստանում: Եւ եթէ կապացուցուի, որ այդպէս է՝ ուրեմն ժամանակ է որ մի ընդհանուր անէծքի աղաղակ, այլ և զործի բարձրաձայն անէծք ուղղուի այդ դաժան չարագործութեան դէմ: Վիրաւորուած մարդկութիւնը պէտք է ձայն բարձրացնէ և հասցնէ այդ ձայնը Թիւրքիալի ականջին և նրան զգացնել տալ, եթէ առհասարակ որեէ բան կարող է նրան զգալուն կացուցանել՝ տեսնելու իր բռնած սոսկալի ընթացքը:

«Պարոններ: Թիւրքիալի պատմութիւնը տըխուր և չար գործերով լի մի պատմութիւն է: Այդ ցեղը զուրկ չէ եղել աչքի ընկնող, մինչև անգամ նուրբ լատկութիւններից, բայց շատ տեսակէտներից նա աչխարհի համար եղել է մի պատուհաս, որ ուղարկուած է եղել, անկասկած, իմաստուն նա-

խախնամութիւնից աշխարհիս մեղքերի համար: Եթէ ալդ սպանութիւնների, բռնակալութիւնների և անպատուութիւնների պատմութիւնները ճիշտ են՝ այն ժամանակ ալլես ոչինչ չէ կարող անտես առնուել, աննկատելի մնալ: Ես իմ կեանքի ընթացքում ականատես եմ եղել, թէ ինչպէս Թիւրքիան համարեա կիսուել է այն մեծութիւնից, որի մէջ ես տեսալ նրան մանուկ ժամանակս: Եւ ինչի համար: Պարզապէս նրա վատ կառավարութեան համար: Ես համոզուած եմ, որ մեր թագուհու կառավարութիւնը գործ կը դնէ ամեն մի միջոց գործերի գաղտնիքի հիմքը բաց անելու համար: Եթէ ստացուած լուրերը կամ հերքուեն կամ մեղմանան՝ ալն ժամանակ պէտք է շնորհակալ լինինք Աստուծոց. իսկ եթէ, դրա հակառակ, հաստատուեն՝ ալն ժամանակ, ասում եմ; ալդ անպատուութիւն է քաղաքակրթութեան համար, լալն մտքով — ապտակ մարդկութեանը: Սա, պարոններ, մի խիստ լեզու է, և խիստ լեզու պէտք է գործ ածել, երբ անխիղճ գործեր են կատարում, և նա պիտի գործ դրուի ալդ տեսակ փաստերի ժամանակ: Եւ քանի որ ես ձայն ունիմ՝ ես լուսով եմ, որ ամեն ժամանակ ալդ ձայնը կը բարձրացնեմ լանուն մարդկութեան, յօգուտ մարդկութեան և ճշմարտութեան»:

Մինչդեռ քննիչ լանձնաժողովը իր գործն էր կատարում, դիւանագիտութիւնը վճռական քալլեր արաւ յօգուտ հալերի: 1895 թուի մալխին ուու

սաց, Ֆրանսիական և անգլիական դեսպանները մշակեցին ռէֆորմների ծրագիրը և իրանց կառավարութիւնների կողմից առաջարկեցին Բ. Դուան՝ Անատոլիայի վեց հալաքնակ նահանգներում մըտցնելու համար: Բ. Դուռը, ինչպէս միշտ՝ սկսեց ձգձգել հարցը, սակարկութիւններ անել: Միևնույն ժամանակ թէ Լիբրոպալում և թէ Ամերիկալում լոյս տեսան բազմաթիւ լօղուածներ ու բրօշիւրներ, որոնք հաստատում էին թիւրք կառավարութեան հրամանով գործադրուած գազանութիւնները: Թիւրքերը, անցեալի դասերից խրատուած, այս անգամ աւելի լաւ պատրաստութիւններով հանդէս եկան քրիստոնեալ աշխարհի առաջ. նրանք ունէին բազմաթիւ վարձկան լրագիրներ (Աւստրիալում, Իերմանիալում և Ֆրանսիալում), որոնք ամեն ճիգ թափում էին՝ աշխարհին լատինի դարձած իրողութիւնները աղաւաղելու, ջրելու համար. գովում էին թիւրքերին և նրանց կառավարութիւնը, իսկ հալերին դատապարտում էին, անուանելով նրանց ապերախտ, ապստամբ, լեղափոխական և այլն: Չը նալած, սակայն, վաճառուած խմբագիրների վալնասուռնին՝ իրողութիւնը թագցնել անհնարին եղաւ: Այդ գործի մէջ մեծ դեր կատարեց դօկտօր Էմիլ Դիլլօն, որ կարողացաւ մտնել ասիական Թիւրքիա, իմանալ հալերի դրութիւնը: Իր տեսածն ու իմացածը նա նկարագրեց «Daily Telegraph» լրագրի մէջ և մի շարք փաստեր ու ապա-

ցուցներ տուեց քաղաքակիրթ աշխարհին: Անգլիայում մի շարք միտինգներ սարքուեցան՝ հրապարակ հանուած իրողութիւնների առիթով բողոք լայտնելու համար: Գրանցից մէկն էր Չեստէրում հաւաքուած միտինգը, որ կալացաւ լուրիսի 26-ին: Գլադստօն ընդունեց այդտեղ խօսելու առաջարկութիւնը, բայց պահանջեց որ ժողովը գումարուի փոքրիկ դահլիճում, որպէսզի իր ձայնը լաւ լսելի լինի ամենքին: Անգլիայի բոլոր կողմերից Չեստէր թափուեցան բազմաթիւ մարդիկ, որոնք կամենում էին լսել մեծ ծերունուն: Բայց շատ քչերը կարողացան տեղ գտնել դահլիճում: Գլադստօն գաւազանի վրայ լսնուելով հանդարտ քալելով ներս մտաւ. ամենքը ոտքի կանգնեցին ու ծափահարութիւններով ողջունեցին նրան:

Ժողովը բացեց Ուէստմինստրի դուքսը մի համառօտ ճառով: Այնուհետև վեր կացաւ Գլադստօն և իրան լատուկ ոգևորութեամբ ու տաղանդով մի երկար ատենաքանութիւն արաւ, որի մէջ ցուց տուեց իրերի դրութիւնը և այն ուղղութիւնը, որին պիտի հետևէ քրիստոնեայ աշխարհը: Հօվարդէնի ճառում նա խորհուրդ էր տուել՝ սպասել անկողմնապահ մարդկանց վկայութիւններին: Այժմ պակաս չէին այդ վկայութիւնները, և մեծ ծերունին խօսում էր համարձակ, հիմնուելով փաստերի և իրողութիւնների վրայ: Վառ գոյներով նկարագրելով բարբարոսութիւնները, նրանց հեղինակնե-

րին, ծաղրելով այն հերքումները, որ թիւրք կառավարութիւնը եռանդով տարածում էր Արոպայում՝ Գլադստօն ասաց, որ աւելորդ է լուս դրնել, թէ քննիչ լանձնաժողովի և այլ ականատեսների վկայութիւնները կը հարկադրեն թիւրքերին գտնել չարագործներին ու ասպատակներին և պատժել նրանց:

«Ճիշտ միևնույն բանը եղաւ 1876-ին, Բօլզարիայի կոտորածներից լետոյ—ասաց ատենաբանը — Լօնդօնի թիւրքաց ղեսպանը մի լատուկ սեղեկագիր տպել տուեց և ցրուեց Անգլիայում— նրա մի օրինակը ինձ մօտ էլ կալ — որով բոլորովին ուրանում էր Բօլզարիայի մէջ եղած կոտորածները, ասելով թէ բօլզար ժողովուրդը մի քիչ անհնազանդ ժողովուրդ է, որին հարկ էր եղել կարգի-կանոնի բերել, իսկ միւս բոլոր պատմուածները սուտ են: «Պատմուածը սուտ է» խօսքը թիւրք կառավարութեան միակ զէնքն է: Նա այս անգամ էլ գործ ածեց իր այդ զէնքը. բայց պետութիւնները հսկում են, և անկողմնակալ պատուիրակներ ուղարկուեցան Խուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Բախտնի են ձեզ այն վաւերապրերը, որոնք ընդարձակօրէն խօսում են կատարուած բոլոր չարագործութիւնների մասին. բայց երբ այդ սոսկալի բռնաբարութիւնները հրատարակուեցան ու լախտնի դարձան Կ. Պոլսում, թնչ ուզեց անել օսմանեան կառավարութիւնը. միմիայն ու-

զեց ծածկել այդ բռնաբարութիւնները ստութեամբ, խարդախութեամբ և ձգձգումներով»:

Ի՞նչ պէտք էր անել: Գլադստօն ցոյց էր տալիս 1856 թուի դաշնադիրները, որոնք «ներուպական տէրութիւններին իրաւունք տուին, — իրաւունք, որ այժմ բոլորովին պարզ և անվիճելի է — մտնել Հալաստան և առնել կառավարութիւնը թիւրքերի ձեռքից, քանի որ սրանք հանդիսաւոր կերպով խոստումներ են տուել Ներուպալին, բայց իրանց լանձն առած պարտաւորութիւնները չեն կատարել»: Բացի դրանից կար 1878 թուի դաշնագիրը (Կիպրոսի), «որով թիւրքիան պարտաւորուեց բարենորոգումներ մտցնել Հալաստանի մէջ»: Յիշատակելով, թէ ինչ իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ է ստանձնել Անգլիան Կիպրոսի դաշնագրով՝ Գլադստօն ասաց.

«Այժմ թող տուէք ինձ լիշեցնել ձեզ, որ այդ դաշնագիրները, տալով մեզ իրաւունքներ՝ դրա հետ ղնուժ են մեզ վրայ և պարտաւորութիւններ: Երբ թիւրք կառավարութիւնից վստահութիւն և խոստում էք առնում, թէ ղեղծումները պիտի վերացուեն և քաղաքական ու կրօնական ազատութիւն պիտի հաստատէ նա, և երբ այդ խոստումները չեն կատարւում՝ պարտաւոր էք նրանց գործադրութիւնը ապահովելու համար ազդարարել, որ լարգուեն այդ խոստումները, եթէ ոչ՝ հակառակ դի-

պուածում դուք դորժ կը դնէք ձեր սեփական իրաւունքները»:

Վերջացնելով իր խօսքը՝ Գլադստօն երեք առաջարկութիւն արաւ:

«Առաջին առաջարկութիւնը այս է. պէտք է չափաւորէք ձեր պահանջները: Գուք պիտի պահանջէք այն՝ ինչ որ անհրաժեշտ պէտք է և կարելի եղածին չափ շարմարում է մեզանից առաջ եղած առաջարկութիւններին: Չեմ վարանի ասելու, տիկիներ և պարոններ, թէ այս հարցը լուծելու ամենալաւ և ամենապարզ կերպը կը լինէր ասել թիւրքերին, որ Հալաստանից դուրս գընան: Նրանք իրաւունք չունին այնտեղ միալու: Քաջ չէ կարելի հաւատացած լինել, թէ Սերոպան կամ նոյն-իսկ երեք պետութիւնները համաձայնէին այսպիսի լուծում տալ ու ներկայ բարդութիւններին: Ուստի ամեն ինչ մի կողմ թողնենք, բացի անպաշտան անհրաժեշտ բաներից: Այժմ ես անցնում եմ երկու միւս առաջարկութիւններին, որոնցից առաջինն այն է, որ դուք չը պիտի ընդունէք թիւրքական խոստումները. դրանք ոչ մի արժէք չունին. դրանք, բացի անարժէք լինելուց այն վատութիւնն էլ ունին, որ կարող են խաբել անտեղեակ կամ անփորձ մարդկանցից շատերին, որոնք ենթադրում են, թէ երբ խոստում կա՞ նշանակում է որ խոստումը կատարելու դիտարկութեան պէս մի բան էլ կա: Իմացէք,

որ ոչ մի ծրագիր արժանի չէ ուշադրութեան՝ եթէ հիմնուած չէ թիւրք կառավարութեան խոստումներինց որևէ կախում չունեցող երաշխաւորութիւնների վրայ: Միւս առաջարկութիւնը, որ ես պիտի անեմ հետևեալն է. չը վախէք, եթէ կը լսէք թէ այս հարցը քննելիս գործ կածուի մի խօսք, որը առհասարակ պիտի արտաքսուի դիւանագիտական լարաբերութիւններից. այդ խօսքն է—ճնշում: Գրան շատ լաւ են հասկանում Կ. Պոլսում և մեծ նշանակութիւն են տալիս: Դա մի ազդու դեղ է, որ միշտ հասցնում է նպատակին, երբ գործադրւում է թիւրքաց գործերի վերաբերմամբ: Պարոններ, այս խօսքը ես չէի գործ ածի՝ եթէ անձամբ այդ բանի մէջ մեծ փորձ չունենայի: Ես ասում եմ. ամենից առաջ դուք պիտի համոզուէք ձեր գործի ճշմարտութեան մէջ և այն ժամանակ վճռէք, որ ձեր նպատակը պիտի իրագործուի: Այստեղ պէտք է դիմել և քերականութեան: Մի մոռանաք, որ «պիտի» խօսքը Կ. Պոլսում ոչ մի նշանակութիւն և ոչ չունի, իսկ «պարտաւոր է» խօսքը այնտեղ շատ պեղեցիկ կերպով են հասկանում: Եւրոպայի քարտէզը կապացուցանէ այն փորձը, որ այդ խօսքի ժամանակին գործ ածելը առանց հետևանքի չէ մնում»:

«Այո՛, սա սոսկալի պատմութիւն է—այսպէս վերջացրեց Գլադստօն.—և ես քիչ ժամանակ չը գործադրեցի, որ տամ ձեզ այդ պատմութեան նոյն-

իսկ մի աննշան մասը. բայց ես չոչ ունիմ, որ դուք, լսելով թէ ինչ վճիռ է առաջարկուած այս միտինգի համար՝ կը համաձայնուէք որ այդ վճիռը անհերքելի հաստատութիւններ ունի: Եթէ ձեր մէջ կենդանի է մարդասիրութեան նոյն-իսկ թույլ զգացմունք, եթէ մեզ համար թանգ է մեր արժանապատուութիւնը, ուրեմն այն միջոցներից լետոյ, որ ձեռք են առնուել վերջին 12 կամ 18 ամիսների ընթացքում՝ մենք պիտի միջամտենք: Մենք պիտի դնենք մեր պահանջները անպայման արդար և անհրաժեշտ չափերի մէջ, բայց պիտի վրձուենք, որ այդ արդարացի ու անհրաժեշտ պահանջները պէտք է կատարուեն»:

Արևելեան քրիստոնեաների բարօրութեան համար սկսած այս երկրորդ մեծ արշաւանքի ժամանակ Գլադստօն ալլևս հարկադրուած չէր մաքառել անգլիական կառավարութեան բռնած ուղղութեան դէմ: Այժմ փոփուել էին հանգամանքները. այժմ Անգլիան թիւրքամուտութիւնը չէր համարում քաղաքական իմաստութիւն: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս Բիկօնսֆիլդ և մարկիզ Սօլսբիւրի պարծենում էին Բերլինի վեհաժողովում իրանց տարած չաղթութիւններով և ինչպէս Գլադստօն բողոքում էր Բերլինի դաշնագրի դէմ: Անցաւ մի քանի տարի, և ինքը, Սօլսբիւրի, զգաց թէ որքան սխալ էր անգլիական քաղաքականութիւնը 1878 թուին: Բիկօնսֆիլդ պարծենում էր,

որ Բօլզարիայի մի խոշոր մասը (Արևելեան Ռուս-մելիա) վերադարձրած է Թիւրքիային: Բայց նրա լաջորդը, Սօլսբիւրի, 1885 թուին ինքն էր խրախուսում բօլզարներին լեղափոխութիւն կատարել և միացնել Արևելեան Ռուսմելիան Բօլզարիայի հետ: Երբ սեպտեմբերի 6-ին տեղի ունեցաւ լեղափոխութիւնը, և Ռուսաստանը պահանջեց, որ Բալկանեան թերակղզում վերահաստատուի իրերի նախկին դրութիւնը, ալսինքն Ռուսմելիան նորից վերադարձնուի Թիւրքիային՝ Անգլիան բողոքեց այդ պահանջի դէմ: Կարող էր լօրդ Բիկօնսֆիլդը ենթադրել, թէ իր մահուանից շորս տարի լիտոյ իւ՛ աշխատակիցը պիտի ոտի տակ տալ Բերլինի դաշնապիրը, որի համար նա ալնքան ճիգ էր թափել: Կարող էր նա կարծել, թէ դերերը այդպէս շուտ կը փոխուեն:

Չեստէրի միտինգի ժամանակ առաջին մինիստր էր մարկիզ Սօլսբիւրի: Արևելեան հարցի վերաբերմամբ պահպանողականների պարադոլուխը այժմ մի դիրք էր բռնել՝ որ կատարելապէս հակառակ էր լօրդ Բիկօնսֆիլդի քաղաքականութեան: Աշնանը, իր արտասանած մի ճառի մէջ, Անգլիայի առաջին մինիստրը մի շարք սպառնալիքներ կարդաց Թիւրքիայի հասցէին: Անգլիան քառում էր իր մեղքերը: Ղրիմի պատերազմը, Բիկօնսֆիլդի Թիւրքամոլութիւնը մի-մի լանցանքներ էին հրատարակում. օր օրի վրայ աւելանում

էին ձայներ, որոնք պահանջում էին ձեռք վերցնել Ռուսաստանի դէմ վարած թշնամական քաղաքականութիւնից: Մարկիզ Սօլսբիւրի և ռանդով բանակցութիւններ էր վարում Եւրոպական պետութիւնների հետ՝ Թիւրքիայի դէմ խիստ միջոցներ ձեռք առնելու համար: Բայց այլևս ուշ էր: Այն, ինչ 1878 թուին կարելի էր իրագործել առանց դժուարութեան՝ այժմ անհնարին էր դարձել, և լօրդ Սօլսբիւրի, որ Կիպրոսի դաշնագիրը հեղինակելով փակել էր քրիստոնեաների ազատութեան ճանապարհները՝ այժմ կապկապուած էր իր սեփական ստեղծագործութեան ցանցերի մէջ: Թիւրքիան նրա մեծադղորդ ճառերին պատասխանեց կոտորածների մի երկար շարքով: Եւրոպան կարծես բթացել էր այդ սարսափներից: Կլադստօն անդադար աշխատում էր, գրում էր բազմաթիւ նամակներ, լօղուածներ էր տպում, խօսում էր թղթակիցների հետ, բողոքում էր: Անգլիական կառավարութիւնը կատարելապէս լաղթահարուած էր Եւրոպայի դիմադրութիւնից. նա մեղաւոր էր մնացել, և լօրդ Սօլսբիւրի սկսեց խնամքով նահանջման ճանապարհներ պատրաստել: Իր ճառերի մէջ նա այժմ սկսեց մեղմացնել իր նախկին լարձակումները Թիւրքիայի դէմ, ասելով որ Անգլիան երբէք պարտաւորութիւններ չէ լանձն առել միայնակ գործելու հայերի օգտին, որ անգլիական նաւերը չեն կարող բարձրանալ Փոքր Ասիայի

սարերի վրայ: Կամաց-կամաց անգլիական առիւծը լռեց, ցած ընկաւ չորս թաթերի վրայ:

Այդպէս էր դրութիւնը, երբ 1896 թուի օգոստոսի վերջում տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսի ահռելի կոտորածը, որին զոհ գնացին 8000 հայեր և որի պատասխանատուութիւնը ամբողջապէս ընկնում էր թիւրք կառավարութեան վրայ, ինչպէս վկայեցին մեծ պետութիւնների բոլոր դեսպանները Բ. Գռան ներկայացրած լիչատակագրի մէջ: Այս բարբարոսութիւնը լուզմունք և զայրոյթ տարածեց ամբողջ Անգլիայում. հարիւրաւոր միտինգներ կազմուեցան, որոնք բողոք բարձրացրին և հատուցում սլահանջեցին: Մարկիզ Սօլսբիւրի դարձեալ կրկնեց, որ Անգլիան մենակ ոչինչ չէ կարող անել և եթէ միջամտէ՝ ամբողջ Աւրոպան պատերազմ կը սկսէ նրա դէմ: Սեպտեմբերի 12-ին մի բաղամամարդ միտինգ կայացաւ Լիվրպոուլ քաղաքում: Գլադստոն լանձն էր առել ճառ խօսել, և այդ պատճառով Անգլիայի բոլոր կողմերից մարդիկ շտապում էին Լիվրպոուլ: Քաղաքը անհամբեր սպասում էր հռչակաւոր ծերունու գալստեան. պատերին կպցրած էին սլառկերներ, որոնց վրայ Գլադստոն ներկայացրուած էր ու. Գէորգի նման, որ կոխ է անում թիւրքական հրէշի դէմ:

Ծայրէ ծայր լցուած դահլիճում Գլադստոն վերջին անգամ դուրս եկաւ անգլիացիների առաջ: Լիվրպոուլի ճառը հռչակաւոր ծերունու վերջին

հրապարակական խօսքն էր, և այդ խօսքը հնչում էր թշուառների պաշտպանութեան համար: Թիւրքաց սուլթանին նա արդէն՝ անուանել էր «մեծ մարդասպան»: Կ. Պոլսի արիւնահեղութիւնը ահա՛ քան ցնցել էր նրան, որ չը բաւականանալով բողոքով ու անէծքով՝ նա առաջարկեց անգլիացիներին դիմել խիստ միջոցների: Ամենից առաջ նա հերքեց ահն կարծիքը, թէ Անգլիայի միջամտութիւնը եւրոպական պատերազմ կը լարուցանէ:

«Նս ասում եմ, որ անխոհեմութիւն կը լինէր անել մի ահնպիսի բան, որ եւրոպական պատերազմի դուռ բաց անէր. բայց ես բոլորովին չեմ ընդունում, որ սա նշանակում է, թէ Անգլիան ամեն պարագաների մէջ պարտաւոր է հրաժարուել իր պարտաւորութիւնների ու լիազօրութիւնների վերաբերմամբ վերջնական վճիռ կայացնելու իրաւունքից ու գնալ միւս եւրոպական պետութիւնների կամ նրանցից մի քանիսի կառքի ետևից, ահն պետութիւնների, որոնք, գուցէ, ուրիշ հաջեացքներ ունին և որոնք այժմեան ժամանակ միանգամայն համամիտ չեն մեզ հետ այս գործում: Ինչ վերաբերում է պատերազմի գաղափարին՝ ամենամեծ մոլորութիւնը կը լինէր հաստատել, թէ հէնց այդ վախի պատճառով այս մեծ երկիրը չը պէտք է անկախ գործէ: Մենք պիտի խաղանք մեր դերը ուրիշներից անկախ: Մենք չաճախի ենք այդպէս արել մեր սեփական շահերի

համար: Այժմ տեսնենք թէ ինչ պարտաւորութիւններ կան մեզ վրայ, որովհետեւ, համաձայն լինելով որ մեզ համար վերին աստիճանի կարևոր բան է աշխատել բոլոր միջոցներով, որ միւս պետութիւնների հետ համաձայն լինինք և նրանց էլ քաշենք մեր ետևից՝ ես չեմ կարծում որ գրաւել նրանց մեր կողմը կարելի կը լինի ստրկօրէն հրապտակուելով այն մտքին, թէ նրանց խիղճը մեր խղճի չափը պէտք է համարել»:

Գլադստօն ոչինչ վտանգ չէր դտնում այն հանգամանքի մէջ, որ Անգլիան մենակ կը միջամտէ: Նա առաջարկում էր միանգամայն ապահով գործողութեան միջոց: Դա այն կը լինէր, եթէ Անգլիան հանդիսաւոր կերպով խոստում կը տար, թէ ինքը որևէ շահ չի ստանալ իր համար այդ միջամտութեան ժամանակ: Անշահասէր քաղաքականութիւն, հիմնուած լոկ գաղափարի վրայ, լոկ քրիստոնէական մարդասիրութեան վրայ — ահա ինչ էր առաջարկում մեծ ծերունին իր վերջին ճառի մէջ: Նա ասում էր, որ այդ դէպքում եւրոպական ոչ մի պետութիւն, որ հասկանում է իր պատիւը, չի ընդդիմանալ Անգլիային: Գործողութեան ծրագիրը այսպէս կարելի էր կալմել: Անգլիան հրամայում է Թիւրքիային անչափազ իրագործել տուած խոստումները, և եթէ այդ հրամանը այս անգամ էլ չը կատարուի՝ պէտք է լետ կանչել անգլիական զեականին և Պոլսից և միևնույն ժամանակ

հրաժարական տալ Լօնդօնի թիւրքաց դեսպանին: Այդ քալը կապացուցանէր գոնէ այն, որ Անգլիան բարեհաճութիւն չունի դէպի թիւրքիան և պատասխանատու չէ այնտեղ կատարուող ահռելի ոճրագործութիւնների համար:

«Ս» չեմ կարծում, որ Յերոպան կամ Յերոպալի որևէ մասը սկսէր պատերազմ՝ թիւրքաց կոտորածը շարունակել տալու համար. բայց եթէ կոտորածը չի շարունակուի և եթէ երաշխաւորութիւն կը տան, թէ նա դադարեցրած կը լինի— մենք ուրիշ բան չենք էլ ցանկանում: Բայց երաշխաւորութիւնը պէտք է լինի հաստատ, իրական և ոչ թէ ցնորական. նա չը պիտի սահմանափակուի թղթի վրայ արած խոստումներ սլահանջելով, որոնցով մենք բաւականացել ենք չափազանց չաճախ և չափազանց երկար ժամանակ»:

Սակայն ոչ Լիվըրպուլի միտինգը, որ ընդունեց մեծ ձերունու առաջարկութիւնը, ոչ նրա նըման անթիւ միւս ժողովները ոչ մի հետեանք չունեցան: Լօրդ Սօլսբիւրի մնաց խուլ ու անշարժ և դրանով խոստովանեց, որ Անգլիան անզօր է որևէ բան անելու: Ոչ միայն նա էր, որ անտես արաւ Գլադստօնի առաջարկութիւնը. Լիվըրպուլի ճառը հերձուած առաջացրեց նոյն-իսկ ազատամիտների մէջ: Լօրդ Բօզքէրրի հրաժարուեց ազատամիտ կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից, ասելով որ ինքը համաձայն չէ Գլադստօնի հետ: Այդ միտքը

նա արծարծեց Էդինբուրգում արտասանած մի ճառի մէջ. նա պահանջում էր, որ Անգլիան ոչ մի ինքնագլուխ քալլ չանէ, ալլ գործէ եւրոպական պետութիւնների հետ միասին: Ազատամիտ կուսակցութիւնը ալլ տարածալնութեան պատճառով քալքալման վիճակին հասաւ: Նա թուլացել էր, չունէր համարձակ, անվախ առաջնորդ, որ տանէր նրան դէպի կռիւ և լաղթութիւններ:

Նրա հաշակաւոր առաջնորդը քաշուել էր Հովարդէն, ընկճուած ծերութիւնից: Լռեց մեծ մարդասէրի ձայնը, անգլիական ազգը ալլես չը լսեց նրա դառն լանդիմանութիւնները, որոնք կեանքի առօրեայ քառսի, իրարանցման մէջ լիջեցնում էին բարձրագոյն, վեհ գաղափարները, քրիստոնեայի և քաղաքակրթուած մարդու պարտաւորութիւնները: Լիվըրպուլի ճառից հազիւ մի տարի անցած՝ Հովարդէնի ամրոցից սկսեցին լուրեր տարածուել, թէ մեծ մարդու կեանքը մօտենում է իր վախճանին: Զուր էր օղափոխութեան համար կանն գնալը. ոչ կլիման, ոչ բժշկական արուեստը չէին կարող դիմադրել բնութեան անողոք պահանջին: Նորից վերադառնալով իր սիրած բոլնը՝ Քլաղստօն սկսեց կամաց-կամաց հալուել:

Հոգեվարքը երկարատև էր: Անգլիան չընչասպառ, խորին ակնածութեամբ նալում էր Հովարդէնին: «Զարմանալի կերպով է մեռնում Քլաղստօն, դրում էր ռուսաց մի լրագրի թղթակից:—

Դա մի մեծ նուագածութեան վերջին ձայնն է, որ անհետանում է տարածութեան մէջ: Այսպէս էր մեռնում Սօկրատը... Գլաղստօն իսկապէս չէ մեռնում, այլ, կարծես, հեռանում է կեանքից, գնալով մի ուրիշ, աւելի լաւ աշխարհ: Նիւթական կեղերը, կարծես, պոկուել է նրանից: Ֆիզիքական ամբողջ աշխարհը, կարծես, ալլես գոյութիւն չունի նրա համար, և արագ մօտեցող մահուան նա նայում է հանգստութեամբ, նոյն-իսկ ուրախութեամբ, երբեմն լայտնելով ցանկութիւն շուտ բաժանուել իր անցաւոր մարմնից: Վերջին շաբաթներում ներքան ալցելում են շատերը, և դրանցից մէկը գըրում է. «Ես ստացալ հրածեչտի օրհնութիւնը: Աւելի հանգիստ և գեղեցիկ բան երևակայել չէ կարելի: Ես զգում եմ, որ կարծես թէ եղել եմ ալլակերպութեան սարի վրայ»: Եւ ժողովուրդը ալժմ ուշի ուշով ականջ է դնում աջն ամենին՝ ինչ տեղի ունի Ուէլսի հիւսիսային սահմանների վրայ ընկած գեղեցիկ բլուրների մէջ, Հօվարդէն ամրոցում: Ամբողջ երկրին տիրել է մի սրբազան հանդարտութիւն. կեանքի զարկը ճնշուած է, առժամանակ կանգ առած. կարծես ամենքը ման են գալիս ոտների մատների վրայ»:

Մահը վրայ հասաւ 1898 թուի մայիսի 7-ին, հինգշաբթի օր, առաւօտեան ժամի հինգին: Տիկին Գլաղստօն չէր հեռանում իր հռչակաւոր ամուսնու կողքից և բռնած էր նրա ձեռքը: Մահուան ժա-

մին ներկայ էին Գլադստոնի որդիները — շերբէրտ, Նէնրի և Ստէֆըն, նոյնպէս և երեք աղջիկները — տիկիններ Դրու և Ուիթլիմ և օրիորդ Նէլէն Գլադստոն: Գլադստոնի արտասանած վերջին խօսքն էր «Ամէն»: Դրանից առաջ նա մի քանի անգամ արտասանել էր. «Բարութիւն, բարութիւն, բարութիւն, միշտ բարութիւն»:

Հէնց որ տխուր լուրը տարածուեց ամեն կողմ՝ սկսուեցան վշտակցութեան, համակրութեան ցոլցերը: Գլադստոնի ընտանիքի ցանկութիւնն էր ամփոփել նրա մարմինը Հօվարդէնուտ: Բայց անգլիական ազգը այնքան ապերախտ չէր, որ իր մեծ մարդուն չանէր ամենամեծ պատիւը: Պարլամենտը ընդհատեց իր նիստը ի նշան սգի. դրօշակները կիսով չափ իջեցրին, թագուհու պալատում նշանակուած բոլոր հանդէսները, ինչպէս նաև հասարակական ճաշկերութները, ճառախօսութիւնները լետաձգուեցան: Վճռուած էր Գլադստոնին թաղել պետութեան հաշուով Ուէստմինստրի արքայութեան մէջ, աչնտեղ, ուր հանգչում են Անգլիայի նշանաւոր գործիչները: Այս առաջարկութիւնը Սօլսբիւրիի մինիստրութեան կողմից մտցրուեց պարլամենտ: Համալնքների ժողովում առաջարկողն էր Բալֆուր. լուզուած, դողդոջուն ձայնով նա մի ճառասաց: Պահպանողական մինիստրը, որ իր պարտքըն էր համարել մաքառել մեծ ծերունու ծրագիրների դէմ՝ այժմ նոյնպիսի պարտք էր համարում

անկեղծ սրտով դրուատել իր հռչակաւոր հակառակորդին: Կարելի է քաղաքական հակառակորդ լինել, կարելի է չը հաւանել հակառակորդի մտքերին, վնասակար համարել և կռուել նրանց դէմ. բայց անկարելի է ուրանալ հակառակորդի մեծութիւնը, նրա մատուցած ծառայութիւնները և կատարած գործերը: «Այստեղ ամեն մարդ զգում է, որ Քլադստօնի ասպարէզը հիմա պատմութեան է պատկանում, — ասաց Բալֆուր. — ամեն մարդ այս պահուն հեշտ պիտի մոռանալ այն կողմերը, որոնք կարող են հակաճառութեան նիւթ սալ Քլադստօնի գործունէութեան վերաբերմամբ: Այս դարը չը պիտի տեսնէ մի ուրիշ Քլադստօն, — մի քաղաքագէտ, որ նրանից աւել կամ նոյն-իսկ նրա չափ բարձրացնէ մեր այս ժողովի խորհրդակցութիւնների արժանապատուութիւնը և հեղինակութիւնը: Նա համալնօքների ժողովը մեծացրեց հասարակաց կարծիքի աչքի առաջ, և գուցէ այս է նրա արած ծառայութիւնների մէջ ամենից անզնահատելին»:

Ապա Բալֆուր կարդաց այն ուղերձը, որ պիտի մատուցուէր թագուհուն պարլամենտի կողմից և որի մէջ անգլիական ազգի ներկայացուցիչները խնդրում էին, որ «Նորին մեծութիւնը ամենաողորմածաբար բարեհաճէ անել անհրաժեշտ կարգադրութիւններ՝ որ Ուիլիամ Էվարտ Քլադստօն թաղուի պետական հաշուով և նրա համար արձան գրուի Ուէստմինստրի ս. Պետրոս եկեղեցում»: Ա-

զատամիտների կողմից խօսեց սըր Ուիլիամ Հարկօրտ, Գլադստօնի անփոփոխ բարեկամը և աշխատակիցը երկար տարիների ընթացքում: Նա ասաց. «Ես այստեղ Վլանգնած եմ Գլադստօնի քաղաքական հակառակորդների մէջ, որոնք մեծամասնութիւն են կազմում, բայց որոնք մեծահոգութեամբ արժանի յարգանք են մատուցանում նրա լիշատակին: Գուք ինձանից և մի հատ խօսք չէք լսի՝ որ կարողանար դիպչել այդ հակառակորդներին. բայց ես չեմ կարող չը լիշատակիլ հանգուցեալի այն լատկութիւնները, որոնք ընդհանուր սէր և յարգանք էին առաջացնում: Գլադստօն գործում էր՝ անլողղողղ և անկեղծ հաւատ ունենալով դէպի այն ամենը, ինչ նա օգտակար էր համարում իր հայրենիքի համար»: Յուզուած, փղձկած Հարկօրտ չը կարողացաւ շարունակել իր ճառը, գովել «այն մեծ մարդուն, որ իր կենդանութեան ժամանակ մերժից բոլոր պատիւները և որին ազգը պարտաւոր է պատուել այժմ, մեռնելուց լետու, իր սքանչացման ամենաբարձր նշանը շնորհելով նրան»:

Համայնքների ժողովը, որ ծայրէ ծայր լիքն էր պատգամաւորներով և բազմաթիւ հանդիսականներով՝ խորին լռութեան մէջ, առանց վիճաբանութիւնների, միաձայն ընդունեց Բալֆուրի առաջարկը: Միևնույն կերպով վերաբերուեց դէպի հանգուցեալի լիշատակը և լօրդերի պալատը: Այդտեղ ուղերձի առաջարկութիւնն արաւ ինքն լօրդ

Սօլսբիւրի: Պահպանողականների առաջնորդը մի հիանալի ճառ արտասանեց լուղուած ձախո՞վ և վերին աստիճանի վեհ տպաւորութիւն թողեց ունկնդիրների վրայ: Նա գովաբանեց Վլադստօնի բարոյական բարձրութիւնը և նրա գործունէութեան մեծութիւնը. դրուատեց այն հրաշալի օրինակը, որ թողնում էր մի անարատ կեանք, որ միշտ առաջնորդում էր անշահախնդիր և ազնիւ շարժառիթներից և ձգտում էր դէպի բարոյական գիտակցութեան բարձր իդէալը. դա մի մեծ մարդու և մեծ քրիստոնէի կեանք էր: Լօրդերի ժողովն էլ միաձայն, առանց հակաճառութիւնների, ընդունեց Սօլսբիւրիի առաջարկութիւնը:

Այսպիսի միահամուռ վճիռ պարլամենտը դեռ չէր կալացրել անգլիական ոչ մի պետական մարդու թաղման մասին: Վլադստօնի ընտանիքը, որքան էլ կամենար չօվարդէնում ամփոփել թանգագին նշխարները՝ չընդդիմացաւ ազգի միաբան ցանկութեան, և համաձայնութիւն տուեց, որ դիակը փոխադրուի Լօնդօն, բայց միևնույն ժամանակ խնդրեց լարգել հանգուցեալի վերջին կամքը, այն է՝ որ թաղումը լինի համեստ և ծաղիկներ չը դրուեն դագաղի վրայ:

Վլադստօնի մահուան լուրը տարածուելուն պէս՝ աշխարհի բոլոր կողմերից հեռագիրներ թափուեցան, որոնք վկայում էին, թէ ինչ ցաւ է պատճառել մեծ մարդասէրի կորուստը ամեն տեղ: Ա-

մենից առաջ վիկտորիա թագուհին մի լատուկ սուրհանդակի ձեռքով հետևեալ նամակն ուղարկեց օրիորդ Հելէն Գլադստօնին.

«Վինձօր, կէս գիշեր 35.— Վշտագին լուրը առնելով՝ խորապէս տրտմած եմ: Բէտարիչ և ես փափագում ենք մեր ջերմագին ցաւակցութիւնը լալտնել ձեր սիրելի մօր և բոլոր ձերալիններին: Վիկտորիա...»

Դրսից եկած ցաւակցական հեռագիրների մէջ ամենից սրտագինը Թագաւոր-Վալսր Նիկօլայ Բ-ի հեռագիրն էր, ուղղած տիկին Գլադստօնին: Ահա այդ հեռագիրը.

«Այս բոպէին ստացալ Գլադստօնի մահուան ցաւալի լուրը, և իմ պարտքն եմ համարում արտալատել ձեզ իմ ամենաանկեղծ ցաւակցութիւնը ձեր կրած անփոխարինելի կորստի համար, ինչպէս և խորին ափսոսանքս՝ տխրալի դէպքի առիթով: Ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պէտք է ողբալ պետական այդ մեծ գործիչի կորուստը, որի քաղաքական հալեացքները այնքան լայն, այնքան մարդասէր, այնքան խաղաղասէր էին: ՆԻԿՕԼԱՅ»:

Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահը հեռագրեց. «Նս իմացալ ձեր կրած մեծ կորուստը, և կամենում եմ ձեր վշտին միացողների մէջ առաջիններից մէկը լինել: Միտըր Գլադստօն ազատութեան մասին ունեցած իր վեհ հասկացողութեամբ և իր քաղաքական իդէալի ազնուութեամբ՝

ամենամեծ ծառայութիւններ է մատուցել իր հաւրենիքին և մարդկութեան»։ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահ Մակ-Կինլէյ ուղարկեց հետեւեալ հեռագիրը. «Յայտնում եմ ձեզ ամերիկական ժողովրդի համակրութիւնը և վիշտը այն կորուստի համար, որ ունեցաք ի դէմս այն անձի, որ ժամանակակից պետական նաւի ամենանշանաւոր ղեկավարներից մէկն է հանդիսանում»։ Բելգիական թագաւորի հեռագիրը. «Քաղուհին և ես ցանկանում ենք լալտնել ձեզ, թէ որքան վշտացանք, լսելով միստր Գլադստօնի մահուան լուրը։ Մենք գիտենք այն զգացումները, որ տածում էր հռչակաւոր հանգուցեալը դէպի բելգիական ազգը, և այն համակրութիւնը, որ նա միշտ ցոյց էր տալիս։ 'Ի ուք կասկած չէք ունենալ, թէ որքան խոր կերպով սգում ենք ձեր մեծ կորուստը և մասնակցում ենք ձեր ընտանիքի դժբախտութեան։ Լէօյօլդ»։ Իռլանդաց թագաւորի հեռագիրը. «Հասնելով այսօր այստեղ (Պատրոս կղզին) ես լսեցի պատկառելի միստր Գլադստօնի մահուան ողբալի լուրը. հաճեցէք ընդունել իմ խորին համակրութեան սրտալալտութիւնը դէպի ձեր մեծ վիշտը։ Յունաստանը լաւիտեան պիտի լիչէ անկեղծ երախտադասութեամբ այն մեծ պետական մարդուն, որի չըզոր ձայնը այնքան լաճախ պաշտպանում էր ազգերի ձգտումները։ Նրա լիշատակը լաւիտեան թանգագին պէտք է մնալ Յունաստանի համար։ Թող

Աստուած օգնէ ձեզ ձեր մեծ ցաւի մէջ»։ Չերնօգորիայի իշխանի հեռագիրը. «Ինձ սաստիկ խոցեց Անգլիայի մեծագոյն, և ազնուագոյն պետական անձերից մէկի մահուան տխուր՝ բայց ոչ անսպասելի լուրը։ Ձեր լուսամիտ ամուսնու մահով Չերնօգորիան կորցրեց մի ճշմարիտ, ուժեղ և համակրող բարեկամի, որի անունը դրոշմուած է չերնօգորցիներու սրտում։ Տէրը օգնէ ձեզ ձեր վշտերի մէջ»։

Հեռագիրներ ուղարկեցին նաև Գերմանիայի Վիլհելմ կայսրը, ալրի թագուհի Վիկտորիա (Վիլհելմի մայրը), Տրանսիլաւի հանրապետութեան նախագահը։

Բացի վեհապետներից, համաշխարհային ցաւակցութեան մասնակցեցին և զանազան երկիրների կառավարութիւնները,Պղեսպանները, ալև ժողովրդական ներկայացուցիչները։

Լօնդօնի ռուսաց դեսպան Ստաալ՝ երկու հեռագիր ուղարկեց, մէկը իր կողմից, միւսը ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր կոմս Մուրավեօվի կողմից։ Իտալական Սենատը հեռագրեց. «Ձեր հռչակաւոր ամուսնու մահը պիտի ողբաւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը։ Իտալիան երբէք չը պիտի մոռանայ ազատութեան դատին նրա մատուցած մեծ և իրական աջակցութիւնը և նրա մղած սլատերազմը բռնապետութեան, հարստահարութեան և աստուածուրացութեան դէմ։ Մեր անկեղծ ցաւակցութիւնը ձեր ընտանիքին և բրիտանական

ազնիւ ազգին»։ Ֆրանսիական կառավարութեան հեռագիրը. «Ֆրանսիական ամբողջ կառավարութիւնը լանձնարարեց ինձ ներկայացնել ձեզ և ձեր քարեկամներին իր համակրութեան, սքանչացման և լարզանքի արտայայտութիւնը՝ որով նա վերաբերում է նշանաւոր հանգուցեալի լիշատակին»։ Սպանիական առաջին մինիստր Սագաստա հեռագրեց. «Առաջին մինիստրը իր անունից և սպանիական կաբինէտի միւս անդամների անունից լայտնում է խորին վիշտ սքանչելի Գլադստօնի կորուստի առիթով, Գլադստօնի, որ ժամանակակից քաղաքացիների մէջ առաջինն էր, որի քաղաքական լայն գաղափարները և մարդասիրական ջանքերը ձգտում էին դարձնել արդարութիւնը և անձնուիրութիւնը կառավարիչ օրէնք»։ Բումինիայի ազգային ժողովի հեռագիրը. «Պատգամաւորների ժողովը, տեղեկանալով Անգլիայի պետական մեծ մարդու, Գլադստօնի, մահուան մասին, այն մարդու, որ միշտ պաշտպան էր Բումինիայի իրաւունքներին և ստացել էր Բումինիայի քաղաքացու տիտղոսը՝ լարզանքով դիմելով ձեզ, խնդրում է ընդունել վշտի և ցաւակցութեան ջերմագին արտայայտութիւնները»։ Յօնիական կղզիների ազգաբնակութեան կողմից ուղարկուած է հետեեալ հեռագիրը. «Արգօստօլիի խորհուրդը ինձ լանձնարարել է լայտնել խորին ցաւակցութեան զգացմունք Գլադստօնի մահուան առիթով։ Այն համակրու-

թիւնը, որ ցոյց տուեց պետական նշանաւոր մարդը Յօնիական կղզիների միացման խնդրում՝ ամրապնդել են առ միշտ լաւիտենական շնորհակալութեան զգացմունք իմ համաքաղաքացիների մէջ։ — Քաղաքագլուխ Լիւկատո»։ Բօլզարական կառավարութիւնը հեռագրեց. «Բօլզարական իշխանութեան կառավարութիւնը ուղարկում է ձեզ իր վշտակցութեան արտալատութիւնը մեծ մարդասէրի և Բօլզարիալի բարեկամի կորստի համար։ — Նախագահ Ստոյիլօվ»։ Կրետէի ազգաբնակչութեան կողմից. «Այն ազգերի և երկիրների ահագին շարքում, որոնք այսօր ողբում են ձեզ հետ՝ խնդրում եմ զնեւ և Կրետէի անունը։ Մենք ողբում ենք միատըր Գլադստօնի մահը՝ իբրև մարդկութեան անդամներ, իբրև հելլէն ցեղի մի մասը, որի ազատութեան համար նա աշխատում էր»։ Մակեդոնական լանձնաժողովի հեռագիրը. «Մենք, քրիստոնեալ Մակեդոնիալի զաւակներս, մասնակցում ենք անգլիական ազգի ընդհանուր ողբին, այն ազգի, որ լարդանքով ու սքանչացումով պիտի աւանդէ սերնդից սերունդ հանգուցեալ մեծ պետական մարդու, Ուիլիամ Գլադստօնի, հարստահարուածների սլաշտպանի, մարդկութեան պաշտպանի անունը»։

Նօրվեգիալի, Պօրտուգալիալի, Նոր-Ջելանդիալի կառավարութիւնները, չինական դեսպանը, Ալքանիալի քրիստոնեաները, Պարիզի հայերը և ալլ բազմաթիւ հիմնարկութիւններ, քաղաքական կղուբներ, ընկերակցութիւններ նոյնպէս ցաւակ-

ցական հեռագիրներ ուղարկեցին. համաշխարհային վշտի այդ ցուցերը անգլիական լրագիրների ամբողջ սիւնակներ են գրաւում:

Գլադստօնի դիակը Հովարդէնից փոխադրեցին Լօնդօն, Ուէստմինստրեան արքայութիւնը: Այնտեղ, ալն անագին դահլիճում, ուր մի ժամանակ կատարոււմ էր անգլիական թագաւորների թագադրութիւնը՝ սեների և խորհրդաւոր կիսամթաթեան մէջ դրած էր մեծ մարդու դագազը: Նահասարակ էր, անպաճոյճ: Երկու ջհներ լուսաւորում էին մութ դահլիճը, և մի հատ բրօնզեայ խաչկար դրած դագաղի գլխատեղի ետևում. նրա վրայ մակագրուած էր. «Ուելիամ Էվարտ Գլադստօն, ծնունց 1809 թուի դեկտեմբերի 17-ին, վախճանուեց 1898 թուի մալիսի 7-ին»: Անդադար գալիս էին խումբ-խումբ մարդիկ, որոնք իրանց պարտքն էին համարում երկրպագել հռչակաւոր ծերունաւորիակին. և խորին լուսեան մէջ, պահպանելով խիստ կարգապահութիւն՝ բաց գլուխների երկար շարքերը անցնում էին դագաղի մօտով: Մոռացուել էին դասակարգային խտրութիւնները. հասարակ բանուորը գնում էր առաջնակարգ ազնուականի հետ կողքէ կողք և դուրս գալով շինութիւնից, նրանք միմեանց հաղորդում էին իրանց ստացած տպաւորութիւնները:

Թագումը տեղի ունեցաւ մալիսի 16-ին: Տըխուր լուղարկաւորութիւնը կատարուեց շատ հա-

մեստ կարգով, ինչպէս կտակել էր հանգուցեալը: Բացի էդինբուրգի և Դուբլինի քաղաքապետներից՝ մնացած բոլոր հանդիսականները սև հագուստով էին: Ուէլսի պրինցը, Եօրկի դուքսը, մարկիզ Սօլսբիւրի, Բալֆօրը, լօրդ Բօզբէրրի, լօրդ Աիմբըրլէյ, սըր Հարկօրտ կանգնած էին դագաղակիր կառքի անկիւններում և բռնել էին նրա ծոպերը: Վիկտօրիա թագուհու ներկայացուցիչների ետևից գալիս էր Ռուսաստանի ներկայացուցիչ բարօն Ստաալ՝, ապա Իտալիայի, Դանիայի, Շվեդիայի, Բելգիայի թագաւորների և Հօլլանդիայի թագուհու ներկայացուցիչները: Դագաղի աջ կողմին կանգնած էին լօրդերի պալատի անդամները, ձախ կողմին— համալնքների ժողովի անդամները: Երաժշտութիւնը նուագում էր Բեթհօլէնի և Շուբէրտի թաղման քալերգը: Ապա երգուեց լատինական մի օրհներգ, որը հեղինակել էր Գլադստօն: Ժամասացութիւնը կատարում էին Քէնտրբէրիի արքեպիսկոպոսը և Ուէստմինստրի արքահայրը: Ամենքը խորապէս լուզուած էին, և երբ հասաւ հրաժեշտի ժամը՝ շատերը չը կարողացան արտասունքը պահել: Տաք արտասունք էր թափում մարկիզ Սօլսբիւրի, որը հազիւ էր կարողանում ոտքի վրայ մնալ: Լաց էին լինում նաև Բալֆօրը, Հարկօրտ և Բօզբէրրի: Թէ հակառակորդների և թէ կողմնակիցների վիշտը անկեղծ էր, սրտագին: Անգլիական ազգը իր մեծ մարդու գերեզմանի առաջ ցուց էր

տալիս իր հոգու ազնուութիւնը, մեծութիւնը. և իւրաքանչիւր ազգ, որ չը գիտէ պատկառանքով գլուխ իջեցնել իր երախտաւորների առաջ, մոռանալով կուսակցական հաշիւներ, նախանձ ու չարակամութիւն՝ պիտի ասէր, նախելով Գլադստօնի թաղման. «Ո՛րքան նախանձելի և մեծ ազգ է անգլիական ազգը»: Այդ վեհ տեսարանի մէջ խոր տպաւորութիւն էր թողնում և տիկին Գլադստօն, որ մարմնացնում էր անսահման վիշտ՝ բաց լի քաջութեամբ. նա մի հատ արտասունք էլ չը կաթեցրեց, մեծ ջանքով զսպում էր դժնդակ վշտի զգացումները: Ուէստմինստրեան արքայութեան կամարների տակ թագաւորում էր խորին լռութիւն: Փողոցներում ամենքը սգազգեաց էին, պատուհանները և դռները սևով էին ծածկուած:

Կերեզմանը բացուեց, և նրա մէջ իջաւ մեր ժամանակի վերջին մեծ մարդը:

Գլաղստօնի անձնաւորութիւնը — Ժողովրդական Ուրիխամբ
 — Անեկղօտներու — Կրօնասիրութիւնը — Ի՞նչ է ասում ինքը
 Գլաղստօն:

Ալժմ մի քանի խօսք ասենք Գլաղստօնի
 մասնաւոր կեանքի մասին, որպէսզի ամբողջացրած
 լինինք այդ հսկայ անձնաւորութեան նկարագիրը:

Գլաղստօնի երկարատև կեանքը ամբողջա-
 պէս նուիրուած էր աշխատութեան: Թէ տանը և
 թէ պաշտօնի մէջ նա մի րոպէ անգամ զուր չէր
 կորցնում. գիշերուալ ժամի 11—12-ից առաջ նա
 չէր քնում, իսկ առաւօտները, ժամի 7—8-ին ար-
 դէն ուքի վրայ էր և պատրաստ: Երբ լինում էր
 Հօվարդէնում՝ ամեն օր, առաւօտեան, չը նալած
 թէ դրսում ինչ տեսակ եղանակ է՝ գնում էր եկե-
 ղեցի, ուր նրա որդիներից մէկը քահանայ է: Կեանքի
 կանոնաւորութիւնը այն աստիճանին էր հաս-
 նում, որ Գլաղստօն որոշ ժամերին պարապում էր
 իր առանձնասենեակում, որոշ ժամերին զբօսնում
 էր Փիզիքական աշխատանք էր կատարում. մա-

նաւանդ շատ էր սիրում նա վերցնել կաթինը և ծառեր կամ ճիւղեր կոտորել իր ալգում: Նրա զարմանալի աշխատասիրութիւնը, որ ալնքան աչքի ընկնող էր դպրոցում՝ մինչև խորին ծերութիւնը հրաշքներ էր գործում: Երբ նա լանձն էր առնում ֆինանսների միջնամասի պաշտօնը՝ ամեն անգամ զարմանալի արագութեամբ էր պատրաստում պետական նախահաշիւները, որ վերին աստիճանի բարդ աշխատութիւն է: Արագ վերջացնում էր նա և գրական աշխատութիւնները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում էին հին կլասիկներին և աստուածաբանութեան: Ամեն անգամ, երբ իր գործունէութեան ասպարէզում անաջողութիւնները, խոչընդոտները կարծես պատրաստ էին կոտրել նրա հսկայական եռանդը՝ նա զիմում էր Հոմերոսին, Գանտէին, Շէքսպիրին և նրանց մէջ էր գտնում ոգևորութեան անսպառ աղբիւրներ: Իրլանդական ինքնավարութեան մասին եղած փոթորկալից վիճաբանութիւնների ժամանակ, Գլադստօն, տեսնելով, որ տանուլ է տալիս իր պաշտպանած դատը՝ դուրս եկաւ դահլիճից և պարլամենտի գրադարանում խորասուզուեց Վալտէր-Սկօտտի ընթերցանութեան մէջ:

Պարտաճանաչութիւնը միշտ նրան ղեկավարող սկզբունքներից գլխաւորն է եղել: Պատգամաւորների ժողովում նա աւելի երկար էր մնում, քան շատ երիտասարդ պատգամաւորներ: Վիճա-

բանութիւնների ժամանակ էլ նա անգործ չէր մը-
նում. մինչդեռ ուրիշները խօսում էին՝ նա մի
գիրք էր դնում ծնկների վրայ և նամակներ էր
գրում, երբեմն շատ^քերկար նամակներ: Բայց զու-
կը կարծէր մի որևէ ճառախօս, թէ Վլադստօն
իրան չէ լսում. հէնց որ խօսողը ծռու վկայու-
թիւն էր բերում նրա խօսքերից կամ ազաւաղում
էր նրա միտքը՝ Վլադստօն բացասական շարժում-
ներ էր գործում գլխով և ակնոցի միջով հարցա-
կան հալեացք էր գցում խօսողի վրայ: Երբեմն նա
այնքան էր ինքն իրան մոռանում վիճաբանու-
թիւնների մէջ, որ տիկին Վլադստօն հարկադրուած
էր լինում տանել նրան պարլամենտից տուն և
լիշեցնել, որ պէտք է քիչ էլ հանգստութեան մա-
սին մտածել: Տիկին Վլադստօն իր հռչակաւոր ա-
մուսնու պահապան հրեշտակն էր և խնամում էր
նրան իբրև մի գորովագութ դալեակ:

Վլադստօն սաստիկ գրամու էր: Նա ասում
էր, որ իր կեանքում 35 հազար գիրք է կարդա-
ցել: Գրքեր^ը գնելը նրա սիրած զբաղմունքներից
մէկն էր: Մի անգամ նա Պարիզ էր գնացել: Մինչ-
դեռ փողոցներում ամեն մէկը կանգ էր առնում,
որ տեսնէ պետական մեծ մարդուն՝ նա հին գրքեր
վաճառողների խանութներն էր մտնում և սկսում
էր քրքրել գրքերի կոլտերը: Նա ահագին գրա-
դարան ունէր: Եւ դրսի մարդկանց, մանաւանդ
ուսանողներին ընթերցանութեան քաղցրութիւնից

չը գրկելու համար՝ նա Հովարդէնում իր հաշուով կառուցեց հասարակական գրադարան, որին իր սեփական գրքերից նուիրեց 30 հազար հատոր: Այս գրքերից մեծ մասի լուսանցքների վրայ կան Գլադստօնի ² ձեռքով գրած նկատողութիւնները, որոնք ղեկավարում են ընթերցողներին:

Չը պէսք է կարծել, թէ Գլադստօն շատ հարուստ էր: Հովարդէնի ամրոցը պատկանում էր նրա երեխաներին. իսկ ինքը, ծերունին, ապրում էր իր թոշակով: Գրական աշխատութիւնների համար ստացած վարձը բոլորովին աւելորդ բան չէր նրա համար. դա էլ կարեւոր մի օգնութիւն էր. նա շատ լօղուածներ էր գրում և, ի հարկէ, ստանում էր խոշոր վարձատրութիւն: Մի անգամ նա լաւ տարարեց, որ իր միջոցները չեն ներում փակ նամակներով պատասխանել իրան դիմողներին, ուստի միանգամայն ընդ միշտ ներողութիւն էր խընդրում, որ աւնուհետև պիտի գրէ բաց նամակներ: Գլադստօնեան բաց նամակները Անգլիայում մեծ հռչակ ստացան և ողողում էին երկրի ամեն կողմերը, — այնքան շատ նամակներ էին գրում նրան: Գլադստօն պատասխանում էր իրան գրած ամեն մի նամակին: Սղել են դէպքեր, որ նոյն-իսկ դըպրոցական աշակերտներ նամակ են գրել նրան և պատասխան ստացել: Մի աշակերտ ցոյց տուեց նրան, որ Հոմերոսի մասին նրա գրած աշխատութեան մէջ սխալ է մտել Հոմերոսից բերած մի

կատրոււմ. Գլաղստօն իսկոյն պատասխանեց և խոստովանեց իր սխալը:

Ի՞նչ ասել կուզէ, որ ժողովւոյդական Ուլիամին տեսնելու համար Անգլիայի բոլոր կողմերից խմբերով մարդիկ էին գնում Հօվարդէն: Այդ այցելութիւններէ մասին կան զանազան անեկդօտներ: Մի անգամ մի գաւառացի, հանդիպելով Հօվարդէնում Ֆլանէլի շապիկ հագած և թեքերը լետ ծալած փաշտահատին՝ սկսում է կոպիտ նկատողութիւններ անել նրա կատարած գործի և օրուայ եղանակի մասին և ապա հարցնում է, թէ քնչ է կարծում փաշտահատը, կարելի է տեսնել մինիստր Գլաղստօնին. նա չէր իմանում, որ իր առջև կանգնած փաշտահատը ինքն Գլաղստօնն էր: Պատմում են և այն, որ Գլաղստօն մի անգամ պատահում է մի սալլապանի, որ վարում էր երկաթով լի սալլը: Մօտենալով ծերունուն՝ սալլապանը խնդրում է օգնել, որ սալլը դէպի սարը բարձրացնեն: Երբ Գլաղստօն կատարում է այդ խնդիրը՝ սալլապանը առաջարկում է ծերուկին գնալ մօտիկ գինետունը և մի-մի բաժակ գարեջուր լսմել, բայց մերժողական պատասխան է ստանում: Այնուհետև իմանալով գինետանը, որ իրան օգնողը Գլաղստօնն է եղել՝ սալլապանը վերադառնում է Հօվարդէն և ներողութիւն է խնդրում, բայց Գլաղստօն հանգստացնում է նրան, ասելով որ ներելու բան չը կա: Մի աղքատ լուսանկար խնդրում է

նրան թուլ տալ նկարել նրան փայտահատի հագուստում: Գլաղստօն թուլ է տալիս, և աղքատ մարդը մի քանի հաղար բուբլի է վաստակում, վաճառելով այդ պատկերներից անագին քանակութիւն:

Գլաղստօն, ինչպէս գիտենք՝ շատ կրօնասէր մարդ էր: Նա սիրում էր աղօթքներ շարադրել, աստուածաբանական վէճերին մասնակցել. գերմանական հռչակաւոր աստուածաբան Իեօլինգեր համարում էր նրան Անգլիայի ամենալաւ աստուածաբանը: Եկեղեցում Գլաղստօն սիրում էր կարդալ աւետարանը, երգում էր: Ի՞նչպէս էր, որ նա, լինելով այդքան կրօնասէր՝ նետևում էր ազատամիտ, նոյն-իսկ արմատական գաղափարներին և շատ անգամ գործում էր եկեղեցու շահերի դէմ:— Կրօնը նա արգելք չէր համարում ժամանակակից լուսաւոր գաղափարներին նետևելու համար: Նա սիրում էր կրօնի էութիւնը, հաւատում էր նրա ներքին բարոյական մեծ ուժին: Անց կացնել կրօնի գաղափարները քաղաքականութեան մէջ—անհն նրա կեանքի նշանաբանը: Անգլիական ներքին գործերի մէջ նա լիուլի ապացուցեց, որ դա անիրագործելի բան չէ: Իսկ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նրան վիճակուած չէր գործով ցոյց տալ այն՝ ինչ քարոզում էր խօսքով: Ի՞նչ կանէր նա, եթէ 1876 և 1894—1896 թուականներին, արևելեան աղէտների ժամանակ, առաջին մինիստրը լինէր: Այդ մասին կարելի է միայն ենթա-

դրութիւններ անել, հիմնուելով այն խոր և ջերմեռանդ հաւատի վրայ, որ կար նրա մէջ, որ ասում էր նրան, թէ մի բարձր, անհասանելի հասկացողութիւն կալ, որ մարդկանցից բարի և զեղեցիկ գործեր է պահանջում:

Գլադստօնի կեանքի ամենախոշոր, ամենահիանալի երևոյթը այն դանդաղ փոփոխութիւնն էր, որ տարիների ընթացքում տեղի էր ունենում նրա հայեացքների մէջ: Աշխարհի կարգ է առհասարակ, որ մարդիկ իրանց երիտասարդութեան ժամանակ են խնկարկում առաջադիմական մտքերին և ապա կամաց-կամաց թողնում են իրանց կռքերը, մինչև որ ծերութեան հասկում դառնում են իրանց նախկին պաշտամունքի կատաղի թշնամիներ: Գլադստօն բոլորովին հակառակ երևոյթ է ներկայացնում. երիտասարդութեան ժամանակ ծալրալեղ յետադիմական, իսկ 77 տարեկան հասակում այնքան առաջ գնացած, որ նոյն իսկ Չէմբերլէնի պէս, արմատականները փախան նրանից, չափազանց վտանգաւոր համարելով նրա բռնած ուղղութիւնը (1886-ին):

Շատերն են փորձել լուսաբանել այս հսկայական փոփոխութեան միտքը, հանգամանքները, խօսել են, առաջ են բերել զանազան հայեցակէտեր, որոնք Գլադստօնի հայեացքէ նպաստաւոր են եղել, թէ աննախնայ իրենց փոխան, Գլադստօնին և նրանց նրա կարծիքը:

Նա ասել է. «Իմ մէջ տեղի ունեցած փոփո-
խութիւնները հասկանալու համար՝ պէտք է նկատի
առնել հետեւեալը. — ինձ կրթութիւն տուողները
զարգացրին իմ մէջ այն հասկացողութիւնը, թէ
ազատութիւնը չարիք է. իսկ ես կամաց-կամաց
հասկացալ, որ ազատութիւնը բարիք է»:

Բացատրութիւնները աւելորդ են. .

Պաշտօնի կենսագրութեան և նրա հետ կապուած պատմութեան համար օգտուել ենք հետևեալ աղբիւրներինց.

1. Каменскій. Гладстонъ. Спб. 1892.
2. Сеньбось. Политическая Исторія Современной Европы, 2 т. Спб. 1897.
3. Гринъ. Исторія Англійскаго народа, томы III, IV. М. 1892—1893.
4. Шашковъ. Сочиненія. т. II. Спб. 1998.
5. Луи Бланъ. Письма объ Англии. Спб. 1866—1870.
6. Реклю Э. Современные политическіе дѣатели. Спб. 1876.
7. Жигаревъ. Русская политика въ Восточномъ вопросѣ. М. 1896
8. Добролюбовъ. Сочиненія, т. IV. Спб. 1896.
9. Веберъ. Всеобщая Исторія, т. XVI, М. 1889.
10. Покровскій. Очерки изъ Новѣйшей Исторіи („Отечествен. Записки“ *ամսագրից*).
11. Макъ-Коль. Султанъ и Державы. Спб. 1897.
12. Фалькнеръ. Славянская борьба 1875—1876 гг. Спб. 1877.
13. Макъ-Гаханъ. Звѣрства въ Болгаріи. Спб. 1877.
14. Родень-Жекменъ. Арменія, армяне и трактаты. („Положеніе армянъ въ Турціи“ *ժողովածուի մէջ*).
15. Կարիրյան. Պատմութիւն ժամանակակից. Հատ Բ. Վենետիկ, 1896.

Բացի այս աշխատութիւններից, տեղեկութիւններ հանել ենք նաև „Отечественныя Записки“, „Дѣло“, „Историческій Вѣстникъ“, „Русская Мысль“, „Биужки Недѣли“ և մանաւանդ „Вѣстникъ Европы“ (1885—1886, 1892—1895) ամսագրերից, Իսկ լրագրներից ձեռքի տակ ունեցել ենք «Մշակ»:

ՀԲՏՏԲԲԿԶԵԿԸՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԸՆ ՀԲՏՏԲԲԿՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

1879 թ.	1	Թաւամազ մեղու, (սպառ.)	{	Թարգման. օր. Ն.	— 40
1980 թ.	2	Կարփեր լապտեր,	{	S. Մարկոսեանի	— 30
	3	Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիլայի			— 15
	4	Թոյմաս եղբոր տնակը, Թարգմ. օր. Ն. Տ.-Ս.			— 45
	5	Մորեկ և նրա ջնջելու հնար. (սպառ.) Ն. Տ. Բ			— 10
	6	Նեղ և խոնաւ ընակարանների մասին, Հ. Ա.			— 10
1881 թ.	7	Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն շայոց (սպ.)			— 80
	8	Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան			— 50
	9	Գամառ-Քաթիլայի բանաստեղծ. (սպառ.)			— 50
	10	Ռօբինզօնի պատմութիւն, Թարգմ. Գ. ք. Ա.			— 60
1882 թ.	11	Ուխտաւորք, աշխ. Ռ. Պատկան. (սպառուած)			— 75
	12	Գառնուկ և Լուսատանիկ, Նովդաի, Թարգմ. Ն.			— 25
	13	Սայաթ-Նօվա, ազգային երգիչ			— 5
	14	Ծննդեան պատմութիւնը			— 10
	15	Ուղտթանգեղեայ պատմութիւն.			— 4
1883 թ.	16	Գիւղական խալիֆայ, Ա. Սրբաւտեանի.			— 50
1885 թ.	17	Վանայ սազ, Շէրենյի. Ա. Հատոր.			— 75
	18	Փնջիկ, գրեց Աղէքսանդր Արարատեան			— 20
	19	Նամուս, վէպ. Ներվանդագէի (սպառ.)			— 1
	20	Ստեփանոսի Տարօն. Ասողկան Պատմ. արեգեր.			— 2
1886 թ.	21	Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, Գ. Տ. Աղէքս.			— 1 50
1887 թ.	22	Ղևոնդ պատմագիր			— 2
1888 թ.	23	Սըրսպան պատմութիւն (սպառ.) { Ո. ք. Սա-			— 30
	24	Դասագիրք կրօնի (ուսուցչ. համ.) { Հակեանի.			— 1 75
1889 թ.	25	Սոկրատէս, Թարգմ. օր. Թ. Ստեփոյ (սպառ.)			— 10
1890 թ.	26	Պատմութիւն հայոց, Պալատանեանի (սպառ.)			— 1 50
	27	Ուղեցոյց գործնական շերամապակ. Կ. Մ. Ն.			— 40
1891 թ.	28	Ժամանակագրութիւն շայոց, Յ. Դարդելի.			— 1 25
	29	Վարդ-Ռէսիլն, Սպիլի, Թարգմ. Ի. Յ.			— 10
	30	Նալ և Դամայեանիթի, Յ. Նովդաի.			— 20
	31	Ատաուած գիտէ արդարն ու մեղաւորը, (սպառ.)			— 7
	32	Հաւատարիմ Սովխորին, Վայլանիլի.			— 10
	33	Լինհարդ և Գեյտրուդ, Պետտալոցցիի			— 25
	34	Յաւելուած ի գիրս պատմութ. Ասողկան.			— 20
	35	Նաւի փոքրաւորը, Մ. Ռոզենհ., Թարգմ. Յ. Լ.			— 15
	36	Ուռենց Յովսէփ, Ե. Սպիլի, Թարգմ. Ի. Յ.			— 15
	37	Մեծապատիւ մուրացկաններ Յ. Պ. (սպառ.)			— 40
	38	Ազգային ջոզեր, Յ. Պարոնեանի (սպառ.)			— 1

	39	Բը-ա-բա, Ոժէշկօծ	—	15
	40	Շնիկ, Կուլիկովայի, (Ժարգմ. օր. Ա. Ս.) (սպառ.)	—	5
	41	Շչեղրին, Երեք զրոյցներ.	—	10
	42	Տարասկոնցի Տարտար., Գօգէի, (Ժ. բժ. Թ. Զ.	—	40
	43	Որէխանի կոյսը, (Ժարգմ. Զ. Խ. (սպառուած)	—	25
1892 Ժ.	44	Յար. Արարատեանի կեանքը, (Ժարգմ. Պ. Պ.	—	75
	45	Գաղափարական քահանայ, (սպառուած)	—	75
	46	Րնտանիքի յոյսը, (Ժարգմ. օր. Մ. Տ.-Յ.) (սպառ.)	—	10
	47	Հոսչոսի ձեռատետրը, Պարոնեանի (սպառ.)	1	—
	48	Քիմիա, Լօսկօի, Թարգմ. Ա. Մէլիք-Ալլաշի.	—	40
	49	Շչեղրին, Երեք վէպիկ, (Ժարգմ. Մ. Լազարօ.	—	15
	50	Սասմայ ծուեր, Կարեգին սարկաւազի	—	50
	51	Զաւակի բուրմունք, Ե. Լալայեանցի	—	25
	52	Դաստիարակուծիւն, Ապինս. (Ժարգմ. Մ. Ղ.	1	—
	53	Մըուան, Շմիդտի, (Ժարգմ. Ան. Քալանթար	—	20
	54	Խան-Միբան, Աէյլանի	—	20
	55	Տարաս-Բուլբա, Ն. Գօգօլի, (Ժարգմ. Մ. Ա.	—	40
	56	Փշրանքներ, Կ. սարկ. Յովսէփեանի	—	50
	57	Երկու ըոյր, Ղ. Աղայեանի	—	25
	58	Դրաստի ընտանիք գ. տպ. Խրիմ. Հայր. (սպառ.)	—	60
	59	Սիրաք և Սամուէլ, գ. տպ. " " (սպառ.)	—	50
	60	Փորձանքների բժշկարան, Բրօքերի, (Ժարգմ. Սէ.	—	20
	61	Մակրիթ, Շէկուպիրի, (Ժարգմ. Ս. Մալխասեանց.	—	5)
1893 Ժ.	62	Պաստոր, Ս. Բալաղեանի և Ա. Քալանթարի	—	20
	63	Խօրերա, բժ. Վահ. Արծրունու	—	5
	64	Խարաղի տղայ, Ս. Քամալեանի	—	40
	65	Հանրամատչելի ընտանիք, Վ. Լունկեվիչի	1	—
	66	Փարաւոնի ազջիկը, Էրէրսի, (Ժարգմ. Կ. Ն.	—	80
	67	Խուն Խոր, Յ. Աղաղբեանի.	—	60
	68	Էլզուժա, Կազմէլի, (Ժարգմ. Տ. Փերուսեանի	—	45
	69	Զորբորդ մոգը, Վան-Վէյլի	—	5
	70	Դրաստի ընտանիք Խրիմ. Հայրիկի, գ. տպ.	—	50
	71	Սիրաք և Սամուէլ, " " գ. տպ.	—	50
	72	Զրօցներ Հոգի մասին, Ս. Բալաղեանի	—	15
	73	Աստղարաշուուծիւն, Յլամմար., (Ժարգմ. Տ. Յ.	1	—
1894 Ժ.	74	Մանուկների Հողատարուծիւն, (սպառուած)	—	20
	75	Մուկուչի Հաւիկը, Պ. Նեղվանօլի, (Ժ. Գ. Ա.	—	15
	76	Երկու Հեքեաթ, Կարուէն Սիլվայի, (Ժ. Ստ. Մ.	—	10
	77	Կովկասի գերին, (Ժարգմ. Պ. Պ. (սպառուած)	—	20
	78	Անձուսի բաղիկը, (Ժ. Ղ. Ա. (սպառուած)	—	5
	79	Վէպիկներ, Շիրվանզադէի	—	40
	80	Դարվիներգմ, Ս. Բալաղեանի (սպառուած).	—	40
	81	Պետրոս Դուրեան, Արշակ Զօպանեանի.	—	50

	82	Շիլիօնի կայանաորը, Մ. Հարամանի, Թ. Կ. Գ.	—	60
	83	Համէտ, Շէկսպիրի, Թ. անգլ. Յ. Խան-Մասեկ.	—	75
	84	Քննական պատմ. Հայոց, Ա. Գարագաշ. մասն Ա.	1	—
	85	Նայն, մասն Բ.	.	1
1895 Թ.	86	Ն. Կ. մասն Գ.	.	1
	87	Նոյ, մասն Գ.	.	1
	88	Պատմութիւն Հայոց, Ա. Պալասանեանի, ր. տպ.	.	1 50
	89	Ակնայ հնու. Կ. Ք. Ճանիկեանի	.	2
	90	Ուրբինօցի մանուկը, Ուրդայի զրոյցներէց	.	— 10
	91	Կոշկակարը երաժէշտ, Տիւաչեվի	.	— 5
	92	Խնձորենիների երկրում, Ուրդայի զրոյցներէց	.	— 10
	93	Երկու եղբայր, տիկ. Մօնղօմսի. Թարգմ. Պ. Պ.	.	— 60
	94	Մեծապ. Մուրացիականեր, Պարոնեանի. Գ. տպ.	.	— 40
	95	Նախագիտելիք բուսաբանութեան, Ա. Քիշիշ.	.	— 80
	96	Հաղարից մէկը, Ն. Մամիկոնեանի	.	— 60
	97	Ինչպէս կուգէք, Շէկսպիրի, Թ. Յ. Խան-Մասեկ	.	— 50
	98	Գարոցական առողջապահութ. բժ. վ. Արծր.	.	— 50
	99	Կեղեքիչ, վէպ, Վ. Ս. Նիմերովիչ Իանչեւեօի	.	— 10
	100	Գուռոյ արմաւենին, Վ. Գարշինի, Թ. Հ. Առաք.	.	— 5
	101	Գուռոյ Ագգէն,	"	— 5
	102	Ճանապարհորդ գորտը,	"	— 3
	103	Մանկական լօստ, պատկերներով.	.	1 20
1896 Թ.	104	Գեանափորի երեխաները, Թարգ. Ներվանդադէ.	.	— 15
	105	Վրէժ, Իի դը-Մօպասանի, Թարգմ. Լ. Մ.-Ա.	.	— 5
	106	Ակամայ մարդասպան, Թարգմ. Տ. Յովհաննիս.	.	— 15
	107	Մուֆու. Ուրդայի, Թարգմ. Յ. Օհանեանի.	.	— 10
	108	Աներևոյթ հողագործ, Չ. Գարվինի, փ. Լ. Մ.-Ա.	.	— 7
	109	Նապաստակ, Թարգմ. օր. Ն. Առլիջանեանի	.	— 7
	110	Ներուների Մարիօն, Թարգմ. Մեդնիկեանի	.	— 10
	111	Րուհօ և Ջուլիէտ, Շէկս., Թարգմ. Յ. Խան-Մաս.	.	— 60
	112	Ազգային Ջոջեր, Յ. Պարոնեանի. Գ. տպ.	.	1
	113	Զրոյցներ Ն. Մուրակինի, Թարգմ. Մ. Տ.-Անդր.	.	— 15
	114	Ընկերասէր Վահանը, տիկ. Ա. Կակաբջանեանի	.	— 10
1897 Թ.	115	Անվախ դերձակը	.	— 40
	116	Մոխրատիտիկ	.	— 40
	117	Քնած գեղեցկուկ	.	— 40
	118	Կարմիր գլխարկ	.	— 40
	119	Գուլիվէրը Թգուկների աշխարհում	.	— 40
	120	Գուլիվէրը հսկաների աշխարհում	.	— 40
	121	Նապաստակի և Ողնու գրազը	.	— 40
	122	Լուսերեսիկ	.	— 40
	123	Ճշմարտութիւնը միշտ յաղթում է.	.	— 40
	124	Օրբերօնի հրաշալի եղջիւրը	.	— 40

Նքեզ
պատկերօ
Իններով

125	Դաւիթ Կոպպերֆելդ, Չարլս Դիկկենստ, Թ. Պ. Պ.	1	—
126	Դասընկերներ, Աննենսկայա, Թ. Կ. Կիւննազար.	—	50
127	Խժռողներ, պրոֆ. Մ. Բողդ. Թ. Լ. Մ.-Ազամ.	—	50
128	Ընտիր պատմութեամբ, Ալ. Ֆ. Դոզէի, Թ. Վ. Փափ	—	40
129	Հասկներ, Ա. Ահարոնեանի	—	40
130	Կեանքի տեսարաններ, Քասիմ	—	50
131	Ոսկի շինողներ, Յռոկէ, Թ. Խ. Մարտիրոսեանի.	—	50
132	Գուլիվէրի ճանապարհորդ., Թ. Ղ. Աղայեան.	—	50
133	Թաջուների աշնանային տեղագիտութիւնը	—	5
134	Վենետիկի վաճառականը, Շէկս., Թ. Յ. Խ.-Մաս.	—	40
135	Երկրաշարժ. և հրաբխ. լեռներ, Լուսկեվիչի.	—	15
136	Վէպիկներ և զրոյցներ, Գիդը Մոպաս., Թ. Ղ. Աս.	1	—
137	Բուդդհա, կազմ. Ստ. Ս.	—	20
138	Երկրի և երկնքի մասին, Վ. Լուսկեվիչի	—	10
139	Կոնֆուցիոս, կազմ. Գ. Բաղր.	—	20
1898 Թ.	140 Ալգեոտիրական օղեգործութիւն. Յ. Պետրոսեանի	—	40
141	Գիւլյատնտես. մեքեն. և գործ. Լ. Խան-Աղեանի.	—	50
142	Կենդանիների աշխարհում, Լուսկեվիչի.	—	30
143	Արքայ իւր, Շէկսպ. Թ. անգ. Յ. Խան-Սասեհեանի.	—	50
144	Յո՛ երթաս, Սենկեվիչի. Թ. լեհ. Ստ. Լիսիցեանց	1	50
145	Ինչ է հէքիաթը, Կոտ-Մուրիկայի, Թ. Ղ. Ազ.	—	10
146	Մարդ եմ, Էբերստ, Թ. գերմ. Ս. Մայխասեանց.	1	—
147	Սղը և կեանքը, Թ. Ն. Նէր-Յակովբեանց.	—	10
148	Խորամանկ աղուէսը, Սլիվիցկի. Թ. Պ. Պաօշեանց.	—	10
149	Կղզիների լորդը, Վալտեր Սկոտի, Թ. Յ. Ջ. Միլը.	1	—
150	Վանայ, սազ, Բ. հատոր (մամուլի տակ)	—	—
151	Հանրիէտ, Ֆ. Կոպպէի, Թ. Ֆրանս. Լ. Խ.	—	35
152	Պասկալ, Թ. Կ. Բաղր	—	20
1899 Թ.	153 Ջեսսիկայի առաջին աղօթքը, Թ. Պ. Պաօշեանի	—	20
154	Երեսասարգ Անդրեացի, Հասեֆի. Թ. Շ. Տ.—Ն.	—	5
155	Հրէայ Աբնէրը, Հասեֆի. Թարգմ. Շ. Տ.—Ն.	—	3
156	Սերէստի պատմ. և Մ. Խորենացի, Ստ. Մալի.	—	40
157	Գալիլէյ, կազմեց Ն. Առաքելեան.	—	25
158	Քար-Սիրա, (մամուլի տակ)	—	—
159	Մանչուկն ու Կուլտիկը, Թարգմ. Պ. Պաօշեանի.	—	10
160	Խնամատարութիւն առողջ երեխ. Բժ. Վ. Արծը.	—	25
161	Մանկութիւն և Պատանեկ. Տօլստոյի (մամ. տակ).	—	—
162	Պուշկին, Ս. Լիսիցեանցի.	—	40
163	Գլադստօն, Լէօի	—	80